

2 566

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

2012

ТАФАККУР

1/2012

Ушбу зиё маскани, аъзамбор, ёшларимизни юксак интеллектуал билим ва салоҳиятга эга, эркин фикрловчи инсонлар этиб тарбиялашга хизмат қилиши лозим.

Ислом КАРИМОВ

ТОШКЕНТДА ҚАД РОСТЛАГАН МАЪРИФАТ КОШОНАСИ

2012 ЙИЛ – МУСТАҲКАМ ОИЛА ЙИЛИ

жп 2

▶ Саҳоватли Ўзбекистон заминида яшайётган ҳар қайси одам мамлакатимизда олиб борилаётган ва кўзда тутишга бўлган барча ислохотлар, асосламбор, унинг манфаати, унинг оиласи ва фарзандлари учун, шу юртининг фаровонлиги ва тараққиёти учун амалга оширилаётганини аниқ-равшан англаб етиши нисбатда муҳим аҳамият касб этади. Бунинг учун ҳаққимиз ўз устимизда ишлашимиз, асосло, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий онгимизни юксалтиришимиз, сиёсий фаоллигимиз ва фуқаролик масъулиятимизни оширишни бузган кунда олдимизда турган энг муҳим вазифалардан бири сифатида қабул қилишимиз даркор. Чунки онг, тафаккур, эътиқоди мустаҳкам бўлган, ўз мустақил фикри билан яшайётган одамни чағиртиб ҳам, кимлардир ҳақлаган томонга олдириб ҳам бўлмайди.

▶ Онгли яшайдиган ҳар бир одам яхши англайдики, бу ёруғ оламда ҳаёт бор экан, оила бор. Оила бор экан, ҳаёт абадийлиги, бебаҳо неъмат бўлиши фарзанд бор. Фарзанд бор экан, одамнинг ҳаёти келажакни ўйлаб, эзу орау ва интилоқлар билан яшайди.

▶ Биз мамлакат ҳаётимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзу инсоний фазилатларни кенг қарор топтиришда, тобора кучайиб бораётган, бизнинг миллий табиатимиз, урф-одатларимизга муносабат бўлган ҳар қандай зарарли таъсирлар, бузганчи гояларга қарши туришда, азал-азал қадриятларимизни асраб-авайлашда оилани мустаҳкам таянч деб биламиз.

▶ Янги – 2012 йилга юртимизда "Мустаҳкам оила йили" деб ном беришни тақдир эitamан.

Янги йилга мана шундай ном беришимиз, азал-азалдан халқимиз учун мустаҳкам бўлиши оилани ҳаётимиз таянчи ва суянчи, жамиятимизнинг ҳал қилувчи асосий бўлини деб қабул қилишимиз сатирида, ҳам шубҳасиз, жуда катта маъно-моҳият муҳассам. Чунки, оила соғлом экан – жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан – мамлакат барқарор. Бунни исботлаб, тасдиқлаб беришнинг ҳеч қандай ҳаққини йўқ.

Президент Ислам КАРИМОВнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасидан олинди.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилда чика бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳририят:

Муҳаммад РАҲИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Дамин ЖУМАКУЛ
(масхул ваъиб)
ШОҲСАНАМ
(буғим мудир)
Оамга ЖОЛДАСОВА
(буғим мудир)
Хураид ЙЎЛДОШЕВ
(муҳаррир)
Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)
Гулнора ФАТТОХОВА
(муассхих)
Машираб НУРИНБОВ
(фотомуҳбир)

Жаннат кенгаши:

Ўрозбой АБДУРАҲМОМОВ
Дилором АЛИМОВА
Хураид ДАВРОН
Нуриддин ЗАЙННОВ
Шухрат РИЗО
Хайриддин СУЛТОН
Нуриддин ТУҲЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Муртазо ҚАРИШБОЙ
Фарход ҲАМРОЕВ
Иброҳим ҲАККУЛ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган. Материалларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилими: 100047, Тошкент шаҳри, Мустақиллик шаҳарчаси, 59-бино

233-10-68

239-46-16

233-79-40

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашрийт-матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 100029, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2011 йил 16 декабрь кўни босмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70х100 1/4, 8 босма тобос, 2013-бўртма. Нашр адади 2616 нуска. ISSN 2010-649

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Меҳр кўздагина эмас, кўнгилда... Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси Ўрозбой АБДУРАҲМОМОВ билан суҳбат.....4

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Шаҳноза ҚАҲҲОРОВА. Инсонпарвар дунёқараш – халоскор куч.....14
Муҳиддин РАҲИМ. Симулякр шарпаси.....18

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Абдулла ШЕР. Эзгулик ва ёвузлик дегани яхшилиқ ва ёмонлиқми?.....26

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ. Учинчи тоифа ёхуд агностицизмга бир назар.....32

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Дилмурод БОЗОРОВ. Мувоzanат фалсафаси.....36

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Улуғбек ДОЛИМОВ. Наҳот йўлини излаб...40

КўНГИЛ САЛТАНАТИ

Абдуқамом ЙЎЛДОШ. Соялардан расмлар ҳосил...48

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

РОСТЛИК – ХАЛОСЛИК

Шоҳида ЭШОНБОБОВА. Шайхзоданинг
"хато"си.....52

Мақсуд Шайхзода ва
Литиф Фотиҳов

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Михил САФАРОВ, Мирзо Улуғбекнинг
фарзанди аржуманди.....58

ХАЗИНА

ОЛМОС. Айний домла мактуби.....70

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Муҳаммад ТОШБОЛТАЕВ, Ривоят эмас,
риоят...73

СИРЛИ САРҲАДЛАР

Наим КАРИМОВ. Бухоро амирининг
"грузин" набираси.....76

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Забаржад БОБОЖОНОВА. Ғирром даҳо
қисмати.....82

ИБРАТНОМА

Жуманазар БОЗОРБОЕВ. Кексалик азобми
ёки гашт?.....92

СУРАТ ВА СИЙРАТ

Жамила ЭРГАШЕВА. Тансиқ туйғулар.....94

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Георг Лихтенберг. Муталаа – "қарзга олмоқ".....98

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Баҳодир ЗОКИР. Инсоният истиқболи:
ғарбона ва шарқона талқинлар.....100

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Баҳриддин ПРИМОВ. "Оломон
маданияти" – ғайриахлоқий ҳодиса.....108

Турсунмурод МАМАТҚОБИЛОВ. Таълим-
тарбия ва маънавий тараққиёт.....109

Қаҳрамон ҚУРБОНОВ. Ижтимоийлашув
босқичлари.....110

Марғуба СИДДИҚОВА. Хитойнинг
"юмшоқ куч"лари.....112

Зилола ХЎЖАНИЁЗОВА. "Сўз сиёсати"нинг
қудрати.....113

Лутфулла ИЛҲОМЖОНОВ. "Жекем десам,
жонга туташ...".....115

Камола НИШОНОВА. Музей – маърифат
даргоҳи.....117

ЫНКЕНГ О. "Жумўн" эпоси: руҳий таҳлил
таҷрибаси.....118

Рухсора ТЎЛАБОВА. Нурли ришта.....120

Мавлуда РАҲМОНОВА. Қўш порлоқ
юлдуз.....121

Мақсуд АСАДОВ. Майда жилваланган
маънолар.....123

Дилафрўз ҚУРБОНОВА. Беш асрлик
бебаҳо мерос.....125

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмун.....127

МЕНР КО'ЗДАГИНА ЕМАС, КО'НГИЛДА...

Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси
Ўрозбой АБДУРАҲМОНОВ
билан суҳбат

– Ўрозбой оға, Сиз билан суҳбатга ҳозирланар эканман, ўтган асрнинг 80-йиллари ёдимга тушди. Ушанда қорақалпоқ диёридан бўлган бир курсдошимиз диплом ишини ҳимоя қилатуриб, "Асрий қайғулардан оқ қалпоғи қора бўлган бу эл..." деган иборани ишлатган эди. Ушбу ташбеҳнинг қорақалпоқ этнонимига ҳеч бир дахли йўқ, албатта. Бироқ у мазкур халқнинг аччиқ ўтмишини шундоқ кўз олдингизга келтиради-қўяди. Айтинг-чи, янги қорақалпоқ адабиёти, шу миллат қалбининг тилмочи ўлароқ, бугун унинг тарихини қандай мушоҳада этмоқда? Бундан-да муҳими, қорақалпоқ халқи бугунги ҳаётини қандай қуряпти? Эртанги кунига қандай умидлар билан боқмоқда? Сиз мансуб бўлган адабиёт ана шу жараён ва орзуларни нечоғли бадиий ифодаляётир? Умуман, бугунги қорақалпоқ сўз санъатидаги қайси жиҳатлардан кўнглингиз тўладую қайси жиҳатлардан гап тортасиз?

– Агар халқим ўтмишига кечаги кун тарихи ёки адабиёти кўзи билан қарасангиз, қаердаки кўчиб бораётганлар, қаердаки қочиб келяётганлар ёки қаердаки оч қоляётганлар бўлса, ўшалар – қорақалпоқ эди. Бундай камситилишга сабаб қорақалпоқларнинг асл тарихи шундай бўлгани эмас, балки ўтмиш маданий меросини тўлиғича ўзиники деб ҳисоблаган "катта оға"ларнинг талқини шундай бўлганида эди. "Кечаги кун халқингнинг 0,2 фоизигина саводхон бўлган, шулар ҳам муллолар эди. Агар Октябрь инқилоби ғалаба қилмаса, сенларнинг кўрган кунинг кун эмас эди" деган қабилда эди бу талқин. Ушбу юртнинг бизлар болалигимизда айтган мадҳияларида "Октябрдан олиб эркинлик, бўстон, / Олға-олға қарай босгин, Қорақалпоғистон!" деган мисралар бор эди. Шу маънода, сизнинг ўша курсдошингиз айтган гап тўғри, аммо асрлар оша ўзлигини асраб келяётган халқнинг чидами, сабр-бардошига таҳсин айтмай илож йўқ.

Янги-эски деган гапларни аллақандай матоҳ-ашёлар қиёсида тушуниш мумкиндир, лекин менга чинакам нафис санъат, бадиий адабиёт вақт ҳукмига тобе эмасдек туюлаверади. У яхшилик йўлидаги инсонларга хайрихоҳлик кўрсатиб, ёмонлик йўлидагиларга тавба нурини сочади, йўлини йўқотганлар қалбида эса инсоф, ҳалоллик туйғуларини уйғотади. Шу маънода, қорақалпоқ адабиёти – Жиян жировдан тортиб буюк Бердақ, Ажиниёзлар оша бугун, мустақиллик даврида қалам чархлаётган кенжа авлод ижоди ҳам халқининг маънавий юксалишига хизмат қилаётир. Шоир Кунхўжанинг "салдовчи"лари (бурлақлар) ўзисузар кема (пароходлар) билан алмашганида қалпоғини осмонга отган қорақалпоқ бугун у кемаларни туш ҳам кўролмайди. Чунки кечаги тузумда соҳилидан қочган денгиз, ўзига буюрмайдиган пахта, саёз тортган дарё халқимизни мушкул аҳволга солиб қўйди. Одамлар оғзидаги "Ярим кило эт, ярим кило нон, ярим кило арақ, / Яна нима керак сенга, қорақалпоқ?!" деган луқмаданоқ халқимизни маънавий қашшоқликка тортувчи ўпқонни кўришингиз мумкин. Орол ҳалокатию сув танқислиги халқимга оғир синов бўлди, лекин уни руҳий тушқунликка сола қўймади. Бир вақтлар "Оролим, дардим менинг" деган китоб ёзгани учун каминани таникли рус публицисти Василий Селюнин "Қизил китоб"га киритган эди. Шу асарни швед тилига таржима қилган Штефан Линдгрэн эса Орол бўйини тўққиз кун айланиб, олтига тўйда меҳмон бўлганидан сўнг, қорақалпоқларни "бедаво оптимистлар" деб атади. Ахир, ер устидаги Оролдек насиба чекингани билан Оллоҳ денгизнинг қуриган ултонидан нефть ва газ булоқлари кўзини очиб беряпти. Қадимий Буюк Ипак йўли тикланиб, дунёнинг тўрт океанига темир карвон билан қиёш имконияти туғилмоқда. Бу ўринда мен "Ўзбекистон темир йўллари" компаниясининг ҳозирда фаолият юритаётган Санкт-Петербург йўналиши ҳамда Термиз орқали барпо этилаётган ва режадаги Қирғизистон орқали Хитойга чиқиш мумкин бўлган темирйўл йўналишларини назарда тутаямман.

Устюртнинг кальцийлаштирилган сода, пенопласт ва бошқа замонавий газ-кимё маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи имкониятлари заминиди кечаги балиқчи, деҳқон, чорвадор болалари бугун киммёгар ёки нефтчи бўлиб етишса, ажабланарли жойи йўқ. Хуллас, қорақалпоқ халқининг келажаги ўзининг қўлида эканига ишонаман... Аммо мустақиллик берган буюк неъматлар олдида сиз билан биз мансуб бўлган қалам аҳли сал эсанкираб қолдик, шекилли. Сон кўрсаткичлари доим ҳам сифат кўрсаткичларига ўтавермайдиган сўз санъати олдида мен ўзимни мангу қарздордек ҳис этаман. Шу жиҳатдан, шоир дўстларимга ҳавасим келади, улар булбулнинг овози, поезднинг тарақа-туруғи, қизларнинг кўзлари, соданинг ҳидидан ҳам илҳомланиб гўзал шеърлар битиши мумкин. Лекин адабиётнинг "оғир артиллерия"си бўлмиш насрда бундай имконият йўқ. Шоир шеърини ёзиб ташлаб, кейин "нима қилиб қўйдим?" деб ўйланадиган бўлса, ёзувчи қўлига қалам тутмасдан аввал шундай ўйланиб олмаса, адабиёт ҳам, ўқувчи ҳам жабр кўриб қолаверади. Асрлар оралиғидаги буюк адибларимиз Иброҳим Юсупов ва Тўлепберген Қайпбергенов издошлари ҳали ўз сўзини айтади деб ўйлайман...

– Ўрозбой ога, машхур рус ёзувчиси Валентин Распутиннинг “Байкал, Байкал” деган очеркини биласиз. Шу беш-олти саҳифали кичик асардан мен жилд-жилд китоблардан кўра кўпроқ таассурот олганман. Лўнда қилиб айтганда, Байкални таниганман, уни севиб қолганман. Ҳолбуки, Байкал биздан қанчалар олис... Бир нарса менга қаттиқ алам қилади: шундоққина ёнимиздаги Орол ҳақида жуда оз биламиз. Билганимиз ҳам юракка жиз этиб ботадиган гаплар эмас. Айниқса, ёшлардан сўраб кўринг-а, Интернетдаги икки-уч оғиз илмнамо ахборотдан на- рига ўта олармикан?! Сиз бир умр Орол бўйида яшаётган қаламкаш сифатида бу денгизнинг таржимаи ҳолини мухтасар қандай баён қилган бўлар эдингиз?

– Дўстим-эй, роса дардимни кўзгаб юборадиган савол қўйдингиз-да... Дунёнинг энг катта тоза ичимлик суви захираси бўлмиш Байкалнинг гўзаллигию аҳамиятини ёритган фидойи адибнинг сиз айтган асари туфайли руслар қўлидаги нақдининг қадрига ета олди. Заҳарли чиқиндиларини Байкалга оқизаётган қоғоз-целлюлоза комбинати фаолияти тўхтатилиб, Байкал ЮНЕСКОнинг “Инсониятнинг табиий ёд- горликлари” рўйхатига киритилди.

Лекин Орол денгизи бошқачароқ тақдирга эга. Орол тақдири қизил мустамлака- чилик даври бошланган кезларда, аниқроғи, 1920 йил 21 декабрь куни В.И.Ульянов (Ленин) имзолаган “Озарбайжон ва Туркистон республикаларида пахтачилик ҳамда ирригация ишларини жадаллаштириш тўғрисида”ги декретдаёқ ҳал бўлган эди. Биласиз-ку кечаги тузумда сув масаласи кимнинг тасарруфида бўлганини! 1965 йилгача, яъни “Минводхоз” алоҳида тармоқ бўлиб тузилгунгача Орол ўзининг табиий насибасини олиб турарди. Асл касби ер тузувчи бўлган, “гулдурос қарсақлар остида ҳатто эркакларни ҳам ўпишишга ўргатган севимли Леонид Ильич” даврида Орол- нинг бахти тойди. Марказ зўравонлик сиёсатини, Карл Маркс “Осиёни сув орқали бошқариш мумкин” дея ўргатганидек, табиатимиз, айниқса, Оролимизни зўрлашдан бошлади. Воейков деган олимсанг кимсанинг 1856 йили оғзидан чиқиб кетган “Арал – это ошибка природы!” деган сўзларини шиор қилиб олиб, бир асрдан ке- йин “Минводхоз” денгизни қуритишга киришди. Сирдарё билан Амударёнинг юқори оқимларига зарур-нозарур тўғонлар қуриб ташланди. Ҳатто теп-текис қумлик бўлган

Қорақалпоғистоннинг ўзида Туямўйин, Тахиатош тўғонлари қурилди. Оролни табиий ҳолда олиб турган йиллик 50-55 куб километрли сув насиба- сидан қисиб, Тахиатош тўғонидан оқизиладиган санитар сув меъёрини 4 куб километр қилиб белгилашди. Худди ўша саксонинчи йиллар бо- шида “севимли Леонид Ильич” “Кўрик” деган китоб ёзиб, ҳаммамизни она тилимизда уни севиб ўқишга мажбурлади... Хуллас, “пахтани эксанг- да экасан, экмасанг, ўзингни экаман” қабилдаги зўравонлик сиёсати оқибатида қўшни республика- лар тўғонларидаги сув ҳавзаларидан ташқари, фақат ўзимизда Арнасой-Айдаркўл, Денгизкўл, Тўдакўл, Сарикамиш сингари ўнлаб кўллар пайдо бўлиб, ден- гиз том маънода кўчирилиб, Оролнинг бошига етилди. Ўрта Осиёда сув танқислиги сезиларли даражага келиб қолган бугунги вазиятда “катта ога”ларимиз икки дарё-

нинг юқори оқимларига яна тўғонлар қуришга чорлаб, асрлар давомида қардошу қондош бўлиб яшаётган халқлар ўртасига можаро оловини ташламоқчи...

Менимча, Мўйноқ туман халқ суди Орол денгизини қуригани, табиатимизни зўрлагани учун жинойи иш қўзғаса, кўрилган зарарни ўша "Минводхоз" мутасаддилари ва собиқ Иттифоқнинг меросхўри сифатида ҳозирги Россия давлатига қоплатиш (яъни, улардан компенсация ундириш) масаласини ҳеч истиҳоласиз ўртага қўйса бўларди.

Хабарингиз бордир, 1985 йили ёзилган, жаҳоннинг бир қанча тилларида қисман ва тўлиқ чоп этилган "Оролим, дардим менинг" асаримни рус, ўзбек, қозоқ қаламкаш дўстларим ҳимоя қилиб чиққани туфайли жазодан омон қолганман, буни бир умр унутмайман. Китобда Орол тарихи, унинг қуриш сабаблари ва денгизни қандай қилиб асраш мумкинлиги ёритилган эди. Ҳозир денгизни кўрмаган, билмаган авлод вояга етди, балки улар ушбу китобни ўқиб, табиатнинг зўрланиши қандай оқибатларга олиб келишидан огоҳ бўлармиди?! Асарни Интернетга жойласам-ку, фойдадан холи бўлмас, лекин ҳозирча қайси тилда, қандай узатиш йўлини топа олмаётиман.

— Бу савол ҳам Сизнинг дарду ташвишингизга айланган Орол ҳақида, унинг келажаги хусусида. Тўғриси, мен Оролнинг 1989, 2003 ва 2008 йилларда фазодан туриб олинган уч сурадини қиёслар эканман, вужудимда кучли хавотир ҳиссини туяман. Дунё ҳамжамиятининг Оролга муносабати ўрмонларни пайдар-пай кесяпмиз, улардан тонна-тонна қогоз оляпмиз, қогоздан эса миллионлаб нусха газета чоп этиб, одамларга ўрмонларни асранг, дея даъват қиляпмиз қабiliда бўлиб қолмаяптими? Хуллас, Оролимиз келажагига шубҳа билан қаровчилар ҳам, ишонч билан боқувчилар ҳам кўп. Бу борада Сизнинг кўнглингиз нима дейди?

— Орол денгизи аллақачон иккига бўлиниб кетганини биласиз. Денгиз тўла бўлган кезлар қизилжарлик балиқчилар кемаларида Урга соҳилларига туташ денгиз сари йўл олганларида Судочье кўли орқали келаётган дарёнинг лойқа, бироқ чучук суви Оролнинг кўм-кўк, шўр сувига аралаша олмай соҳил бўйлаб ўттиз-қирқ

чақиримгача денгиз сатҳида тўғри чизик ҳосил қилганини бир тасаввур этинг. Ушбу чизик бўйлаб кема ҳайдасангиз, чап томондаги сувдан челақлаб олиб бемалол ичиш мумкин, ўнг томонда эса денгизнинг шўр суви...

Эсингизда бўлса, “Минводхоз” ташкил этилган 1965 йили денгиз соҳилидаги Урга элатига мансуб 10 минг нафардан зиёд балиқчи оила-поиласи билан Қўнғирот тумани ҳудудига кўчирилди. Ушбу элат СССР тарқалиб кетгунча нашр этилган барча маълумотномаларда “гуллаб-яшнаётган элат” сифатида жаҳон ҳамжамиятига тақдим этиб келинди. Бу аччиқ ҳақиқатни аслида Мўйноқ халқи ва Мўйноқдан Москвагача бутун раҳбарият биларди, лекин худди балиқ каби уларнинг тили йўқ эди. Тили бўлган тақдирда ҳам, “денгиз қурияпти” деган хабар “севимли Леонид Ильич”га етгани билан у киши, “Қўриқ”нинг муаллифи эмасми, “қуригани яхши бўпти, ўрнига пахта экинлар, қўриқ ерларни ўзлаштириш керак” дея гапни лўнда қиларди... Ана энди балиқнинг бошидан чириганини пайқагандирсиз?

“Қўлда борнинг қадри йўқ”, деган қорақалпоқ мақоли бор. Орол суви тўлиб-тошиб, мавжланиб турган чоғларда денгизнинг қуриши тўғрисида гапирганларни жиннига чиқардилар. “Орол балиқчиси” газетасининг муҳаррири 50-йиллари худди шундай мазмундаги бир мақолани “Комсомольская правда” газетасидан кўчириб босгани учун партиядан ўчирилган, ўзи базўр омон қолган эди...

Жаҳон ҳамжамиятининг Оролга эътибори ва муносабати сўнги йилларда бирмунча сусайгани маълум. Юртбошимизнинг таклифига биноан БМТ Бош қотиби Пан Ги Муннинг Оролга ташрифи, БМТнинг жорий мингйилликлар муаммосига бағишланган саммитида Президент Ислом Каримовнинг Орол муаммосини яна кўндаланг кўйган нутқидан кейин қорақалпоқлар кўнглида тагин умид, жўшқинлик пайдо бўлди. Агар сув деганлари водороднинг биттаю кислороднинг иккита атомидан эмас, Орол ҳақида айтилган сўз ёки ёзилган қоғозлардан пайдо бўлганида денгиз аллақачонлар сувга тўлган бўларди. Ўшанда бир шоир дўстимнинг “Оролга сув етмаса, кўзёшларим билан тўлдираман”, дея журъатланишига ҳам эҳтиёж қолмасди.

Мен бедаво оптимистлардан бири сифатида Оролнинг яна сувга тўлишига зўр умид билан қарайман. “Орол – 88” экспедицияси чоғида Амударё ва Сирдарё бошланган ўзанларни, жилға-сойларни ўз кўзим билан кўрганман. Помир, Тиёншон тоғларидаги музликлар эриб битибди, энди бизда қурғоқчилик бошланади, деган мишмишларга ҳеч қачон ишонмайман. Ўша тоғлардаги Оролга тегишли сув захиралари аввал қандай бўлса, худди шу ҳолида турибди. Кўрасиз ҳали, кимлардир юзлаб тўғон қургани билан сув ўзининг асл эгаси – Оролга интилиб, тўғонларни чиқарчин қилиб ташлайди. Зеро, сувнинг ҳам жони борлигини ёзган эди бир япон олими. Шунда фақат тўғон қурганларни сув босиб кетишидан қўрқаман...

Тарих Оролнинг ўтмишда уч марта қуриганидан дарак беради. Қуриган кезлари унинг қоқ ўртасидан “туя йўли” пайдо бўлган дейишади, мана, ҳозир ҳам денгизнинг ўртасидан пиёда ўтаверасиз...

– Ёдимизда, Абаю Мирзалар ҳақидаги “Чангалзор “пайгамбар”нинг ҳалокати” деган ҳужжатли қиссангиз Қорақалпоғистону Ўзбекистондагига эмас ҳатто, дадил айтиш мумкинки, бошқа ўлкаларда ҳам жуда машҳур бўлиб кетган эди. Чунки асарда қаламга олинган афсунгарлик, товламачилик, фирибгарлик ҳодисаси ҳеч қандай чегара билмайди. Қолаверса, ўша воқеа кўлами бутун собиқ Иттифоққа – Болтиқ бўйидан то Москва Ленинградгача ёйилган, ўша маъволардан ҳам, дейлик, Абайни йўқлаб одамлар келиб турарди. Сиз шу асарни

ёздингизу машхур бўлиб кетдингиз. Айтинг-чи, бу ҳодиса фақат ўша давр учунгина хосмиди ёки умуман инсон табиатида хос феноменми? Агар давр билан боғлиқ ҳодиса бўлса, Сизнинг раъйингизни тушуниш мумкин. Йўқ, инсон табиати билан боғлиқ бўлса, унда нега бугун ҳам янги Абай Мирзалар ҳақида асарлар ёзмайсиз?

– Ўша воқеалар бундай овоза бўлиб кетганининг сабаби, улар ўша даврга хос эмаслигида, яъни, эскича айтганда, нотипик бўлганида деб ўйлайман. Яна бир сабаби – Талъат Неъматуллин сингари оққўнғил, бақувват, соғлом йигитнинг барча имконияти бўлатуриб, ўзини ўлдираётганларга бирон қаршилик кўрсатмаганида ва ниҳоят, ўзингиз биласиз, қўлёманинг ўша давр цензураси тегирмонига тушиб, “перестройка” шарофати билан ундан эсон-омон ўтганида. Китобхон ана шу “тегирмон”дан чиққанини ўқиган.

Мана, номини ўша эссега киритиш мумкин бўлмаган баобрў бир шахснинг ҳатто судда ҳам ошкор қилинмаган гувоҳлигидан бир далил. Рерихлар ижоди ва Будда таълимотига қизиқувчилар орасида таниқли партия, давлат, дипломатия арбоблари бўлгани ҳеч кимга сир эмас. Собиқ Иттифоқнинг Ҳиндистондаги Фавқуллода ва мухтор элчиси Юлий Воронцовнинг рафиқаси орқали Ташқи ишлар вазири Алексей Громиконинг рафиқаси ҳомийлигига ўтиб, охир-оқибат 1980 йили машхур Жуна Давиташвилининг устози сифатида Абай ўша кезлар ўзининг кимлигини элас-элас эслай оладиган қолга тушиб қолган “севимли Леонид Ильич”га ҳам сеанс ўтказиб, даволагани аниқ факт! Суд жараёнини бошқарган Литва Олий суди аъзоси, судья Анзельмас Юкнага мингдан-минг раҳматки, у ижод аҳли меҳнатини шунчалик кадрлар экан, менга ушбу жиноий ишга тегишли барча ҳужжатлар билан танишиш имконини берди.

Бу мавзуга қўл уришимга эса, марказий бир газетадаги қисқа хабарда Мирзанинг кулбаси хусусида “Қорақалпоқлар инсоният тамаддунидан роса орқада қолган экан, худди XVII асрларда яшаётганга ўхшайди”, деб ёзилгани туртки бўлди. Кўрсатаман сенларга “тамаддун”ингни дея, экстрасенсорика мавзуга киришдим ва икки йил Абай Мирзалар босиб ўтган йўللardan юриб, афсунгару фибгарликнинг моҳиятини ўргандим. Натижада ўша Сиз айтган асар пайдо бўлди. Энди замонавий абай-мирзаларга келсак, адабиётимизда детектив жанрида бундан бешбаттар воқеалар ёритиляптики, мен ёнимда қуриётган Орол турганида аллақандай бедаволар билан банд бўлиб, уларни тарихда қолдиришга уринишим шартими, деган фикрга бораман гоҳо...

– Ўзбек адиблари қониди бирмунча назокатми, унга қўшилиб ортиқча сипогарчилигу андишамандликми, ҳар қалай, шунга ўхшаш алланима бор. Улар ҳаёт воқеаларини саралашда сал талабчанроқ, қилқаламроқ, гулчинроқми-ей. Шунга кўра, асарлари ҳам хийла эҳтиёткор, хийла сипо, хийла “ёввош”роқ. Қорақалпоқ адибларида эса дағал ҳаётдан кўпам қўрқмаслик, таппортмаслик бордай. Уларда ҳаёт воқеаларини саралашда хийла бетакаллуфлик сезилади, гапни “қоғозга ўрамай” дангал айтишаверади. Ҳолбуки, маёқ – жаҳон адабиётидан кўра кўпроқ ўзбек адабиёти, рус адабиёти. Қорақалпоқ халқи табиатидаги дангаллик, чапанилик, дала-дашт руҳи уларга ички эркинлик бахш этган, чамаси. Шу сабабми, қорақалпоқ наصري ва назми ўзбек тилига таржима қилинганда бирмунча юмшатилади. Тўғри, бундай дадилликин фазилат деб баҳолаш керак, лекин айни чоқда шу дадиллик нечоғлиқ натижа бераётгани ҳам муҳим. Агарда у

кўнгулдагидек натижа бермаётган бўлса, у ҳолда гап провинция таъсири масаласига бориб тақалади. Биз "муҳит, муҳит" деймиз. Албатта, Тошкентда яшаётган қаламқаш ҳам эртадан кечгача давра қуриб нафис санъат ҳақида гурунгу ясамайди, мудом адабий йигину тўдаларга аралашиб юрмайди. Лекин шу марказ нафасининг ўзиёқ уни сергакроқ ва тетикроқ бўлишга, дейлик, юксакроққа интилишга чорлаб туради. Марказдан четда ижод қилаётган адибларимизда (Нукусни ҳам Тошкентга нисбатан провинция деб олсак хато бўлмас), ҳар қанча истеъдодли бўлмасин, қандайдир бир чекланганлик, русча айтсак, провинциализм сезилиб қолади. Сиз Қорақалпоғистонда яшаб ижод қилаётган пешқадам ёзувчи сифатида марказ муҳити билан провинция муҳити ўртасидаги фарқ ҳақида, айниқса, муҳитнинг қаламқаш ижодига таъсири хусусида нима дея olasiz?

– Гапни саволнинг охиридан бошласак. 1979 йили мен Ёш ёзувчиларнинг Бутуниттифоқ VII семинар-кенгашида иштирок этганман. Ўшанда Москва адабий муҳитининг биз – қардош халқлар адабиёти вакилларига муносабатини кўрганман. Москвага мегаполис деб қарайдиган бўлсак, Иттифоқнинг қолган барча шаҳарлари провинция саналарди. Шу нуқтаи назардан, бир умр Дондаги хуторидан нари чиқмаган Михаил Шолохов, вологдалик Василий Белов, красноярский Виктор Астафьев, иркутский Валентин Распутин кабилар яратган шоҳ асарларни қандай қилиб "рус провинцияси адабиёти"га киритамиз? Мен бу ўринда рус тилида ижод қилган Чингиз Айтматов, Ўлжас Сулаймонов, Темур Пўлатов сингариларни атайин тилга олмаяпман, чунки улар асарларини рус тилида минг қарра яхши ёзган бўлсин, барибир, рус адабиёти вакили саналмайди. Сабаби, уларнинг ижоди ўз миллатлари менталитети асосида дунёга келган, балки шунинг учундир, рус китобхони уларни янгилик сифатида хуш қабул қилди...

Тошкентга Ўрта Осиёнинг бошкенти – мегаполис сифатида қарасак, яқин атрофдаги Бишкек, Душанбе, Ашхобот, Самарқанд шаҳарларини провинция деб аташимиз мумкин, албатта. Лекин буни ўша шаҳарларда яшаётган ижодкорлар тан олармикан? Энди Нукусни нима десангиз деяверинг, аммо у Қорақалпоғистон Республикасининг бошкенти, менинг пойтахтим! Адабий муҳит десангиз, бошқа масала. Камина умрининг кўп бўлаги ўзбек адабий муҳитида ўтган, бироқ ҳар қанча уринганим билан унга сингиша олмаганман. Чунки нимаики ёзган бўлсам, қорақалпоқ ўқувчиси учун ёзганман, улар ҳам мен қандай ёзган бўлсам, шундай қабул этган. Сизнинг бу саволингиз аслида таржима масаласига бориб тақалади. Мен асарларимнинг ўзбек тилига таржимаси ботида омадли муаллифман, чунки ҳикояларим, эссе, қисса ва романларим Носир Фозиллов, Мансур Тенглашев, Музаффар Аҳмад сингари моҳир ижодкорлар томонидан таржима қилинган. "Бўсаға" романим таржимасига 2001 йили буюк устоз Озод Шарафиддинов назари тушиб, саксонинчи йиллари қатағон этилган ушбу асарим 2003 йили "Жаҳон адабиёти" журналида босилиб қикди.

Улкан устозимиз, Носир Фозиллов сал аввалроқ қайсидир бир қорақалпоқ ёзувчисининг асаридан парча айтиб берган эди: "Бир қизил аскар оқларнинг кетига тушиб, Қизилқумда от чоптириб босмачилар маконига борса, улар от дупурини эшитиб, пишираётган мошхўрдасини қозон-позони билан ташлаб қочибди. Қизил аскар отдан сакраб тушиб, қайнаётган қозонни даст кўтариб овқатни ичибдию ириб отига миниб, яна босмачиларни қува кетибди. Йўлда қизил аскарнинг кўнгли айниб, ичган мошхўрдасини от ёлига қайт қилиб юборибди. Қарабсизки, отнинг ёли қайноқ таомдан куйиб, сидирилиб тушса ҳамки қизил аскар ҳамон қиличини

яланғочлаб, оқларнинг кетидан қолмасмиш..." Бу асар қорақалпоқ тилида чоп этилмаган эди, унинг қўлёзмаси қай йўсин Тошкентга келиб қолгани ёлғиз худогача аён! Агар қорақалпоқ адабиётига шундай "асар"лар орқали баҳо бериладиган бўлса, шўримизнинг қуригани... Бундай "асар" дангаллик экан деб, юмшатиб таржима қилингани ёхуд бошқатдан ёзиб берилганида ҳам ундан адабиёт чиқиши даргумон. Ижод эркинлигини оғзига келган гапни қогозга туширавериш ҳуқуқи деб тушунадиган одам, устоз Абдулла Қаҳҳор айтганидек, "олмага тушган қурт"нинг ўзгинаси. Ҳозир худди шундай "ёзғувчи"лар кўпайиб кетганки, баъзан "ёзувчиман" деб айтишга уяласан киши. Ўзбеғу қорақалпоқ тилларида чоп этилаётган аксарият асарлар куну тун телевизордан кўз узмай ўтирган кишининг паришон ҳаёлларига ўхшайди...

Ўзбек насрида Шукур Холмирзаев ҳикоялари ва қиссалари ёки Тоғай Муроднинг "Отамдан қолган далалар" романи ёхуд укамиз Луқмон Бўрихоннинг қиссалари ажойиб ҳаётий дангалликнинг бадий ҳақиқатга эврилган намуналари деб ўйлайман. Демак, гап кимнинг қаерда яшаб, қайси адабий муҳитда ижод қилганида эмас, балки унинг фақат ўзига хос услуби шаклланишида бўлса керак. Шундай услубга эга бўлмасдан туриб қаламини ҳар нега булғайверадиғанларга раҳминг келади киши...

— Ўрозбой оға, Сиз жаҳон ва рус адабиётидан яхшигина хабардор ижодкор сиз. Ўзбек адабиётини-ку жонкуярлик билан мунтазам кузатиб борасиз. Катта бадий истёждод қатори шунча билим соҳиби ҳам бўлган одам — Сизни публицистикага нима мажбур қилди, нима етаклади? Фақат Орол фожиасими ёки руҳингизда ижтимоий ҳаётга фаолроқ аралашини ҳисси устунми? Публицистика сизнинг нафис санъат, бадий адабиётдаги ижодингизга халал бер-

майдими? Тўғри, сўз санъати ижтимоий чашмалардан сув ичади, лекин у барибир ўроқ эмас, гулқайчи билан иш кўришни тақозо этади-да...

– Биласизми, мен Тошкентда ўқиш даврида олти йил, Нукусда эса етти йил ижарада яшаганман. Оилам Хўжайли шаҳрида эди ва уйимга фақат дам олиш кунлари борардим. 1979 йилнинг майида ўртанча ўғлим туғилди. Бир жума келсам, чақалоқ тинимсиз йиғлаётир. “Эмизсангиз-чи!” дедим хотинга. “Эммаса, нима қилай?” деди у. Эрталаб болани дўхтирга олиб борсак, у “Нима бало, уйингизда егулик йўқми, болангиз оч-ку! Сиз, онаси, дарҳол анализ топширинг”, деб қолди. Дўхтир оғайнимнинг айтишича, она сутидан қандайдир пестицид моддалари чиққан эмиш.

Дўхтирнинг маслаҳати билан гуруч қўшиб тайёрланган “Малютка” деган ёрмадан олиб чақалоқни тўйғаздик. Душанба куни ишга кетишдан олдин санэпидстанцияга, сўнгра водоканал идорасига бориб, ичаётган сувимизнинг сифати бўйича маълумот сўрадим. Бу ташкилот раҳбарлари эски оғайниларим эди, аммо сувнинг сифати давлат сири эканини баҳона қилиб менга маълумот беришмади. Эртаси куни Нукусга келиб, Қорақалпоғистондаги ичимлик суви тўғрисида маълумот йиға бошладим. Сув хўжалиги идоралари, Фанлар академияси филиали, илмий тадқиқот институтлари, ҳар хил лабораториялар... кейин Орол денгизига сафар – хуллас, Москваю Тошкентдаги тўрт-беш йиллик суриштирувлардан сўнг “Оролим, дардим менинг” эссеси ёзилиб, унинг биринчи қисми “Амударё” журналида чоп этилди... Демак, мени публицистикага Орол муаммоси етаклаган, мажбурлаган экан. Ахир, мен рўзгорбоши бўлатуриб, оила аъзоларимнинг, қон-қариндошларимнинг сувдан заҳарланишига қарши қўлимдаги ягона қурол – қаламимни ишлатмасам нима деган одам бўлдим? Норасо турмуш ва бундан норозилик ҳисси ҳар қандай кишини ҳам жонидан тўйдириб юборади-ку! Мен публицистика билан қуролланиб, тўнгиз ўқини чумчуққа сарфлаётганимни биламан, лекин иложим қанча? Шу маънода, публицистика деган нарсa ёзувчи учун овга чиққандек бир гап, аммо у менга вақт жиҳатидан анча қимматга тушаётгани ҳам рост... Сизнинг жонни суғуриб олгудек оғир муаммолар ҳақидаги саволларингизга қандай бефарқ қараб турай, ноутбукдаги янги асаримни бир томонга йиғиштириб қўйиб, мана, саволларингизга жавоб бериб ўтирибман...

– Тошкентнинг “Ўрикзор” бозорида издиҳом аро бир аравакаш ўзи тенгқур йигитни беҳос туртиб юборди. Ҳалиги йигит даргазаб ҳолда бир мушт билан аравакашни ерга қулатди. Бoёқиш жабрдийда ихраб аранг тиззалаб ўтирдию оғиз-бурнини қўли билан тўсди. Бармоқлар орасидан қон сизиб чиқди. Атрофдаги одамлар бу туйқус воқеадан бир зум саросималаниб қолди. Кейин ҳалиги йигитни биров “Ҳаҳ, бераҳм!” деб ёзғирди, биров эса “Ҳаҳ, нокаси!” деб... Бу вақтда муштумзўр аллақачон одамлар орасига сингиб, кўздан ғойиб бўлган эди. Йигитнинг саҳт-сумбати элас-элас ёдимда: бинойидек, ҳатто суқсурдек йигит эди у. Бозорда ҳамма нарсa бисёр: уй жиҳозлари дейсизми, кийим-кечагу озиқ-овқат дейсизми! Лекин шунча тўкинлик ичида... меҳрғина қаҳат кўринди менга. Иттифоқо бирор жондан асар йўқ бозорни тасаввур қилиб кўрдим. Шу одамлар, шу аравакашу шу муштумзўр бўлмаса, тоғ-тоғ неъмат чикора?! Ўрозбой ога, ҳаёт тараққий этиб, дастурхон маъмур бўлгани сари нега инсоний меҳр камёб-лашиб бормоқда? Сизнинг-ча, сабаб нимадаю нажот қаерда?

– Менимча, бунинг бир сабабини урбанизациядан, яъни ривожланиб бораётган шаҳарлашув жараёни ва унга кимнинг қандай мослашувидан излаган маъқул. Халқимизда “Бозори бир, мазори бир” деган ибора бор. Сиз бир суриштириб кўрганингизда, ё аравакаш, ё муштумзўр бозорга четдан келган одам бўлиб чиқарди. Менимча, аравакаш бўлса кераг-ов. Балки у ҳали бозорда арава судраш қоидаларини ҳам яхши билмас ёки узр сўрашни унутиб қўйган... Лекин бу билан муштумзўрни асло оқлаб бўлмайди. Энди ҳеч кимсасиз бозорни тасаввур қилсангиз, бунинг номини бозор эмас, мазор дейишади... Дарҳақиқат, ундай бозор – мазорнинг кимга кераги бор? Ахир, меҳр деган матоҳни бозордан сотиб олиб бўлмаса! “Бозори бир, мазори бир” халқ ҳеч қачон бир-бирига зўравонлик қилмайди. Айниқса, менталитети асрлар давомида бақамти шаклланган ўзбек ва қорақалпоқ халқларида меҳр-оқибат туйғуси она қорнидан қўшилиб туғилган бўлади.

Мен ўзимча Шарқ ва Ғарб менталитетларининг шаклланиш жараёни билан қизиқиб кўрганман:

Ғарблик ота ўғлига уқтиради: “Жон, сен айна пайтида туғилдинг, энди бу дунё сенинг товонинг остида яшаши керак, сен ақлинг ва кучинг билан ўзингнинг асл америкалик эканингни исботлашинг даркор!”

Шарқлик ота ўғлига дейди: “Эндожоним, сен япон бўлиб дунёга келганингдан бахтлисан. Лекин чор атрофингга яхшилаб қараб ол, ҳамма сендан кучли ва ақлли, сен энди уларга қарам бўлиб қолмаслик учун эпчил, қаққон ва доно бўлиб, ўзингни ўзинг мудосфаа этиш қобилиятига эришишинг зарур!”

Этибор берсангиз, бу икки хил панд-насихат замирида Ғарб билан Шарқ менталитетлари шаклланишида таълим-тарбиянинг ўрни алоҳида эканини кўрасиз. Биз эса Шарқ Ғарб ўртасидаги қадимдан шаклланган менталитетга эга халқлармиз. Икки кишининг можаросидангина меҳрнинг камайгани ёки кўпайгани тўғрисида бирон бир хулоса чиқариш қийин.

Ахир айтадилар-ку, меҳр – кўзда, меҳр – сўзда, деб. Яна – кўз алдамчи, тил ёлгончи, деб. Менимча, меҳр кўзда ҳам, сўзда ҳам эмас, меҳр – қалбда, меҳр – кўнгилда. Кўнгиладеганлари шундай чексиз бир уммонки, ундан қанча меҳр олганингиз ёки берганингиз билан у тугаб қолмайди... У Орол эмас, у ҳамиша лиммо-лим уммондир!

Муҳиддин АБДУЛҒАФФОР
суҳбатлашди.

Шаҳноза ҚАҲҲОРОВА

INSONPARVAR DUNYOQARASH – XALOSKOR KUCH

Омма орасида фалсафага назарий жиҳатдан чигал, амалий жиҳатдан эса аҳамиятсиз фанлардан бири сифатида қараш кенг тарқалган. Ваҳоланки, ҳар бир инсон ўз ҳаётининг бурилиш нуқталари, жиллакурса, умрининг поёнида шахсий фикр-кечинмалари доирасига сиғмайдиган улуғ жумбоқларни ечиш заруратида дуч келади. Фалсафа юксак маънавий қадрият – ҳикмат илми ўлароқ кишига айниқса шундай вазиятларда асқатади. Ушбу фикрни бутун бошли миллат, жамият ва ҳатто инсоният цивилизациясига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Зеро, фалсафага, аввало, шахс, жамият, қолаверса, бутун дунё тараққиётига дахлдор жараёнлару қонуниятларни аниқлайдиган илм сифатида қаралса, унинг аҳамияти яққол намоён бўлади. Хусусан, ўтган аср ўрталарида ибтидо топиб, эндиликда эса янада чуқурлашган умумбашарий инқирозлар шароитида бу маънавий қадриятга эҳтиёж кескин ортаётир.

Инсон ва жамият, айниқса, жамият ва табиат ўртасидаги муносабат масаласи фал-

сафанинг кўҳна мавзуи бўлса-да, у бугун ҳар қачонгидан долзарб аҳамият касб этмоқда. Вазиятнинг қалтислиги шундаки, бугун техноген цивилизация тезкор суръатларда ривожланмоқда. Унинг атроф-муҳит, табиат, инсонлар орасидаги муносабатларга, уларнинг руҳияти (маънавияти) ва соғлигига таъсири ўта юқори даражага етди. Атроф-муҳит йил сайин ифлосланиб бораётгани, озиқ-овқат маҳсулотлари тобора "сунъий" лашаётгани, илмий тадқиқотлар натижаларидан яшринча жиноий мақсадларда фойдаланилаётгани, энергия манбалари билан боғлиқ муаммолар кескинлашаётгани – буларнинг барчаси инсоннинг жисмоний, маънавий ҳаёти учун жиддий хатарга айланди.

Энди фалсафанинг шахс ҳаётидаги ўрни масаласига қисқача тўхталсак. Маълумки, инсон дунёқараши жуда ёшлиқдан оқилона шакллана бориши зарур. Чунки асл ҳикмат асроридан бохабар бўлиш туғма қобилият соҳиби бўлмаган одамдан машаққатли меҳнат ва узоқ вақт талаб қилади. Киши асл

ҳикматга қанча яқин бўлса, унинг ҳаёти ҳам шунча зиддиятсиз кечади. Зеро, буюк аждодимиз Абу Наср Форобий айтганидек, ушбу илмни эгаллаган кишида бошқа “бирон нарсани текириш зарурияти қолмайди, бу ҳар қандай тадқиқотнинг мақсадиридир, бундай тадқиқот (уни) осойишталик ҳолатига келтиради” (Абу Наср Форобий. *Фозил одамлар шахри*. Т., 1993, 178-бет). Биргина инсондаги осойишталик ва мувозанат атрофдагиларга ҳам ижобий таъсир этади, уларга таянч ва мадад бўлади. Мазкур омил эса бугунги кун учун ғоят муҳимдир. Фуқаролари ҳикматни севган ва билган жамият, табиийки, ҳар қандай ички зиддиятдан фориғ бўлади.

Эндиликда ҳар қандай олим ҳам ўз тадқиқотлари доирасидан ташқарига – бир қанча фанлар биргаликда ечиши зарур бўлган муаммолар соҳасига чиқиши лозим. Бугуннинг олими эртами-кечми ўз изланишларида шундай қилишга мажбур. Бизни қуршаб турган моддий олам чексиз, бепоя экани фан соҳалари ҳам унинг айрим қирраларини ўрганишда зарур марраларни эгаллагани боис, тадқиқотчи истаса-истамаса бир қанча фанлар ўзаро туташадиган кенгрок майдонга – умумметодологик асосдаги масалалар соҳасига чиқишига тўғри келади. Акс ҳолда фан тараққий этолмайди.

Фанлар орасида физика бу борада етакчилик қилмоқда. Дастлаб табиий фанлар бағрида шаклланган, ҳозирда эса метаилмий (хусусий илмлардан юқори турувчи) ва трансдисциплинар (хусусий илмлар доирасидан ташқарига чикувчи) ёндашув дея таърифланаётган ялпи ташкиллашув ва умумэволюция назарияси – синергетика бугун фалсафага доир ўта мураккаб масалаларни ҳам кўтариб чиқиб, бир қатор хулосаларида айрим чекланган фалсафий оқим ва йўналишларни мот қила бошлади. Шунга қўра, баъзи фаншунослар синергетикани дунёқарашнинг энг янги парадигмаси, бугунги кун метафизикаси деб атамоқда, яъни уни фалсафа билан бир мавқега қўймоқдаки, бу ҳам бежиз эмас. Ваҳоланки, XIX асрнинг биринчи ярмида дастлаб табиий ва аниқ фанлар, сўнгра эса ижтимоий ва гуманитар фан-

ларнинг (аввало, руҳиятшунослик, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, социологиянинг) назарий фалсафа таркибидан ажралиб чиқиши содир бўлди. Шу тариқа фан тобора дунёқараш масалаларидан четлашиб борди.

Кейинги бир ярим асрда табиатни ўрганиш ва уни техника воситасида ўзлаштириш инсон ва жамият фаолиятининг мақсадига айланди. Ушбу даврда “Физиклар, метафизикадан эҳтиёт бўлинг!”, “Фан – ўзи учун ўзи фалсафа!”, “Дин – халқ учун афюндир!” каби шиорлар узил-кесил ғалаба қилди ва нафақат табиатшунос олимлару фанни ишлаб чиқариш “дастёр”и деб билган сиёсатчиларнинг, балки унча сиёсийлашмаган обрўли мутафаккирларнинг ҳам “ҳикмати” бўлиб қолди. Кимки метафизика, фалсафа ва теологияга оид муаммолар устида ҳам чуқур бош қотириш зарурлигини таъкидласа, сўзсиз, ё нодон саналар, ё ёмонотлиққа чиқарилар эди. Бугун инсоният бошига тушган барча глобал инқирозлар ва улар келтириб чиқарган муаммолар, аслида, чин маънодаги ҳикмат кишилиқ ҳаётидан қувгин этилгани, унинг тафаккурни йўналтирувчи кучи йўқолгани сабабли юзага келгани аён бўлмоқда.

Айни чоқда, фандаги ўзгаришларга жавобан фалсафанинг ўзида ҳам фан “кетидан қувиш”, яъни унга яқинлашиш, ҳаттоки, фанга айланиш жараёни содир бўлди. Бу жараён фалсафанинг дифференциаллашуви, яъни структуравий яхлитлигини бой бериб, турли қисмларга ажралишига, бошқача айтганда, парчаланиб кетишига ва энг ёмони, асл маъзи – интуитив (эзотерик, иррационал) моҳиятини йўқотиб қўйишига олиб келди. Ваҳоланки, унинг ҳикмат илми сифатидаги моҳияти борлиқни интеллектуал эмас, балки интуитив билишида, руҳиятшунослигида эди. Фалсафий руҳиятшунослик “психоло-

гия фани” деб юритилаётган бугунги илмий руҳиятшуносликдан фарқли бўлиб, у асосан инсон жони, руҳ абадиёти, ҳаёт маъноси каби масалаларни тадқиқ этган. Ушбу масалаларни ечиш услуби ҳам ўзига хос (медитация, зикру само, ҳол) бўлган.

Фалсафадаги ушбу парчаланиш, фан “кетидан кувиш”, асл моҳиятдан узоқлашиш уни умумий фан, умумилмий назарияга айлантириб қўйди. Лекин ҳозирга келиб фалсафа ҳатто яхлит умумилмий назария ҳам бўлмай қолганини афсус-ла тан олиш жоиз. Зеро, маънавий маданият соҳалари турли-туманлиги боис фалсафада ҳам, шунга қўра, бир неча мустақил йўналиш шаклланди (сиёсат фалсафаси, техника фалсафаси, табиатшунослик фалсафаси, ижтимоий фалсафа, ижод фалсафаси, санъат фалсафаси, ахлоқ фалсафаси, нафосат фалсафаси ва ҳокazo). Бу йўналишлар бирлаштирувчи, уйғунлаштирувчи бош асос, негизи йўқлиги сабаб, ўз муаммоларини фандан теранроқ ечишга қодир бўлмай қолди. Улар фалсафанинг мустақил соҳалари ўлароқ, бир-биридан анча олис ва шў боис ҳам бири-бирини чуқур тушунишга қодир эмас. Бугунги кунда фалсафа соҳаларининг сони тобора ортиб бормоқда ва бу объектив жараён эканига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Материализм билан идеализм, рационализм билан иррационализм, сциентизм билан антисциентизм, онтологизм билан гносеологизм каби йўналишлар пайдо бўлишию улар орасидаги барча зиддиятлар ҳам юқорида тилга олинган дифференциаллашувнинг, фалсафа фанга айланишининг оқибатидир. Аммо шуни ҳам қайд этиш жоизки, кейинги ярим асрда фандаги дифференциаллашув жараёни бир қадар сусайиб, ҳатто унинг акси бўлган тенденция – интеграллашув бошланди. Фанларнинг барча олиқ ютуқларини ўзида жамлай бошлаган синергетиканинг шаклланиши бу фикрга энг ёрқин мисолдир. Бироқ фандаги интеграллашув нафақат ижобий, балки салбий белгиларга ҳам эга. Масалан, фалсафага синергетика каби анча яқин умумилмий соҳалардан бири – информация назарияси ва у билан узвий боғлиқ сунъий интеллектни моделлаштириш соҳасида

олиб борилаётган изланишлар, қолаверса, генетика, нанотехнология ютуқлари секин-аста ҳаётга татбиқ этилаётгани кўпгина олимларни жиддий ташвишга солмоқда. Баъзи тадқиқотчилар фикрича (Р.Пенроуз, Н.Бостром, Ж.Хорган), агар фан ва техника ҳозирги суръатда тараққий этса, яқин 15-20 йил ичида инсон онги ўрнини босувчи сунъий интеллект яратиш мумкин. Эндиликда илм ахлини мабодо сунъий интеллект инсонга бўйсунмаса, у ҳолда нима бўлади, деган савол чуқур ўйга солмоқда.

Айрим олимлар XXI асрга келиб фан инкирозга учраши, унинг ўрнини ахборот тамаддуни эгаллашини башорат қилмоқда. Тақдир ҳазилини кўрингки, бир вақтлар фалсафага ортиқча даҳмаза деб қараган фаннинг ўзини энди ахборот оқими сиқиб чиқармоқда. Шу маънода, америкалик шоир, постмодернизм намояндаси Т.Элиотнинг (1888-1965) “Биз ахборотни дея бой берган билим қанию билимни дея бой берган ҳикмат қани?” деган хитоби қалбларни ларзага келтиради.

Ҳозирги вазият ҳақида фикр юритаркан, россиялик йирик олим Л.Лесков (1931-2006) “Агар ушбу глобал инкирозлардан чиқишнинг оқилона йўли топилмаса, XXI асрда глобал Армагеддон (Қиёмат) бўлиши муқаррар”, деган тушун хулосага келади (Лесков Л. *Философия нестабильности. // Вестник Московского университета, серия 7, Философия, №3, 2001, стр. 40 – 61*). Ваҳоланки, бу фикр, умуман олганда, янгилик эмас. Шундай давр келиши барча динларда башорат қилинган, ҳатто “охирзамон” аломатлари ва манзаралари баён этиб берилган. Диний ҳикматларда айтилган ғояларни таниқли олимлар ҳам тан олгани, бизнингча, вазиятнинг чиндан ҳам жиддий эканини аңлатади. Қолаверса, бундай хулосалар ярим асрдан буён Ғарб маданиятида, айниқса, постмодерн адабиёти ва санъатига мансуб асарларда муттасил таъкидлаб келинмоқда. Бунга ака-ука Ларри ва Энди Вачовскийлар томонидан суратга олинб, 1996 йили экранга чиққан “Матрица” фильмини мисол қилиб келтириш мумкин. Фильм муаллифлари Платон, Сукрот, Ф.Аквинский таълимотлари, Декарт,

Кант, Ницше, Сартр, Бодрийяр қарашларига мурожаат этган, улардаги ғоялар фильм сюжетига сингдирилган, қаҳрамонлар тилига кўчирилган. Бундан мақсад эса томошабин билан биргаликда "Олам дегани ўзи нима?", "Инсон ҳаётидан маъни не?", "Одам ақли нимага қодир?", "Бахт нимаю эрк нима?", "Сунъий интеллект яратиш мумкинми? Агар яратилса, оқибати қандай бўлади?" каби саволларга жавоб излашдан иборат. Дунёқараш билан боглиқ ушбу саволлар асрлар мобайнида фалсафа мудом илгари суриб келган ўзак масалалардир. Муаллифлар саволларга жавоб излашда қўллаб фалсафий таълимотлар ва қарашларга таянгани боис, фильмини теран тушуниш учун киши аввало серқирра билим эгаси бўлиши лозим. "Матрица" фильми ижодкорларининг ютуғи шундаки, уни ҳамма, айниқса, ёшлар қизиқиб томоша қилади. Навқирон ёшдагилар уни жанговар кураш санъати намойиш этилган киноасар сифатида қабул қилса, катта ёшлilar, айниқса, зиёлилар ундаги ғоялар устида анча жиддий бош қотиради. Аммо фильмини томоша қилган ўсмирларни асло ўз ҳолига ташлаб қўйиб бўлмайди. Чунки, мамлакатимиз раҳбари таъкидлаб ўтганидек, фильм ғоялари маъносига чуқур кира олмаслик оқибатида бу асар ҳам "инсон табиатидаги инсонийликдан кўра кўпроқ ваҳшийликни, ёвузлик, йиртқичлик, шафқатсизлик ҳисларини кўзғатадиган, ёшлар дийдасини қотирадиган, улар қалбида ўзларига сездирмаган ҳолда тошбағирлик, зўравонлик, ахлоқсизлик каби иллатлар жой олишига олиб келади жангарилик фильмларидан" биригина бўлиб қолади (*Ислом Каримов. Ватан равақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. Т., "Ўзбекистон", 2001, 74-75-бетлар*).

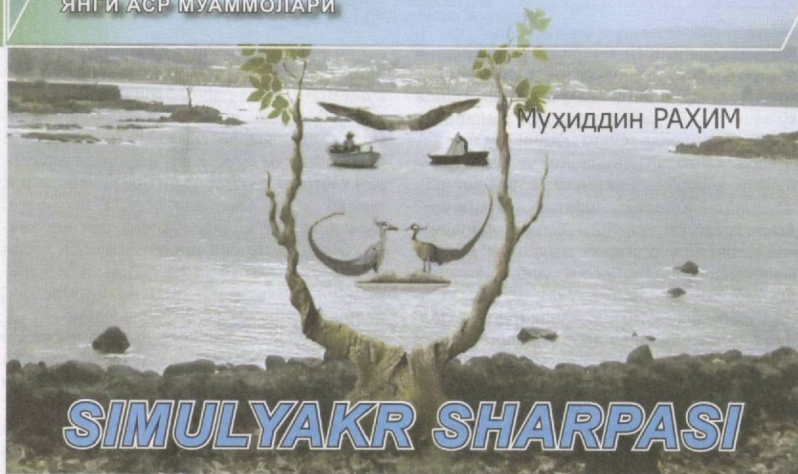
Бугунги кунда Ғарбда "Матрица"га ўхшаш асарлар қўллаб яратилмоқда. Биз эса, тоталитар давр мафкураси яратган сунъий муҳит ичра "манкуртлик"да яшаб келганимизни ҳисобга олсак, файласуфларимиз бундай жаҳон маънавий қадриятлари мазмунини чуқур баҳолай олиш учун ҳали кўп меҳнат қилиши зарурлигига бу борада хийла ортда қолаётганимизни тан олишимизга тўғри келади.

Ҳозирги шароитда асосий муаммо табиат бағрида ва кишилар ҳаётида содир бўлаётган алғов-далғовлардан (катаклизмлардан) омон қолиш ёки қолмасликнинг моддий-техникавий имкониятлари бор ё йўқлигида ҳам эмас. Ушбу шароитда гап асосан ҳаётнинг туб маъно ва мақсадини тезроқ англаб етиш масаласи устида бормоқда. Буни нафақат индивидуал-шахсий даражада, балки ижтимоий-миллий миқёсда теран ва оқилона англаб етиш лозим. Юртбошимизнинг "Юксак маънавият – энгилмас куч" асари, бизнингча, айнан шу ҳақдадир.

Ғарб файласуфлари ва руҳиятшунослари орасида ҳам маънавий инқироздан қутулиш чораларига асосий эътиборни қаратаётган олимлар тобора кўпаймоқда. Айни ҳолат биз юқорида тилга олган фалсафий ва бадий асарлардаги ғояларда, қолаверса, Шарқ мистик таълимотларини ўрганиш негизида ривожланган Ғарб руҳиятшунослигида намоён бўлаётир. Бир қатор мутафаккирлар ёшлар онгига маънавий инқилоб яшаш, уларнинг дунёқарашини инсонпарварлаштириш зарурлигига ургу бермоқда. Бундай ғояларнинг муаллифлари сифатида Тимоти Лири, Роберт Уилсон, Станислав Гроф ва уларнинг издошларини мисол қилиб келтириш мумкин (қаранг: *журнал "Политический класс", № 9, 2006*).

Юқоридаги мулоҳазалардан шундай хулоса яшаш мумкин: сайёрамиз миқёсидаги бугунги глобал инқирозлар даврида, энг аввало, ўзини "файласуф" деб санайдиган мутахассислар тор материалистик дунёқарашдан тезроқ халос бўлиб, асл ҳикмат илмини пухта эгаллаши ва уни жамиятнинг ёш қарисига чуқур етказиш йўлида тинимсиз изланиши, бу илмни амалиётга мумкин қадар тез ва кенг татбиқ этиш чораларини кўриши зарур.

Нафсиламри, мустақилликка эришганимиздан буён файласуфлар, барча зиёлилар бу борада муайян ишларни амалга оширди: бир қанча монографиялар яратилди, кўпдан кўп илмий мақолалар ёзилди, республика ва халқаро миқёсдаги анжуманларда фикр алмашилмоқда. Лекин, умумбашарий инқироз таҳдидини ҳисобга олсак, бу ҳали етарли эмас. Чунки сайёрамизда табиий мувозанат бузилаётган тобора аниқ сезилмоқда.

Муҳиддин РАҲИМ

SIMULYAKR SHARPASI

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллар, яъни XX аср ўрталарига келиб Ғарб оламида Модерн даври интиҳосига етди ва Постмодерн даври ибтидо тоғди. Айни шу палладан янги даврнинг фалсафий концепцияси – постмодернизм таълимоти ҳам вуҷудга келиб, шакллана бошлади. Ҳозирги фалсафий адабиётларда “симулякр” мазкур таълимотнинг “номадология”, “ризом”, “хаосмос”, “шизотахлил”, “нарратив”, “логотомия”, “посттарих” каби асосий тушунчалари қаторида тилга олинади. Зеро, ушбу истилоҳ ёрдамида Постмодернни ўзигача бўлган барча даврлардан фарқлаб турувчи етакчи хусусиятлардан бири ифодаланади.

“Симулякр” атамаси латинча “simulo” сўзидан олинган бўлиб, луғатда ўзини атай бирор кўйга солмоқ, яъни қувлик ишлатмоқ, муғамбирлик қилмоқ, деган маънони англатади. У истилоҳ сифатида эса турли тарихий даврлар ва фалсафий таълимотларда турлича талқин этилган. Антик даврда Платон симулякрдан эйдос – ғоялар ҳақидаги таълимотини ёритишда фойдаланган бўлса, Эпикур унга оламнинг зарра – атомлардан таркиб топишига доир назариясини ифодалашда эҳтиёж сезди. Ўрта

асрларда Бозций симулякрга, инсон ақлан нарсаси-буюмларнинг туб моҳиятига етолмайди, Худони англашга-ку асло қодир эмас, деган қарашини асослаш учун мурожаат этди. Абельяр одамдаги уч руҳий қобилият – ҳиссий идрок, зеҳн ва ақлдан баҳс очиб, уларнинг ҳақиқатга муносабатини аниқлашда мазкур атамани қўллади. Янги даврда Ф.Бэкон симулякрда инсон ақлига билиш йўлида тўсқинлик қилувчи омиллардан бирини кўрди. И.Кант шу атама орқали тажрибада исботини топмаган сафсата ва уйдирмаларни танқид қилиб, айни чоқда, ҳаёл инсон ақлий фаолияти учун унумдор замин эканини эътироф этди. Энг янги даврда “симулякр” истилоҳини Ж.Батай, тушунча воқелик билан мустаҳкам алоқада эмас, деган ғояга боғлаб яна истеъмолга қайтарди. Ушбу атаманинг Постмодернга хос бошқа талқинларини Ж.Бодрийар, Ж.Делез, Ж.-Ф. Лиотар, П.Клоссовски сингари “учинчи тўлқин” файласуфлари ишлаб чиқди.

Симулякрнинг барча талқинларини аслида репрезентатив (французча representation – инъикос) ва норепрезентатив деб аталган икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биз шу гуруҳларга мансуб талқинлар орасидан

кўпроқ аҳамиятга молик икки ёндашувга қисқача тўхталиш билан қаноатланамиз.

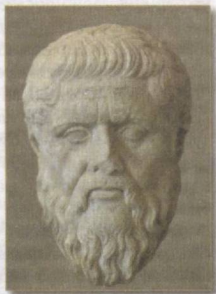
Биринчи гуруҳга мансуб талқинлар ичида қадимги юнон файласуфи Платон қарашлари алоҳида эътиборга лойиқ. Унинг фикрича, реал воқеликдаги ҳар бир нарс-буюм эйдос – ғоясига нисбатан нусха ҳисобланади. Шундай экан, мазкур нарс-буюм образига, ўз галида, нусханинг нусхаси деб қарамоқ лозим. Платон худди шу нарс-буюм образи, яъни нусханинг нусхасини симулякр деб ҳисоблайди. Шунингдек, у нарс-буюм образини яратиш жараёнига тақлид қилиш деб қараб, айна образ аслиятга мувофиқ бўлиш билан бирга, аксинча, номувофиқ ҳам бўлиши мумкинлигини қайд этади (Платон. Сочинения. В трёх томах, том 2, М., "Мысль", 1970, стр.374, 394, 398).

Иккинчи гуруҳга мансуб талқинлар орасида эса XX аср француз файласуфи Ж.Бодрийар қарашлари айниқса диққатга сазовор. Нафсиламри, Платон фикри қаерда тўхтаган бўлса, Бодрийар фикри шу ердан бошланган. Ушбу олим наздича, дастлаб нарс-буюмга мувофиқ бўлган образ хаёл воситасида ўзгаришга учрай бориб, алаалоқибат унга номувофиқ келиб қолиши ва ҳатто ҳеч қандай аслиятга тегишли бўлмаган алоҳида "мавжудлик"ка айланиши мумкин. Қолаверса, ана шу алоҳида "мавжудлик"нинг ўзи энди "аслият"га эврилиб, янги авлод симулякрларни юзага келтириши ҳам ҳеч гап эмас. Бодрийар юқорида қайд этилган жараёни симуляция, унинг ҳосиласи ўлароқ яралган образни эса симулякр деб таърифлайди. Симулякр ҳар доим образ шаклида бўлиши сабаб уни "бошдан кечирилаётган ҳолатни тушунчадан ўзга шаклда қайд этиш воситаси", дея таърифлаш кенг урф бўлган (Всемирная энциклопедия: Философия. XX век. М., "АСТ", Минск, "Хорвест", 2002, стр. 675).

Бодрийар фикрича, симулякрнинг вужудга келиш жараёни қуйидаги тўрт босқичдан иборат: 1) образ нарс-буюмни акс эттиради; 2) образ нарс-буюмни бузиб кўрсатади; 3) образ нарс-буюм йўқлигини яширади; 4) образ нарс-буюм билан бут-

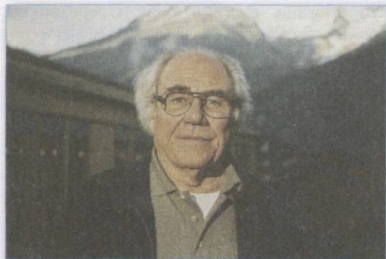
кул алоқани узади (қаранг: Современная западная философия. Словарь. М., "Политиздат", 1991, стр.45). Шу ўринда мазкур тўрт шаклдан қайсиси ёки қайсыларини симулякр деб олиш керак, деган ҳақли савол туғилади. Бу саволга жавоб тарихан турлича бўлган. Антик даврда биринчи ва иккинчи босқичларга симулякр деб қаралган бўлса, Постмодерн даврида учинчи ва тўртинчи босқичларга ана шундай деб қаралади. Биз ҳар тўрт босқични ҳам симулякр деб олишни ёқлаймиз ва бунда маъно "чаплашиб" кетишидан ҳам кўз юммаймиз. Бироқ ушбу нуктаи назар симулякрларнинг ўзаро муносабатидан юзага келадиган виртуал (лотинча virtus – хаёлий) воқеликни тушуниш учун нисбатан қулайдир.

Бодрийар фикрича, инсоният тамаддуни давомида белгиларнинг жамиятдаги ўрни ва роли секин-аста ортиб борган. Бу жараён Уйғониш ғоялари (XIV аср) ва Сан-ноат инқилоби (XVIII аср) таъсирида айниқса жадаллашган. Аммо барча даврларда ҳам нарс-буюм билан белги-образнинг ижтимоий мақоми орасида аниқ фарқ мавжуд бўлган. Фақат Постмодерн жамияти тарих саҳна-сига чиқиши билан вазият ўзгача тус олди. Хўш, Бодрийар ўзгача вазият деганда нимани назарда тутди? Унинг фикрича, ҳатто XIX асрда ҳам жамият ҳаётининг негизини меҳнат ва ишлаб чиқариш ташкил қилган, аммо XX асрнинг 50-йиллари-га келиб бу борада етакчилик роли энди

Платон

Жан Бодрийар

истеъмолга ўтди. Хозирги замон – Постмодерн давридаги ишлаб чиқаришнинг асосий хусусияти унинг айнан истеъмолга тобелигидир. Бундай вазият нарса-буюмлар мўл-кўл, турли-туман ва айниқса ҳамёнбоп бўлиб қолганидан юзага келгани йўқ. Асосий гап шундаки, бугунги кунда нарса-буюмларнинг маъно-моҳияти ва мақсад-вазифалари ўзгарди. Илгари нарса-буюмларнинг асосий хусусияти сифатида моддийлиги, фойдалилиги ва бирон бир вазифа бажариши олинар эди. Эндиликда бу хусусиятлар иккинчи даражали бўлиб қолди ва ўз ўрнини бошқа – янги хусусиятларга бўшатиб берди. Мазкур хусусиятлар нарса-буюмлар ҳам, худди тилга ўхшаб белгилар тизимини ҳосил қилиши ва қийматга эга белги мақомини касб этиши билан боғлиқдир.

Бодрийар фикрича, нарса-буюмларнинг маъно-моҳияти ва мақсад-вазифалари ўзгариши кишилар онгидаги худди шундай эврилиш билан баб-баравар рўй берди. Инсонлар энди нарса-буюм харид қилиш билан наинки табиий эҳтиёжини қондиради, балки қийматга эга белгини “истеъмол” қилади. Бунда қийматни белгиловчи мезон вазифасини нарса-буюмнинг асл сифати ва фазилати эмас, ижтимоий мавқеи, шинамлиги ва ҳашамдорлиги адо этади. Зеро, Постмодерн, яъни истеъмол жамиятида ҳар қандай товар белги ўлароқ, ҳар қандай белги эса товар ўлароқ яратилади. Мана шундай шароитда нарса-буюм билан белги-образ ўртасидаги аввалги фарқ йўқолади. Бодрийар ана шу ҳолни назарда тутиб, ҳозирда

жамиятнинг моддийлашув жараёни якун топганини айтади. Айни ҳолни, нарса-буюмлар бундан бу ёғи асти яратилмас экан-да, деган қабилда жўн тушунмаслик керак. Чунки нарса-буюмлар ҳатто керагидан ортиқ яратилишда давом этади. Бироқ энди уларнинг мақоми белги-образлар билан тенг ва ҳатто паст баҳоланади. Одамлар нарса-буюм истеъмолидан белги-образ истеъмолига кўчиши билан реал воқелик ҳам виртуал воқелик билан ўрин алмашади. Тўғрироғи, энди кишилар икки оламда яшай бошлайди. Бунда ҳатто виртуал оламни реал оламдан афзал кўриш ҳолати кузатилади.

Кишилар белги-образни нарса-буюмдан, виртуал воқеликни реал воқеликдан қайси сабабларга кўра афзал кўриши изоҳ талаб этади, албатта. Шу ўринда, бизнингча, икки муҳим ва асосий сабабни алоҳида қайд этиш жоиз. Белги-образ нарса-буюмдан афзал кўрилишига доир биринчи сабаб бундай: юқорида тилга олинганидек, белги-образ, яъни симулякр нарса-буюмга мувофиқ ҳам, номувофиқ ҳам бўлиши мумкин. Нарса-буюмга мувофиқ, яъни аслиятнинг ҳақиқий моҳиятини акс эттирадиган симулякр билан муомала қилиш, масалан, билиш жараёнида катта қулайликка эга. Демак, айни шароитда киши симулякрни онгли равишда нарса-буюмдан афзал кўради. Нарса-буюмга номувофиқ симулякр эса аслиятнинг ҳақиқий моҳиятини акс эттирмаса ҳам одамнинг онгсиз майлларини қитиқлайди. Шунга кўра, у кишини “маҳлиё этиш”, “йўлдан уриш”дек сеҳрли кучга эга бўлади. Бундай шароитда одам симулякрни нарса-буюмдан онгсиз равишда афзал кўради.

Виртуал воқеликнинг реал воқеликдан афзал кўрилишига доир иккинчи сабаб эса қуйидагича: маълумки, реал воқеликда инсон ҳаёти ижтимоий институтлар орқали меъёрлаштириб борилади. Шу жараёнда унинг кўпгина истаклари тўсиққа учраши ва бу безовталиқ ҳиссини юзага келтириши мумкин. Виртуал воқелик, масалан, интернетда киши бундай тўсиқлардан холи бўлади ва бинобарин, реал воқеликда қондирилмаган истакларини унда қонди-

ришга умид боғлайди. Бу эса инсонга виртуал воқеликни реал воқеликдан афзал қилиб кўрсатади.

Ана шундай сабабларга кўра (улар сони, албатта, анча кўп), симулякр нарсаси буюмдан, виртуал воқелик эса реал воқеликдан жозибадорроқ қиёфа касб этади ва инсоннинг унга кўчиб ўтиши рўй беради. Виртуаллашув билан бирга жамиятдан узоклашиш ҳам содир бўлади. Бодрийар симулякр ва виртуал воқеликка айна шу нуқтаи назардан баҳо беради ва мазкур феноменларни абсурд – бемаънилик деб ҳисоблайди.

Рус тадқиқотчиси Д.Иванов гарчи Бодрийар ғояларидан кенг фойдаланса-да, ундан фарқли ўлароқ, муаммони истеъмол жамияти эмас, ахборот асри билан боғлаб ўрганади. Унинг фикрича, инсоният янги қадам қўйган ахборот жамияти негизини билим ташкил этади, деган башорат (Д.Белл, А.Турен, Э.Тоффлер, П.Дракер, З.Бжезинский, Й.Масуда ва бошқалар), таассуфки, тўғри бўлиб чиқмаяпти. Негаки, ҳозирги замон бизнесмени, сиёсатчиси, олими, санъаткорининг кучи чуқур билим эгаллашишу шу билимларни кенг қўллашида эмас, жозибадор образлар яратишишу шу образларни ёрқин тақдим этишида бўлиб қолмоқда. Буни XX аср охири – XXI аср бошларида ахборот технологиялари эмас, айнан виртуал воқелик технологиялари ривож топаётгани ҳам тасдиқлаб турибди. Компьютер ва дастурларнинг янгидан-янги авлодлари яратилиши, аксарият, ахборотни узатиш ва қайта ишлашнинг тубдан ўзгача шаклларини юзага келтириш эмас, балки реал нарсаси буюмдан фойдаланиш билан унинг виртуал “эгиз”ини манипуляция қилиш, реал замону маконда мулоқот қилиш билан Онлайн тартибида суҳбат қуриш орасида кўпроқ ўхшашлик яратишга хизмат қиляпти. Бу технология жиҳатдан ғайритабиий тенденция социологик жиҳатдан мутлақо табиийдир. Зеро, виртуал воқелик технологияларига бунчалик ружу қўйилиши ижтимоий воқеликни унинг компьютер симуляциялари билан алмаштиришга интилишни кўрсатади (Иванов Д. *Общество как виртуальная*

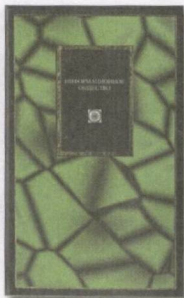
реальность. // Информационное общество. М., “АСТ”, 2004, стр. 362-364).

Олим бу ҳолни ижтимоий-тарихий жиҳатдан қуйидагича изоҳлайди: Постмодерн Модерннинг вориси сифатида Эркинлик ва Тараққиёт қадриятларининг

тўлиқ рўёбга чиққани ва бунинг исботи ўлароқ ижтимоий институтлар тизими қарор топгани билан тавсифланади. Шу тариқа Модерн қадриятлари Ғарбда бугун долзарблигини йўқотгани боис жамиятнинг институтлар тизими сифатидаги сафарбарлик ва ташкилотчилик роли ҳам тангликка юз тутмоқда. Давлатга ва корпорацияларга ишонч сусайгани, партия ва касаба уюшмаларига аъзолик камайгани, лоқайд омма муҳитида янги ижтимоий ҳаракатлар юзага келгани ва ҳоказоларни бунга далил қилиб келтириш мумкин. Д.Иванов шу ўринда Бодрийар концепциясига яна мурожаат этиб, француз файласуфи бу таназзулни ижтимоийликнинг барҳам топиши деб атаганини ёдга солади. (Бодрийар ижтимоийлик деганда кишиларнинг муайян қадриятларга таяниб, ўзаро оқилону муносабат боғлаш негизига жамиятга бирикувини назарда тутди.) Дарвоқе, “барҳам топиш” иборасини зинҳор-базинҳор асл маъносида тушунмаслик керак, зеро, бу Постмодерн услубидаги кўчим – истиорадир. Лўнда қилиб айтилса, Бодрийар кўзда тутган шароитда ижтимоий воқелик буткул йўқолиб кетмайди. Ушбу воқеликни таркиб топтирувчи асосий соҳалар – сиёсат, иқтисод, фан, маданият ва ҳоказолар фақат номоддийлик, виртуаллик касб этади. Д.Иванов иборасича, улар “ахборий сабаб” – алиби ўлароқ сақланиб қолгани ҳолда ўз ўрнини симулякрларига бўшатиб беради.

Реал воқелик таназзулига, яъни симулякрлар мавқеи ортиб боришига охиразмон аломати деб қараш нотўғри. Айна нуқтада

эски воқелик ўрнини янги воқелик эгаллаётгани ҳақида сўз юритган маъкулроқ. Бу янги воқеликда инсонлар нарс-буюмлар билан эмас, образ-симулякрлар билан муомала қиладди. Унинг эски воқеликдан асосий фарқи шуки, инсон бу оламни ҳар лаҳза тарк этиш имкониятига эгадир.

Д.Иванов эски жамият ўрнини янги эгаллаётгани ҳар бир соҳада кўзга ташланаётганини таъкидлайди. Масалан, иқтисодиёт соҳаси олиб кўрилса, Саноат инқилобидан кейинги икки аср давомида ҳар қандай товарни ишлаб чиқариш муаммо бўлмай қолди. Бугун оммавий ишлаб чиқариш бозорни сифат жиҳатидан деярли бир хил товарлар билан тўлдириб ташламоқда. Ривожланган мамлакатларда ҳозир бозор олдидаги энг долзарб муаммо ишлаб чиқарилаётган молларни истеъмол ашёсига айлантириш бўлиб қолаётир. Харидор учун эса буюмларни алоҳида фазилатга эга қилиб кўрсатувчи кўпдан-кўп ёрлик – товар белгилари орасидан биронтасини танлай билиш шундай муаммо тусини оляпти. Оммавий ишлаб чиқариш ва оммавий истеъмол шароитида, энг аввало, товар ўлароқ белги майдонга чиқмоқда. Товар белгисининг ижтимоий мақоми буюмда ҳақиқатан мавжуд бўлган хусусиятлар ва уни ишлаб чиқаришга сарф этилган меҳнатни истисно этган ҳолда унинг қанча пул туришини белгиламоқда. Д.Иванов кинояомуз айтганидек, бугун нархнинг ҳосил бўлиши на А.Смит, на К.Маркс, на Ж.Кейнс назариясига мувофиқ кечаяпти. Аслида бу жараён Ф.Аквинский Ўрта асрларда кўрсатиб берган йўлдан бормоқда. У ўша даврлар кишиси наздида, “ҳақиқий нарх” молни ким таклиф этаётганига боғлиқ бўлади, деган эди. Эндиликда товар қийматини ишлаб чиқарувчининг ижтимоий мавқеи белгилаяпти, ваҳоланки, мумтоз ка-

питализм даврида (XVIII-XIX асрлар) бунинг акси ўлароқ, қиймат мавқеи белгиллаган (*ўша асар, 389-бет*).

Бугунги кунда таклиф этувчининг “насла-насаб”ини эса реклама таъмин этаяпти. Реклама товар ёки фирма симулякрини дунёга келтиради. Постмодерн бозорида нарс-буюм эмас, айнан шу образ сотилади. Оқибатда иқтисодий жараён, яъни қиймат ҳосил қилиш экин пайкаллари, конструкторлик бюрolari, йиғув конвейерларини тарк этиб, маркетинг офислари, консалтинг агентликлари, реклама студияларига кўчиб ўтади. Айни фикрни тасдиқловчи кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, XX аср охири – XXI аср бошида дунёнинг ривожланган мамлакатларида иқтисодиётнинг биринчи ва иккинчи секторлари (қишлоқ хўжалиги ва саноат тармоғи) кам фойда келтирадиган соҳалар бўлиб қолгани ҳолда учинчи сектор (хизмат кўрсатиш) кўп фойда келтирадиган соҳага айланди. Бу соҳа тармоқлари ичида эса маркетинг, консалтинг ва реклама бизнеси олдинги сафда бораётир. Европа ҳудудида 1980 йилларнинг ўзидаёқ реклама соҳасида машғул бўлганлар сони ҳар йили ўртача 3 фоиздан ўсиб, бошқа ҳар қандай соҳани ортда қолдириб кетган эди.

Реклама соҳасида хизмат қилувчилар сони муттасил кўпайиши баробарида ишлаб чиқарувчиларнинг рекламага сарфлаётган маблағи ҳам шунга мутаносиб ортиб бораётир. Масалан, АҚШ, Буюк Британия, Германия, Японияда XX аср охирида реклама сарф-ҳаражатлари йил сайин ўртача 2,5-3 фоиз ортиб боргани қайд этилган. Шу даврда, чунончи, АҚШ компанияларининг реклама сарфи йиллик савдо ҳажмига нисбатан ўрта ҳисобда 7 фоизга тенг бўлган. Ваҳоланки, тадқиқот ишлари олиб бориш ва янги маҳсулот турларини яратишга сарфланган маблағ кўрсаткичи 5 фоизга ҳам етмаган. Ушбу тенденцияга асосланиб япон олими К.Омае аъъанавий қиймат назариялари – марксизм, маржинализм, монетаризм қаторига янги, тўртинчи назарияни ҳам қўшиш таклифини илгари суради. “Виртуализм” дея ном берилган мазкур назария-

га кўра, қийматни энди буюмнинг симулякри — образи ҳосил қилади.

Д.Иванов, модомики, Постмодерн бозорида товар эмас, унинг образи сотилар экан, нега энди ноу-ҳауларни ҳам симуляция қилмаслик керак экан, деган саволни ўртага қўяди. Зеро, товарнинг функциясига ҳеч бир янгилик киритмайдиган, қўшимча меҳнат сарфини ҳам талаб этмайдиган туркумларни реклама орқали "инқилобий бурилиш", "дохиёна ечим" деб бўяб-бежаб кўрсатишнинг ҳеч бир қийин жойи йўқ. Шунга кўра, ҳозирги вақтда етакчи фирмалар фаолиятининг негизи маҳсулотларнинг ана шундай туркумларини яратиш бўлиб қолаётир. Бундай товарлар функцияси жиҳатидан ўзаро фарқ қилмайди, лекин баъзи қисмларига кўра фарқланиб туради. Бу қисмларнинг асосий роли симулякр учун "ахборий сабаб" — алиби бўлишдан, реклама имижини яратишга имкон беришдан иборат, холос.

Олим фикрича, фирма симулякри бугун унинг маҳсулотлари нархини белгиловчи мезонига бўлиб қолмай, ўзи ҳам товар сифатида фонд бозорига олиб чиқилаётир. Етакчи фирмаларнинг ҳақиқий даромади билан акциялари нархи ўртасидаги номувофиқлик фонд бозорида айнан образлар олди-сотди қилинаётганини тасдиқламоқда. 1995 йилда АйБиЭмнинг даромади Майкрософтникидан юқори бўлгани ҳолда акциялари нархи паст бўлган. Бунинг сабаби Майкрософт реклама майдонида чапдастлик қилган. Демак, Постмодерн биржасида чамаланаётган даромад эмас, балки имиж ҳал қилувчи роль ўйнаётир.

Фарбда бугун ҳокимият учун кураш ҳам сиёсий партиялар ва уларнинг ҳаракат дастурлари ўртасидаги рақобатдан бошқача тус олмоқда. Бу рақобат энди сиёсий симулякрлар ўртасидаги курашга айланган бўлиб, симулякрларни эса сиёсий кампаниялар чоғи "жонбозлик" кўрсатадиган имижмейкерлар, матбуот котиблари, шоу-бизнес "юлдуз"лари яратади. Бунда сиёсатчининг асл шахси ва фаолияти "ахборий сабаб" — алиби сифатидагина керак, холос. Шунга кўра, сиёсий

жараёнлар ўзининг аввалги энг "қайноқ нуқта"си — партия ва ҳукумат мажлисларини аллақачон тарк этиб бўлди. У, шунингдек, фракциялараро тортишувлар ҳамда партия митингларидан ҳам воз кечиб улгурди. Бугун сиёсат PR-агентликларда, телестудияларда, концерт сахналарида вужудга келаётир. XX аср сўнгида бошқарув ва сиёсат худди ишлаб чиқариш ва иқтисодиёт ўзаро "бегоналашгани" каби бир-биридан ажралиб кетди. Бунинг оқибатлари эса сиёсий тартибот моҳияти ўзгаргани — "тўда демократияси" юзага келганида кўринаётир. Одатда, сайлов ҳокимияти идораларида уззукун ўтириб, бошқарувнинг алмисокдан қолган юмушларини бажарадиган ходимлар орасида айтарли ўзгариш содир этмайди. Фақат омма кўз ўнгида турадиган, бошқача қилиб айтганда, омма билан "ишлайдиган" сиёсатчилар ўзгаради, холос. Бугун Фарбда ушбу ҳол ҳатто аксиомага айланиб бўлган. Зеро, сайлов йўли билан юсак мартабага эришган шахснинг аниқ мафкуравий позицияси бўлиши, ислохотлар йўлидан қатъият-ла илгари бориши барқарор ва фаровон жамият шароитида ижтимоий жиҳатдан хавфли ҳам бўлиб қолмоқда. Бу сазъ-ҳаракатларни образлари билан алмаштириш эса модернча андозадаги сиёсатни симулякрлар шаклида сақлаб қолади ҳамда дастур ёхуд интилиши эмас, балки имиж Эркинлик ва Тартиқий қадриятларига кўпроқ мувофиқ бўлган номзод галабасини таъминлайди (*ўша асар, 402-403-бетлар*). Юқорида зикр этилган ҳолат ҳокимиятнинг асосий институтлари — сайлов ва давлат ҳам виртуаллашаётгани белгисидир.

Д.Иванов иқтисодиёт ва сиёсатдаги ахвол фанда ҳам яққол кўзга ташланаётганини таъкидлайди. Бу соҳада икки тенденция айниқса эътиборни тортмоқда. Биринчидан, бевосита тажриба борган сари билвосита тажриба билан ўрин алмашаяпти. Ўрни аввал илмий тадқиқотлар нарсаси ҳолисанинги ўзи устида олиб борилган бўлса, ҳозир нарсаси ҳолисасига мурожаат этмай, унинг модели билан қаноат ҳосил қилинаётир. Иккинчидан, илмий фаразлар-

нинг тўғри ёки нотўғри эканини аниқлашда сохталаштириш кучаймоқда. Чунки илгари бирор илмий назарияни рад этиш учун унинг хулосаларига зид тажрибавий далил келтириш кифоя қилган бўлса, ҳозир муқобил модель яратишгина ана шундай далил ўрнига ўтаётир. Бу эса, табиийки, кўп вақт талаб этади. Оқибатда фан узлуксиз муқобил моделлар яратиш жараёни тусини олмоқда. Фанга ҳам тобора фойда кўриш нуктаи назаридан қараш авж оляпти. Унда ҳақиқат мезони бўлиб энди тажриба натижалари тасдиғи ёки олимларнинг ижобий баҳоси эмас, балки ҳомийлар – давлат идоралари ва ҳар хил жамғармаларнинг қўллаб-қувватлаши майдонга чиқаётир. Талабалар ўртасида ҳам ҳақиқатга элтадиган эмас, фойда келтирадиган билимга интилиш майли кучайган. Ана шу тариқа илм билан ҳақиқат ўртасида "бегоналашув" рўй берапти.

Ғарбда бугун илмий даража ва унвонлар олимлик имижи учун хизмат қилмоқда, олимлик имижи эса, ўз навбатида, молиявий кўмак олишга асос бўлмоқда. Олимлар ва талабалар борган сари кўпроқ вақти ва кучини грант, стипендия, буюртмаларни ютиб олиш учун танловларбоп жозибадор образлар яратиш ва уларни таъсирчан тақдим этишга сарф қилаётир. Зеро, илмий баҳс-мунозаранинг ягона мақбул шакли ғоя ёки назария образини қай ҳолда тақдим этиш бўлиб қолмоқда.

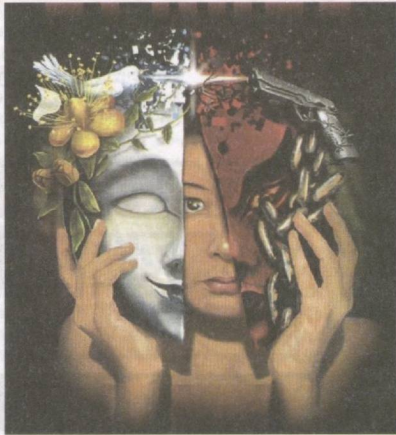
Маълумки, симулякрлар олами – виртуал воқелик телевизор экранидан тортиб реклама баннерларигача бўлган кўплаб воситалар орқали намоён бўлади. Аммо, Д.Иванов фикрича, компьютер технологиялари бугун ижтимоий ҳаётни симуляция қилишда айниқса кучли қуролга айланди. Айни чоқда, мазкур технологиялар кишига ижтимоий институтлар назоратига чап бериш имконини ҳам яратмоқда. Жамият, анъанага кўра, институтлар тизими бўлса, интернет жамиятдан холи яшаш воситасидир. Чунки интернет орқали мулоқотда жамият меъёрлаштирувчи тузилма сифатида иштирок этмайди. Ушбу тизимда кўп мулоқот қилувчи кишининг кучи ва вақти оила аъзо-

лари, қўни-қўшнилари, дўст-биродарларию ҳамкор-ҳамкасбларидан энди "виртуал суҳбатдош"ларга кўчиб ўтадики, бу айрим салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Жаҳон "ўргимчак тўри"даги мулоқот, аслида, инсонга ижтимоий шахс ўлароқ қиёфасини йўқотиши, яна ҳам тўғрироғи, янги виртуал шахсини яратишию уни ўзгартириб боришига имкон бериши билан ўнғай. Интернетга ружу қўйганларда ижтимоий шахсга хос бетакорорлик, ноёблик хусусияти йўқолиб боради, улар онгли ёхуд онгсиз равишда бошқалардан фарқ этмайдиган ёки турланиб турадиган "мен"га эга бўлиб қолади.

Ҳозирда Ғарб жамияти виртуаллашув орқали қайтадан ташкил топаётир. Шу жараёнда янгидан табақаланиш содир бўлмоқда ва бу ҳол образлараро рақобат туфайли рўй бермоқда. Кимки симулякрлар манипуляциясида чағдастлик қилаётган ёки ҳечкурса шу жараёнга аралашган бўлса, унинг ижтимоий мавқеи ортапти ва жамият неъматларидан баҳраманд бўлишда улуши кўпайяпти. Бунга қарама-қарши кутбагиларнинг эса, аксинча, ижтимоий мавқеи тушиб кетяпти ва жамият неъматларидан баҳраманд бўлишда улуши камайяпти.

Хуллас, Америка ва Европада симулякр инқилоби галаба қозониб, унинг шарпаси (симулякрнинг ўзи шарпа экани инobatга олинса, демак, шарпанинг шарпаси) тобора дунёнинг бошқа минтақаларига ёйилмоқда. У ҳозирги глобаллашув ва модернизациялашув шароитида собиқ Иттифоқ ўрнида янги ташкил топган мустақил давлатларга ҳам кириб келаётгани ҳақроқ. Бироқ симулякрлар олами – виртуал воқеликни, юқорида қайд этилгандек, охирзамон аломати деб қабул қилиш нотўғри. Шунга кўра, мазкур янги воқеликка қандай муносабатда бўлган маъқул, дея савол қўйиш ўринлидир. Дунё олимлари бу борада ўзаро фарқли бир неча концепцияни илгари сурган. Биз улардан фақат иккитасига – Ж.Бодрийер ва Д.Иванов тавсияларига қисқача тўхталиш билан қаноатланамиз.

Бодрийар стратегиясига кўра, ҳозир юзага келган вазият "чорасиз" эмас, ундан чиқиш йўлини топиш мумкин. Олим ушбу муаммо ечими сифатида "ноиложлик стратегияси"ни таклиф этадики, айти дастур мавжуд тартиботга қарши хоҳ исён, хоҳ инқилоб йўли билан бўлсин, курашга қирмайд, бироқ унинг абсурдлиги – бемаънилигини мантиқий якунига етказди. Бодрийар ушбу ҳаракат дасту-

рини рўёбга чиқаришда фаол шахсга эмас, танбал оммага таянишни ёқлаб чиқади. Зеро, бу омма қаршилиқ кўрсатишнинг ташдан парчалаш эмас, ичдан емиришга асосланган янги усулини топган. Танбал омма виртуал воқеликка виртуал истеъмол ва виртуал конформизм билан жавоб қайтарадики, бундай хулқ-атвор Бодрийарга жуда маъқул тушади. (Дарвоқе, Бодрийар "виртуал" ўрнига шу маънодаги "гипер" (юнонча hyper – юқори) истилоҳини қўллайдди.) Чамаси, олим ҳамонки зўравонлик муқаррар экан, уни тақдирга кўниб қарши олиш ва шу зўравонликдан-да лаззат қидириш даркор, деган ақида асосида фикр юритади. Бодрийар наздича, белгиларнинг ҳаддан зиёд кўпайиб кетишига қарши курашмай улар билан ўйин бошлаб, жодусига берилмоқ ва лаззат олмоқ лозим. Олим ўз стратегиясини бирон бир давлат ёки миллат билан чегараламаган, шу боис уни глобал стратегия деб баҳолаш мумкин.

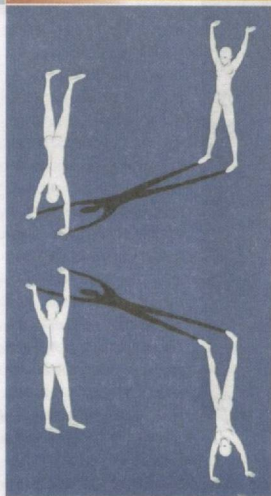
Д.Иванов эса виртуал воқеликка муносабатни Россия мисолида ёритган ва шу сабаб уни локал стратегия деб атаган маъқул. Россиянинг истиқболи икки

муҳим вазифани ҳал этиш билан боғлиқ деб ҳисоблайди олим: биринчиси – индустриллаштиришни якунига етказиш, яъни иқтисодиётнинг биринчи ва иккинчи секторидаги ишлаб чиқариш, транспорт, коммуникация инфратузилмаларини ҳозирги замон талаблари даражасига кўтариб, дунё иқтисодиётига янги чизмезон – халқ бойлиги кон ёки цехда эмас, бозорда яратилади деган тамойилга кўра

интеграциялашиш; иккинчиси – виртуаллашув, яъни замонавий саноат ва ахборот инфратузилмаларидан ақл, айниса, ҳиссиёт сизими юқори бўлган фаол яшаш соҳаларида, виртуал иқтисодиётнинг негизи бўлмиш фан, таълим, соғлиқни сақлаш, спорт, маданият жабҳаларида юксак самара билан фойдаланишга ўтиш.

Бу икки дастур юзасидан ҳозирча бундай хулоса баён қилиш мумкин. Бодрийар стратегияси тушунлиқ, ҳафсаласизлик руҳида бўлгани сабаб ҳам кўпчиликда хайрихоҳлик уйғотиши даргумон. Д.Иванов концепцияси эса неқбин, яратувчан табиятига қарамай, амалда, фақат айрим мамлакатлар учун нафли бўла олади, холос.

Ўзбекистон мустақил давлат ўлароқ виртуаллашаётган дунёда муносиб ўрнини топиши учун мамлакатимиз ижтимоий тафаккур аҳли – файласуф, сиёсатшунос, социолог, ҳуқуқшунос, иқтисодчи, маданиятшунос ва бошқалар ушбу жараённинг ҳам назарий, ҳам амалий масалалари бўйича мунтазам тадқиқотлар юритса, фикр алмашувлар ўтказса ва шулар асосида аниқ тавсиялар яратса айти мунтазам бўларди.

Абдулла ШЕР

EZGULIK VA YOVUZLIK DEGANI YAXSHILIK VA YOMONLIKMI?

Эзгулик ва ёвузликка қадимдан фазилат билан иллатни англатадиган ахлоқий тушунчалар сифатида қаралади. Айни чоқда улар ўзбек тилидаги илмий адабиёт ва ўқув дарсликларида яхшилик ва ёмонлик тушунчаларининг синонимлари тарзида таърифлаб келинади. Барча луғатларимизда ҳам шундай ҳолни кузатиш мумкин. Аммо биз ахлоқшуносликка доир ўзимиз ёзган ўқув адабиётларида (2000, 2003, 2010) ва ҳаммуаллиф бўлиб қатнашганимиз – “Маънавият” луғатида (2009) уларга алоҳида-алоҳида, жуфт тушунчалар сифатида қараши таклиф этганмиз. Хўш, нима учун бундай қилдик?

Аввало шуни айтиш керакки, илмий тушунча, фалсафий луғатларда таъкидланган хусусиятлар билан бирга, ягона маънони англатадиган, реалликдаги муайян нарса ёки ҳодисани илмий жиҳатдан номлайдиган ва уни тушунтириш, изоҳлаб беришда очқич вазифасини ўтайдиган қирраларга эга. Ҳар бир кулфнинг ўз калити бўлганидек, ҳар бир нарса-ҳодисанинг ўз тушунчаси мавжуд. Жонли нутқ ва бадиий тилда синонимлар – маънодош сўзлар мавжудлиги табиий ҳол,

лекин илмий тушунчаларда синонимлар бўлиши илмийликка путур етказади. Чунки илмий тушунча гап тузиш учун қўлланадиган сўз эмас, ундан “умуман” фойдаланиб бўлмайди. У ўз тадқиқот доираси ва шу доира билан қатъий чегараланиш хусусиятига эга. Масалан, “ахлоқ” тушунчаси адабий тил луғатларида “одоб”, “хулқ” каби синонимлари мавжуд бўлган, кўп маъноли сўз деб берилади, жонли нутқда “ахлоқ-одоб” тарзида қўшма шаклда ишлатилади ва бу расмон ҳолатлар ҳисобланади. Ахлоқшунослик фанида эса бундай ёндашув ноилмийлик сифатида баҳоланади. Фанда ахлоқ ва одоб бошқа-бошқа хусусиятларга эга, маълум даражада бир-бирдан мухтор, ҳар бири ўзига тегишли жиҳатларнигина тадқиқ этувчи икки тушунча деб қаралади. Дарҳақиқат, миллионлаб одамнинг ёстигини қуритган Сталин, Ҳитлер, Франко, Пол Потларни биз одобсиз одамлар деб атамаймиз, ахлоқсиз кимсалар деймиз ёки сиз билан гаплашатуриб бурнини қоққан одамни ахлоқсиз демаймиз, одобсиз экан, деймиз. Чунки ахлоқ ижтимоий таъсирга эга хатти-ҳаракат, одоб эса индивидуал феъл-атвор билан чегаралана-

диган ҳодиса. Худди шунингдек, биз одатда "уят" ва "ҳаё" тушунчаларини адабий тил луғатлари ва жонли нутқда синонимлар тарзида қўллаймиз. Ваҳоланки, ахлоқшунослик илмида улар бир-биридан қатъий фарқ қилади. Уят — кишининг ўзи истамаган қуйи даражага тушиб қолган ва ундан чиқиб кетиш лозимлигини англаган ҳолатини, ўзи ёки бошқаларнинг ахлоқийликка зид хатти-ҳаракатидан ноқулайлик, пушаймонлик ҳис этиш вазиятини билдиради. Бу ҳолат инсонда ўша ножоиз хатти-ҳаракат содир қилингандан сўнг ҳам давом этиши ва ҳатто кейинчалик виждон азобига айланиши мумкин. Ҳаё эса кишининг фақат хатти-ҳаракат содир қилинаётган пайтдагина намоён бўладиган ўнғайсиз ҳолати, бинобарин, вақтинчалик ҳодисадир.

Хуллас, юқорида айтиб ўтганимиздек, фандаги тушунчалар синонимлик ҳодисасини инкор этади, уларнинг ҳар бири мухтор тарзда мавжуд бўлади. XX асрнинг охиригача "Этика" деб оврупоча номланган замонавий ахлоқшунослик фанида эзгулик ва ёвузлик яхшилик ва ёмонлиқнинг синоними сифатида талқин қилинди ҳамда олий ўқув юртларида шундай ўқитиб келинди. Бунинг асосий сабаби шунда эдики, шўролар даври ахлоқшунослигида Овруподан олинган ва рус тилида "добро и зло" деб аталган истилоҳ бирваракай юқоридаги ҳар икки тушунчани англатарди. Ўзбекистонда унинг муқобили қилиб яхшилик ва ёмонлик атмаси олинган, эзгулик ва ёвузликка эса синоним мавқеи берилган бўлиб, бу том маънода нотўғри ёндашув эди. Агар бизнинг Шарқ ахлоқшунослигимиз Оврупо ва рус ахлоқ илмига нисбатан қадимийлигини, бизда илми ахлоқ ниҳоятда кенг ёйилганини, ислом қабул қилингач, тасаввуф диний ахлоқшунослик сифатида вужудга келганини, шу боис Шарқда ахлоқий тушунчалар нисбатан мукаммал тасниф этилганини ҳисобга олсак, масала анча ойдинлашади. Зеро, эзгулик ва ёвузлик билан яхшилик ва ёмонлик онтологик моҳиятга эга, шу боис уларнинг ҳар бири ўз-ўзича, алоҳида номланиши шарт. Буни интуитив тарзда англаган Оврупо ахлоқшунос-файласуфлари ноилоҳжикдан яхшиликни — майда эзгулик (малое добро),

ёмонликни — майда ёвузлик (малое зло) деб атаб бошлади. Лекин бундай йўлни ҳақиқий илмий ёндашув деб қабул қилиш мушкул. Чунки мазкур ҳолатда ҳар икки атама моҳиятан айнан бўлиб қолади: фақатгина буниси "каттаси", униси "майдаси". Ваҳоланки, бир турдаги нарса-ҳодисаларнинг катта-кичиклиги улар моҳиятини ўзгартирмайди, фақат мавжудлик шаклига таъсир кўрсатади, холос. Масалан, олма дарахтининг ниҳоли билан унинг мевага кирган вақтидаги кўринишлари ҳар хил бўлса ҳам, лекин моҳияти бир хил — олмалик. Эзгулик ва ёвузлик билан яхшилик ва ёмонлик эса бир-биридан моҳият нуқтаи назаридан фарқланади. Энди ана шу фарқланишни баҳоли кудрат исботлаб беришга ҳаракат қиламиз.

Аввало, эзгулик нима эканини кўриб чиқайлик. "Эзгулик" сўзи "Древнетюркский словарь"да ("Қадимги турк луғати") рус тилидаги "добро", "благо" маъноларини англатувчи истилоҳ сифатида берилади ва у илк бор қўлланган манба Маҳмуд Кошғарийнинг "Девони луғатит турк" асари деб кўрсатилади (қarang: *Древнетюркский словарь. Л., "Наука", 1969, стр.164*). Шундай қилиб, "эзгулик" энг қадимги ўзбек сўзларидан бири ҳисобланади ва ахлоқий фазилат сифатида инсоний фаолиятнинг асл моҳиятини англатади. У доимо Тангри иродасининг одамзот қалбидagi тажассуми, шахсий манфаатлардан юқори турувчи юксак эътиқоднинг ахлоқий хатти-ҳаракатдаги кўриниши тарзида намоён бўлади. "Эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу аъмол" учлиги "Авесто"дан тортиб барча муқаддас китобларда етакчи ўрин эгаллаш ҳам шундан. Айни сабабга кўра, эзгуликни индивидга энг кучли маънавий лаззат бағишловчи, уни ҳаёт маъносини тушуниб етган ижтимоий шахсга айлантириб, ҳақиқий бахт томон етакловчи ахлоқий фазилат; ин-

сонни комилликка, жамиятни равнаққа олиб боровчи маънавий омил дейиш мумкин. У ўзини англаган ҳар бир шахс фаолияти ту-файли муайянлашади ва синфийлик, партиявийлик, мафқуравийлик, табақавийлик қобигини инкор қилади, муҳаббатнинг умум-башарийлик касб этган андозаси бўлиб иш кўради. Унинг муҳаббат каби қамровлилиги ва ижтимоийлик хусусиятига эгаллиги, ижтимоий-ахлоқий идеал билан боғлиқлиги шундан. У амалда миллатпарварлик, ватан-парварлик, қаҳрамонлик, фидойийлик сингари тамойилларни ўз ичига олади. Шу боис эзгу-лик ва унинг зидди – ёвузлик одатий, кунда-лик турмуш мезонлари билан ўлчанмайди.

Яхшилик ва ёмонлик тушунчаларига келсак, уларда ҳам эзгулик ва ёвузликнинг баъзи унсурлари мавжудлигини инкор қилиб бўлмайди. Чунончи, хайрихоҳлик, савоб-га камарбасталик, одамларга қайишиш ёки буларнинг акси бўлган ўз манфаати йўлида бошқаларга зарар етказиш, ёлғонга, фириб-га ружу қўйиш сингари хислатлар ҳар иккала жуфт тушунчага ҳам хос жиҳатлардир. Ле-кин бундай “яқинлик” мазкур тушунчаларни айналаштиришга асос бўла олмайди. Эз-гулик, юқорида айтганимиздек, ижтимоий-лик хусусиятига эга бўлса, яхшилик асосан шахснинг одобига, хулқига боғлиқ ижобий ҳодиса. Зеро, унда инсон моҳиятини бел-гилайдиган бир умрлик юксак эътиқодий тамойиллар эмас, мардлик, очикқўнгиллик, ҳалоллик, инсофлилик сингари кундалик ҳаётда асқатадиган ахлоқий меъёрлар та-жассум топади, яъни, унга асос бўлган хатти-ҳаракатлар миллатпарварлик, фидойилик, қаҳрамонлик каби тамойиллар даражаси-га кўтарила олмайди. Мисол тариқасида буюк Алишер Навоий фаолиятига диққат қаратайлик. У фидойиларча сурункали ижо-дий меҳнат қилди, онгли равишда умрини муайян режа, тартиб асосида ана шу ишга бағишлади. Натижада халқи учун, халқлар учун “Хазойин ул-маоний”дек, “Хамса”дек буюк асарлар яратди. Бу хатти-ҳаракат – эз-гулик, у маълум маънода вақт чегарасини ёриб ўта олиш, абадиятга дахлдорлик бел-гиларига эга. Чунки мазкур асарлар асрлар мобайнида одамларга завқ-шавқ улашиб, уларни комилликка чорлаб келаётган ва шу-

ниси билан ҳам миллий, ҳам умумбашарий маънавий қадриятлар юксаклигига кўтарила олган инсоний фаолият маҳсулидир. Айни чоқда, бевосита Навоийнинг ўзи кўп яхши амаллар қилди – муҳтожларга эҳсон улашди, қарз берди, берган қарзларидан кечиб юбор-ди, истеъдодли кишиларни ҳам маънавий, ҳам моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлади ва ҳоказо. Лекин бу яхшиликлар ажойиб ҳодиса бўлгани ҳолда, ўткинчилик табиа-тига эга, улар истисноли ҳолатларда намо-ён бўладиган қаҳрамонлик ҳам, фидойилик ҳам, буюк жасорат ҳам эмас.

Демак, эзгулик – инсоннинг яратувчилик фаолияти билан боғлиқ, узоқни кўзловчи режа асосида билвосита амалга ошири-ладиган, ўйлаб қилинадиган, келажакка мўлжалланган, ҳарбийлар тили билан айт-ганда, стратегик аҳамиятга молик ахлоқий хатти-ҳаракатлар мажмуи. Яхшилик эса, одатда, бевосита амалга ошириладиган, шу кун учун долзарб аҳамиятга эга, яъни такти-кавий ахлоқий фазилатдир. Шундай қилиб, эзгулик – умумийлик, яхшилик – хусусийлик билан белгиланадиган ҳодиса бўлиб, эзгу-ликнинг илдизи заруриятга айланган эркин-ликка, яхшиликнинг илдизи эса тасодифий-ликка бориб тақалади.

Оврупо ахлоқшунослигида эзгулик ва ёвузликнинг онтологик асосларига икки хил қараш мавжуд. Биринчи қараш тараф-дорлари эзгулик билан ёвузликни алоҳида жавҳарлар (субстанциялар) тарзида олиб қарайди ва ёвузлик эзгуликка айланмай-ди, деган фикрни илгари суради. Хусусан, румолик улуғ файласуф, янгиафлотунчи-лик йўналишининг асосчиси Плотин (205-270) ахлоқ фалсафасида илгари сурилган қарашга кўра, ёвузлик эзгуликнинг зидди эмас, балки эзгулик каби мустақил борлиққа эга, улар бир-бирларига ўтиб турмайди, ак-синча, алоҳида-алоҳида мавжуд бўлгани ҳолда қалб томонидан касб этилади, яъни, ўзига юқтирилади (қаранг: *Плотин. Эннеа-ды. О природы и источнике зла. "Историко-философский ежегодник". М., "Наука", 1989, стр. 161-163*).

Иккинчи қараш тарафдорлари эса, эз-гулик ва ёвузлик ўзаро диалектик алоқа-дорликда бўлган жуфт тушунча, шу боис

улар бир-бирига ўтиб туриш хусусиятига эга, деган фикрни билдиради. Арастуниги диалектик ёндашувига асосланган бу қараш тарафдорлари кўпчиликини ташкил этади. Улар орасида XVIII асрда яшаб ўтган улуғ инглиз файласуфи Бернард Мандевилнинг мулоҳазалари алоҳида ўрин тутди. Чунончи, у "Боларилар ҳақида масал" деб аталган, ўз даврида шов-шувга сабаб бўлган (ҳозир ҳам кўп жиҳатдан аҳамиятини йўқотмаган) ахлоқшуносликка доир йирик асарида барча иллатлар фазилатларга айланиш ёхуд фазилатларни вужудга келтириш имконига эга, шу сабабли улар орасидаги фарқ нисбийдир, оламий табиат қандай бўлса, инсоний табиат ҳам худди шундай, дейди ва бу билан эзгулиги ёвузлик табиатда ҳам мавжудлигини таъкидлайди. "Ахлоқда, — деб ёзади, чунончи, Мандевиль, — худди табиатдагидек, инсон зотида жамият аъзоларидан бирортасига зарар келтирмайдиган мукаммал эзгу бўлган ҳеч нарса йўқ ва оламнинг у ёки бу қисми учун фойда келтирмайдиган мутлақ ёвузлик ҳам йўқ" (*Мандевиль Б. Басня о пчелах. М., "Мысль", 1974, стр. 328*). Бундай қараш кейинги асрлар файласуфларида ҳам бот-бот учраб туради. Хусусан, XX аср рус мумтоз фалсафаси намояндаси Н.Лосский ахлоқшунослигида эзгулик ва ёвузлик худди шу тарзда олиб қаралади. Чунончи, у бундай ёзади: "Илоҳий бошқарув остидаги оламий борлик тизимида ҳатто ёвузлик ҳам шундай татбиқ этиладики, унинг оқибатлари орасида эзгуликнинг қандайдир кўринишини учратиш мумкин... Шу сабабли Мандевиль ўзининг "Боларилар ҳақида масал" асарида иллатларнинг фойдалилиги тўғрисида фикр юртиши баробарида ҳақиқатга яқинлашгани ҳайрат уйғотмайди" (*Лосский Н. Условия абсолютного добра. М., "Политиздат", 1991, стр. 167*). Лосскийнинг мулоҳазаларига кўра, ҳар қандай ёвузликда, агар унга фалсафий нуқтаи назардан ёндашилса, эзгуликнинг қандайдир унсурини кўрса бўлади. Мисол тариқасида у ўлимни келтиради. Ўлим, шубҳасиз, ёвузлик. Буни тан олмайдиган одам йўқ. Лекин, айтиш мумкин, унинг ҳаёт бардавомлигидаги аҳамиятини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Зотан, ҳаётнинг ҳар бир кўриниши ўлимнинг муайян миқёсдаги

ғалабаси, яъни тирик нарсаларнинг табиий равишда йўқолиб бориши билан боглик. Ҳаётсиз ўлим йўқ, ҳаёт-момотнинг манбаи. Айтиш мумкин, ўлим янги ҳаётнинг вужудга келиши учун шароит яратиш беради. Демак, энг кучли ёвузлик саналган ўлимда ҳам қай даражададир эзгуликнинг унсури мавжуд (қараганг: А. Шер. *Ахлоқшунослик. Дарслик. Т., Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2010, 150-бет*).

Келтирилган иқтибослардан кўриниб турибдики, ҳар иккала файласуф қарашлари ҳам диалектик тафаккур усулининг маҳсули. Лекин уларни ҳақиқат сифатида қабул қилиш мумкинми? Бу саволга биз "йўқ" деб жавоб берамиз. Агар шундай бўлса, буюк файласуфлар йўл қўйган хатонинг илдизи нимада?

Бизнингча, бундай адашнинг асосий сабаби эзгулик ва ёвузлик ҳамда яхшилик ва ёмонлики айтиш тушунча деб билиб, шу тушунча доирасида таҳлил қилишга уринишдадир. Зеро, "икки бойга бир малай" тарзидаги бундай ёндашув мазкур жуфт тушунчалар орасидаги жиддий фарқни, онтологик мухторлики суваб юборади. Гап шундаки, эзгулик деганимизда, таъкидлаб ўтганимиздек, қадриятга айланган ахлоқий фазилатни тушунамиз, қадрият эса фақат ижобий моҳиятга эга, у ҳеч қачон салбий ҳодисага айланмайди. Демак, эзгулик ёвузликка, ёвузлик эзгуликка айланиш имконидан маҳрум. Бу ўринда Плотин — ҳақ. Зеро, улар наинки бир-бирига айланади, балки бир-бирини мутлақо инкор қилади. Улар орасидаги курашнинг абадийлиги ва бу кураш инсоният тараққиётининг асосини ташкил этиши шу билан боглик. Шу борада мулоҳаза юритар экан, Президент Ислам Каримов "Юксак маънавият — енгилмас куч" асарида қуйидаги фикрларни баён қилади: "...Ҳаёт ҳақиқати шуни кўрсатадики, ҳар қандай тараққиёт маҳсулидан икки хил мақсадда — эзгулик ва ёвузлик йўлида фойдаланиш мумкин. Агарки, башариёт тарихини, унинг тафаккур ривожини тадрижий равишда кўздан кечирадиган бўлсак, ҳаётда инсонни камолотга, юксак марраларга чорлайдиган эзгу ғоя ва таълимотлар билан ёвуз ва зарарли ғоялар ўртасида азалдан кураш мавжуд бўлиб келганини ва бу кураш бу-

гун ҳам давом этаётганини кўрамиз” (*Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”, 2008, 112-бет*).

Яхшилик ва ёмонлик эса, Мандевиль ҳамда унинг тарафдорлари айтганидек, бир-бирига ўтиб турадиган, бири иккинчисининг мавжудлигини тақозо этадиган ва таъминлайдиган ахлоқий ҳодиса. Шу жиҳатдан юқоридаги иқтибосга яна бир бор эътибор қилайлик. Ундан кўриниб турибдики, эзгулик ва ёвузлик мақсад билан боғлиқ. Бордию, ундаги “эзгу ғоя” ва “ёвуз ғоя” иборалари ўрнига “яхши ғоя” ва “ёмон ғоя” ибораларини қўйсак, биз ғоянинг мақсадини эмас, сифатини назарда тутган бўламиз, ғоянинг моҳияти очилмай қолади. Демак, эзгулик ва ёвузлик ҳамда яхшилик ва ёмонликни айнанлаштириш апал-оқибат моҳият билан ҳодисани тенглаштиришга олиб келади. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун яна аввалги мисолимизни эслаш kifоя. Навоий яратган “Хазойин ул-маоний” ва “Хамса” ҳеч қачон ёвузликка айланмайди, улар ёвузлик манбаи ёки ўз мавжудлигининг қайсидир жиҳати билан ёвузликни тақозо этувчи ҳодиса сифатида инсонга зарар келтирмайди. Улар умумбашарий ва миллий қадриятлардир. Лекин Навоий бевосита қилган яхшиликлар ёмонликка айланиши ёки ёмонлик учун асос бўлиши мумкин. Чунончи, буюк шоиримиз қишлоқдан омадини синаб кўриш мақсадида Ҳиротга келган бир йигитга яхшилик қилиб, от ва қурол-аслаҳа сотиб олиш учун маблағ берди, дейлик. Йигит от ва қурол-яроғ сотиб олиб, навкар бўлиб, Ҳусайн Бойқаро хизматига кирди. Бирок у маълум муддат ўтгач, Абусаид Мирзо ёки Ёдгор Мирзо тарафдорларига қўшилиши, Навоий вазир бўлган салтанатга қарши курашиши мумкин. Айрим ҳолларда шундай бўлган ҳам. Ёки машҳур ўзбек халқ эртақларидан биридаги овчи қувиб келаётган бўрини қолга яшириб қутқариб қолган деҳқоннинг ҳолатини олиб кўрайлик: бўри ўзига яхшилик қилиб, ўлимдан қутқариб қолган одамни ёмоқчи бўлади, хайриятки, тулки деҳқоннинг жонига ора қиради. Бундай эврилишларга сабаб, яхшиликнинг, у ким томонидан амалга оширилмасин, қадрият даражасига кўтарила олмаганидир. Шундай қилиб, кўпчилик овруполик файласуфларнинг хатоси икки

хил моҳиятга эга ахлоқий ҳодисаларни бир тушунча доирасига “тиқиб”, сиғдиришга уришни натижасида вуждуга келган.

Улар орасида фақат янги давр фалсафасидаги нораціонал йўналишнинг асосчиларидан бири, шу маънода Ҳегелнинг рақиби, “ихтиёр фалсафасининг отаси” деб ном олган Артур Шопенхауэр ҳақиқатга яқин фикрлайди. У “Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида” деб номланган фундаменти асарида ихтиёр ҳамда унинг олабий ва одамий табиатда объективлашуви хусусида сўз юритганида эзгулик ва ёвузликка алоҳида эътибор қилади. Шопенхауэр мазкур жуфт тушунчани ихтиёр билан боғлиқ тарзда таҳлил этар экан, эзгуликни яхшилик деб атайди ва унинг икки кўриниши борлигини айтади: “Яхшилик тушунчаси, — дейди у, — иккига бўлинади: ихтиёрни бевосита, ҳозирги замонда қондиришга мўлжалланган ва ихтиёрни билвосита, келажақда қондиришга қаратилган яхшилик, бошқача айтганда, ёқимлилиқ ва фойдалилик” (*Артур Шопенхауэр. Мир как воля и представление. Минск, “Попурри”, 1998, стр. 470*). Афсуски, буюк файласуф мазкур фикрини ривожлантирмайди, яхшиликнинг икки турга бўлинишини жиддий исботлашга ҳаракат қилмайди. Бунинг устига, у ўзаро диалектик муносабатни, бир-бирига ўтиб туришни ҳар икки турдаги яхшилик учун ҳам тааллуқли деб ҳисоблайди ва ўзи энди кирган тўғри йўлнинг давомини ўзи тўсиб қўяди. Натижада унинг бундай ўзига хос ёндашуви интуитив-гипотетик қараш тарзида, яъни назария даражасига кўтарила олмаган фараз шаклида қолиб кетади. Бу ерда ҳам овруполиклардаги икки ҳодисани бир тушунчада ифодалашга бўлган анъанавий интилиш панд беради. Лекин, айти чоқда, Шопенхауэрнинг бу борада бошқа файласуфлардан илгарилаб кетганини, биринчи марта Оврупо фалсафасида яхшилик ва эзгуликни фарқлашга уринганини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Бундай чалкашиқларнинг иккинчи сабаби шундаки, овруполик файласуфларнинг кўпчилиги, Мандевиль ва Лосскийда кўрганимиздек, эзгулик ва ёвузликни (айниқса, ёвузликни) иккига ажратади: табиий (табиатдаги) ёвузлик ва ахлоқий (ин-

сондаги) ёвузлик. Бундай қарашни ҳатто яқин-яқиндаги тадқиқотларда ҳам кўриш мумкин. Масалан, замонавий рус ахлоқшуноси А.Скрипник 1992 йили нашр этилган ва Ҳегелнинг диалектикаси ҳамда панлогизми билан сугорилган китобини "Ахлоқий ёвузлик" деб атаган. Китоб номида ёвузликнинг бундай ажратиб кўрсатилишиёқ ўз-ўзидан табиий ёвузлик ҳам бор деган фикрни таъкидлаб туради. Хўш, бундай қараш ҳақиқатга мос келадими? Бизнингча, йўқ. Чунки, эзгулик ва ёвузлик фақат инсон фаолияти, унинг ахлоқий хатти-ҳаракати туфайлигина мавжуд бўлиш хусусиятига эга. Яъни, бу фазилат ва иллат, юқорида айтиб ўтилганидек, инсон томонидан узоқ ўйлаб, пухта режалаштириб амалга ошириладиган маънавий ҳодиса. Тўғри, бир қарашда эзгулик ва ёвузлик табиатда ҳам мавжуддек, улар бир-бирини тақозо қилиб, бир-бирига ўтиб турадигандек тасаввур ўйғотади. Масалан, кучли зилзила натижасида муайян ҳудудда вулқон отилиб, тоғ пайдо бўлди. У кўп одамларни ҳалок қилди, кўпларни бошпанасиз қолдирди, дейлик. Лекин орадан йиллар ўтгач, ўша тоғдан қимматбаҳо рангли металллар ва ноёб маъданлар қазиб олиниб, узоқ муддат мазкур ҳудуд аҳолисининг фаровон яшаши таъминланади. Бу ўринда гўё табиий эзгулик ва ёвузлик борасида мулоҳаза юритиш мумкиндек туюлади. Аслида эса бундай эмас, табиат мазкур ҳодисаларни атайин режалаштирмаган ҳолда, ўз қонунларига биноан, инсон зотининг борлиги ёки йўқлигини ҳисобга олмасдан амалга оширади. Энди Шекспирнинг "Отелло" фожиасидаги Яго қиёфасига мурожаат қилайлик. У атрофидигиларга улкан фожа олиб келган ўз ёвузлигини нихоятда пухта ўйлаб, режалаштириб рўёбга чиқаради ва бунинг учун нафақат бошқаларни, балки ўзини ҳам қурбон қилишга тайёр. Ягонинг ёвузлиги ҳасад, ғазаб, кин, кўролмаслик каби тубан туйғулар асосида воқе бўлади ва ҳеч қачон эзгуликка айланмайди. Зилзила рўй берган табиатда эса ҳасад ҳам, ғазаб ҳам, кин ҳам, кўролмаслик ҳам йўқ. Яъни, табиат ўзида ёвузликни келтириб чиқарадиган ҳисларга эга эмас.

Бу борадаги хатоларнинг яна бир сабабини, бизнингча, овруполик олимлар суян-

ган диалектик тадқиқот усулидан қидириш керак. Тўғри, диалектик усул кўп ҳолларда илмий-фалсафий тафаккурнинг тўғри йўналишдан боришини таъминлайди, лекин ҳамма вақт эмас. Уни мутлақлаштириш, ҳамма нарсадан диалектик зиддият ва диалектик алоқадорлиқни қидириш фикрлаш доирасининг торайишига, маҳдудлашувга, муайян реалликнинг бир томонини англадиган тушунчага шу реаллиқни, юқорида кўрганимиздек, мажбурлаб сиғдиришга, қай маънодадир бўйсундиришга олиб келади. Ваҳоланки, нарсас-ҳодисалар инсон тафаккурдан мухтор тарздаги борлиқдир: Кант айтганидек, "нарсас ўз-ўзича" мавжуд ("нарсас ўзида" эмас). Шу боис нарсас-ҳодисаларни бу ҳилда тушунчаларга бўйсундиришга, билиш калитига мослаштиришга интилишимиз ҳеч қачон муваффақиятга олиб келмайди; аксинча, тушунчаларимизни нарсас-ҳодисаларнинг моҳиятига мослаштиришимиз лозим. Масалан, гул ва тиканга, яна ҳам аниқроғи, атиргул билан қақиртиканакка эътибор қилайлик. Бир қарашда, улар орасида диалектик муносабат ҳукмрондек: атиргул – тиканли, қақиртиканак эса маълум бир муддат давомида гуллайди – гулда тикан, тиканда – гул бор. Аммо атиргулдаги тиканда ҳид йўқ ва уруғ тугмайди, у гул учун моҳият эмас, айна чокда қақиртиканакдаги гул ҳам қақиртиканак учун моҳият бўлолмайди – қақиртиканак гуллагани билан тиканлик моҳиятини йўқотмайди, унинг гули тиканакнинг уруғини етказиб беради, холос. Хуллас, ҳамма ҳодисаларда диалектик муносабатни кўриш, оламдаги ранг-баранглиқни фақат оқ-қора рангга ажратиб қараш ва барча нарсанинг зидди бўлиши керак деган ақида доим ҳам иш беравермайди. Худди шунингдек, яхшилик ва ёмонликдаги диалектик муносабатни эътироф этган ҳолда, эзгулик ва ёвузликни алоҳида жавҳарлар сифатида олиб қараш айна муддаодир. Бу ўринда кўпроқ метафизик усул қўл келади.

Энди мўъжазгина тадқиқотимиздан куйидагича хулоса чиқарсак бўлади: эзгулик ва ёвузлик билан яхшилик ва ёмонлик тушунчалари бир-бирининг синоними эмас ҳамда улар ахлоқшунослик илмида, фалсафада алоҳида-алоҳида онтологик моҳиятга эга ҳодисалар сифатида ўрганилгани маъқул.

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ

UCHINCHI TOIFA

yoxud

agnostitsizmga bir nazar

“Сиз Худонинг борлигига ишонасизми?” Бундай савол бериш бир замонлар хийла эҳтиёткорликни талаб қилган. Чунки сўралган киши “Сен мени ҳали худосизликда гумон қиялсанми?” деб қолиши мумкин эди. Бугунги кунда эса бу каби савол ҳеч кимнинг жиддий эътиборини тортмайди. Одатда унга “ҳа” ёки “йўқ” деб жавоб берилади. Демак, барча инсонларни икки тоифага – теистлар ва атеистлар, диндорлар ва дахрийларга ажратиш мумкин. Диндор ўзининг Худо мавжудлигини асослаш учун келтирган далилларига шубҳа билан қаровчиларни атеистликда айбласа, атеист ҳам аини шаклда ўз мулоҳазаларини инкор этувчиларни теист деб билади. Хўш, ҳақиқатан ҳам кишилар икки тоифадан иборатми? Биз бу саволга деярли барча даврларда бўлган, бугунги кунда эса кўпайиб бораётган тоифа – агностикларни эсга олиб, “йўқ” деб жавоб берамиз.

Агностицизм (юнонча *agnostos* – номаълум) – объектив бирор нарсанинг мавжудлиги, табиати ёки моҳиятини рационал ё-да

эмпирик асосда билиб бўлмаслигига ургу берувчи нуқтаи назар бўлиб, биз бу ўринда уни диний ақидалар ва Худонинг мавжудлиги масаласига муносабат доирасида кўриб чиқамиз. Агностицизм феномени барча даврларда муайян кўринишда – файласуфлар учун скептицизм, теистлар учун атеизм ва атеистлар учун теизм ўлароқ мавжуд бўлган. XVIII асрда унинг фалсафий-назарий асослари шаклланди. Айниқса, буни Дэвид Юмнинг “Табиий дин ҳақида диалог” ва “Диннинг табиий тарихи” асарларида кўришимиз мумкин. Юм Худонинг мавжудлиги масаласида инкор этувчи ва тасдиқловчи далилларни кўриб чиқиб, уларнинг тенг кучли экани ва муаммонинг рационал ва эмпирик ечими ҳали-бери олдинда кўринмаётганини ҳисобга олиб, “хулоса чиқаришни ортга суриш” (*suspense of judgement*) тамойилини киритди. “Айни масалада ўтказилган энг аниқ, пухта тадқиқотимизнинг ҳам ягона натижаси, – деб ёзади у, – шубҳа, ноаниқлик ва хулоса чиқаришни кечиктириш бўлиб чиқади” (*David Hume, The Natural History of Religion*).

Published at www.davidhume.org by the Leeds Electronic Text Centre, URL: <http://davidhume.org/texts/?text=nhr>. Sect. XV. Par.13). И. Кант ҳам айни йўсиндаги ёндашувни ривожлантирди. Кейинчалик мазкур ёндашув олиму файласуфлар, ёзувчилар, умуман жамиятнинг зиёли қатлами орасида кенг тарқалди. "Агностицизм" истилоҳи биринчи марта 1869 йили инглиз биолог Томас Хаксли томонидан айни ёндашувни ифодалаш учун қўлланди (Smart, J.J.C., "Atheism and Agnosticism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2004 Edition), Edward N. Zalta (ed), URL=<http://plato.stanford.edu/archives/sum2004/entries/atheism-agnosticism/>, accessed June 28, 2011). Шундан сўнг агностицизм диний эътиқодга муносабатда ўрта йўл сифатида шаклланиб, атеизм ва теизмга нисбатан ўз мавқеини аниқлаштирди. Мазкур қарашга эргашганлар ўзларини атеист ва теистлардан фарқлай бошладилар. Аксар руҳонийлар дахрий деб биладиган Ч. Дарвин ҳам аслида агностик эди. У бундай ёзади: "Менинг мазкур масалада ёндашувим у ёқдан-бу ёққа тез-тез тебраниб туради... Аммо у энг чекка нуқтага қадар тебранганда ҳам ҳеч қачон Худонинг мавжудлигини инкор этиш маъносига қадар атеист бўлган эмасман. Менимча, "...агностицизм" атамаси мазкур масаладаги ёндашувимнинг энг тўғри ифодасини берса керак" (*The Autobiography of Charles Darwin and Selected Letters*, ed. by Francis Darwin, New York: Dover Publications Inc., 1958, p.59). Лев Толстойнинг "Иккорунома"сида ҳам агностик руҳ сезилиб туради: "Мен ҳамма нарсани изоҳлашга уринмайман. Биламанки, мавжудликнинг маъноси ўша мавжудликнинг ибтидоси ўлароқ чексизлик қаърида яшириндир. Аммо мен аниқлаш мумкин бўлган барча нарсани билишни истайман. Умид қиламанки, маънони билиб бўлмаслиги ақлимнинг талаблари нотўғри бўлгани учун эмас (ақлимнинг талаблари тўғри, усиз бирор нарсани била олмайман), аксинча мен ўз ақлимнинг имкониятини тўғри баҳолай олаётганимдандир" (Л.Н.Толстой. Собрание сочинений. В 22-х т. Том 16, Публицистические произведения. 1855–1886. М., "Художественная литература". 1983, стр.163). Албатта, ҳамма агностиклар ҳам Дарвин ва Толстой каби ўзларининг

мазкур масаладаги қарашлари бора-сида чуқурроқ мулоҳаза юритиб, муайян тизимга солган эмас. Улар агностицизм нима эканини мутлақо билмасликлари ҳам мумкин. Аммо бугун агностикларни бутун дунёда, айниқса, ривожланган мамлакатларда зиёлилар орасидан қўплаб топиш мумкин.

Хўш, агностицизм ўзи қандай таълимот? Унинг теизм ва атеизм билан муносабати қандай? Агностиклар қандай одамлар ўзи?

Агностицизм қуйидагича тезисга таянади: Инсоннинг ақлий ва экспериментал билиш имкониятлари чекланган бўлиб, у бутун борлиқ тўғрисидаги ҳамма нарсани била олмайди, жумладан, унинг яратувчиси ёки биринчи сабабини ҳам. Бу борадаги барча рационал ва эмпирик асосдаги тасдиқ ва инкор этувчи хулосаларимиз эҳтимолийдир. Агностицизм борлиқни рационал-эмпирик билиш мумкин ва мумкин бўлмаган соҳаларга ажратиб, дин ва фан ўртасидаги қарама-қаршилиқни бартараф этади. Агностик фикрича, дин ва фан бир-бирининг ишларига аралашмаслиги, бири иккинчисининг вазифасини зиммасига олмаслиги керак. Демак, диндорнинг ўз ақидаларини фан хулосаларига таяниб асослашга интилиши қанчалар беҳуда иш бўлса, олимнинг диний эътиқодларни дастаклаш учун фан методларидан фойдаланиши ҳам шунчалик бемаъниликдир.

Агностицизм ва теизм

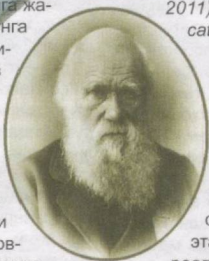
Бу ўринда теизм деганда Худо ёки худолар — илоҳий кучларнинг мавжудлигини эътироф этувчи ва буни рационал ёки эмпирик йўл билан исботлашга уринувчи исталган фалсафий ва диний таълимотни назарда тутамиз. Агностицизм теистик ишонч-эътиқодларни ёлгон деб ҳисобламаса ҳам, уларга эҳтимолий ва тўлақонли асослаш мумкин бўлмаган гоёлар сифатида қарайди; теистик далиллар ўртага қўйилган

масалани етарлича хал этолмаслиги, улар шунчаки субъектив талкинлар эканига урғу беради. Дейлик, борлик шундай мукамал ва ундаги ҳар бир нарса уйғун ва мақсадга мувофиқдирки, Яратувчиси улар мавжуд бўлмасди. Агностик бунга шундай эътироз билдириши мумкин: мукамаллик, уйғунлик ва мақсадга мувофиқлик илмий тушунчалар бўлмай, субъектив қараш, яъни шахснинг воқеликка муносабатини акс эттиради, холос. Теист қаршимизда турган самолёт кимдир томонидан ясалганига, гарчи ўша ясовчини кўрмаган бўлсак ҳам ишонамиз-у, бундан-да мукамалроқ мавжудотларнинг яратувчиси борлигига наҳотки ишонмаймиз, дейиши мумкин. Агностикнинг бунга жавоби тайёр: самолётнинг ёки шунга ўхшаш бирор нарсанинг ясовчиси борлигига бўлган ишончимиз ўзгаларнинг бизга берган ахборотларини умумлаштиришдан келиб чиқади. Яъни, кимдир ўша ясовчини кўрган. Аммо бутун борлиқнинг яратувчисини ким кўрган?! Қолаверса, кундалик тажрибамиз ва ундан келиб чиқувчи ишончимизни ("самолётнинг ясовчиси бор" дегани каби) бутун борлиққа нисбатан татбиқ этиш мумкинлигини

қандай қилиб рационал ёки эмпирик йўл билан асослаш мумкин? Ёки руҳий ва жисмоний азобларга йўлиққан одамнинг "Эй Худо!" деб юборишини олайлик. Агностик бу сўзни кишининг ўз ҳолатига ачиниши ва кўрқувдан келиб чиққан нола деб ҳисоблайди. Кўрқув ва ачиниш ақл эмас, эмоциядир. Кўриниб турибдики, агностик теистик ишонччи бутунлай инкор қилмай, балки уларнинг рационал-эмпирик асослари шубҳали эканига диққатни қаратади. Бу масалада атеистлар агностиклар далилларидан фойдаланиб, теизмга ҳужум қилиб туришган. Натижада эса, агностиклар атеистлар билан тўлиғича ҳамфикр, демакки, улар ҳам дахрийлар, деган хато қараш шаклланиб қолган. (Масалан, Юм ҳудосизликда айбланган бўлса, Дарвинни атеист деб ҳисобловчилар анчагина топилади.) "Католик энциклопедияси"да агностицизмга муносабат қандай ифодаланганига эътибор қаратайлик: "Бугунги кунда агностицизм

Худо тўғрисидаги билимларимиз у ёқда турсин, ҳатто унга бўлган иймон-этиқодимиз асосларини ҳам танқид қилиш орқали, асосан, аксилдиний табиатга эгадир. ...Агностик доим ҳам Худонинг мавжудлигини тасдиқ ёки инкор этишдан ўзини тийиш билангина чекланиб қолмай, балки назарий атеизм мавқеига ўтиб туради; далилларнинг етарли эмаслигини рўқач қилиб, ҳаттоки Худонинг мавжудлигига бўлган ишончдан ҳам воз кечади. Атеизм билан айнанлаштирилмаса-да, агностицизм у билан кўпинча аралаш ҳолда бўлади" (*Edmund Shanahan, "Agnosticism", The Catholic Encyclopedia, Vol. 1. New York: Robert Appleton Company, 1907, (27-June 2011) URL: <<http://www.newadvent.org/cathen/01215c.htm>>.*)

Ч.Дарвин

Агностицизм ва атеизм

Атеизм – теистик тезисларни тўлиғича инкор этувчи ва буни эмпирик ёки рационал йўл билан асослашга уринувчи таълимот. Атеизм Худо ёки ҳар қандай руҳий субстанция мавжудлигини инкор этади. Бу таълимот борлиқдаги микроламдан мегаоламгача бўлган барча поғоналарда юз берувчи ҳар бир ўзгариш ва ҳодиса илмий тадқиқ этиш мумкин бўлган табиий сабаблар ортидан юз бериши ва унда ҳеч қандай илоҳий-ғайритабиий кучга ўрин йўқлигини таъкидлайди. Агностицизм ақл ва тажрибанинг чексиз имкониятлари ва унинг бутун мавжудликни қамраб олиши мумкинлигини тан олмагани боис, у атеистларнинг мазкур тезиси билан келишмайди. Бу ўринда агностикнинг атеистга муносабати унинг теистга муносабатига ўхшайди. Борлиқда илоҳий кучга ўрин йўқлигини қандай қилиб биламиз? Муайян нарсанинг мавжудлигини кўрсатувчи далилнинг топилмагани, ўша нарса ҳақиқатда йўқ, деб хулоса чиқаришимиз учун қанчалик етарли бўлади? Ақлимиз нури бутун мавжудликни қамрай билмас экан, илоҳий куч мавжуд эмас, деб ишонч билан гапиришимизга қандай асосимиз бор? Кўриниб турибдики, бу жиҳатдан агностик теист билан иттифоқдошга ўхшаб қоляпти. Бироқ бу – атеистнинг қарashi. Чун-

ки атеист "Агностицизм ақл-идрок, илм-фан кучига шубҳа туғдириш билан диний эътиқод учун ўрин ҳозирлаб беради, диннинг ўзига хос бир таянчи бўлиб хизмат қилади" (*Философиядан қисқача лугат. Т., "Ўзбекистон", 1973. 11-бет*), деб ҳисоблайди.

Агностицизм Худонинг мавжудлиги масаласини ақлий муҳофиза доирасидан чиқариб ташлайди. Шу жиҳатдан у ўрналиқ мавқеи эгаллайди. Агностиклар диний баҳсу мунозараларда қатнашишни истамайди ва айна чокда бегоҳат атеистларнинг гапларига мийғида кулиб қўяди, холос. (Асли исми Аднан Ўқтар бўлган туркиялик файласуф Ҳорун Яҳёнинг теистик руҳдаги рисоалари ҳам, британиялик биолог олим Ричард Докинсининг атеистик асарлари ҳам агностик учун жиддий эътиборга лойиқ рационал хулосаларни бериши дарғумон.) Шуни ҳам қайд этиб ўтиш жоизки, агностиклар гарчи бирор бир томонга эмоционал жиҳатдан мойил бўлиши мумкин эса-да, бу мойиллигини рационал асослашга уринмайди; диний эътиқод масаласини ҳар кимнинг шахсий иши деб билиб, уни ўзгалар билан муҳокама қилишни ёқламайди. Фалсафий қарашлари жиҳатдан рационализмга мойил бўлса-да, уларни материалист ёки идеалист дейиш мушкул. Атеистик ёки теистик далилларга ўз эътирозларини билдирса-да, ҳеч бир томон билан тўлиқ иттифоққа киришмайди.

Ўтмишда инквизициянинг динсизлик-да айбланганларни жисмонан йўқ қилиши, шўролар даврида диндорларга ўтказилган босимлар, бугунги кундаги динлар ва мазҳаблараро жанжал-можароларни назарда тутсак, агностицизм нисбатан беэиён мавқе бўлиб қўринади. Ҳақиқатан ҳам шундайми?

Агностицизм, юқорида таъкидлаганимиздек, жамиятдаги учинчи тоифа кишиларнинг диний эътиқодга муносабатини ифодалайди. Бироқ бу тоифа, асосан, интеллектуаллар доираси билан чекланган бўлиб, оддий

аҳоли ўртасида ҳеч қачон теизм ва атеизм-чалик кенг тарқалган эмас. Шунинг учун ҳам унинг ижтимоий роли – у хоҳ ижобий, хоҳ салбий бўлсин – айтарли даражада катта бўлмаган.

Албатта, бугун уларни аввалгига нисбатан кўпроқ учратиш мумкин. Атеист ёки теист бўлиш учун оилада берилган тарбия, таълим, илм-фаннинг сўнгги ютуқларидан озми-кўпми хабардор бўлишнинг ўзи кифоя. Агностицизм эса инсондан ўз ақлий имкониятлари устида танқидий мулоҳаза юритиш (танқидий рефлексия), турли томонлар қарашларидан бохабарлиқ, ўзгача фикрларга очиклики талаб қиладики, уни диний эътиқод масаласида шунчаки бефарқлик дея атамай, балки ўзоқ изланишлар давомида шаклланадиган, анланган хулқ-атвор дейишимиз ҳам мумкин. Демак, агностицизмнинг яқин келажақда жамият "эътиқод"ига айланиши эҳтимолдан ўзоқ. Тарих ҳали агностиклар қирғинбарот урушларга сабаб бўлганини кўрмаган, аксинча, уларнинг ўзлари икки томон ҳужумларига нишон бўлиб келган.

Динни жамиятнинг ахлоқий-маънавий асоси деб биливчилар учун агностиклик атеизм каби ахлоқсизликнинг уяси бўлиб кўриниши шубҳасиз. Шунга қарамай, юксак ахлоқий идеаллар билан яшаган атеистлар ҳам бўлганини ҳисобга олсак, уларга қиёсан олганда мўътадилроқ ва тоқатлироқ мавқеда турувчи агностикларни ахлоқдан мосуво бўлган тоифа сифатида кўриш унчалик тўғри эмас.

Агностик қараш асосида шаклланган хулқ-атвор дин ва фан, дунёвийлик ва динийлик ўртасида ўзига хос келишув воситаси (*modus vivendi*) бўла олади. Диннинг давлат бошқарувидан ажратилиши, таълимда дунёвийлик тамойилининг жорий этилиши моҳиятан айна қарашдан келиб чиққан бўлиб, жамиятимизда диний бағрикенглик ва ҳурфикрлилик ғояларини тарғиб этиш, маданиятлар ва динлараро конструктив мулоқотни шакллантиришда унинг фалсафий-назарий илдишларини чуқурроқ ўрганиш муҳим ва долзарбдир.

Т.Ҳақимов

MUVOZANAT FALSAFASI

Синергетика назарий таълимот сифатида ўзининг янги ва долзарб масалалари билан илмий жамоатчилик эътиборини энди-энди жалб этаётган бўлса-да, унинг ғоявий-фалсафий илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Жумладан, "Авесто"нинг ахлокий-фалсафий таълимотида Ахурамазда бунёдкорлик ва барқарорлик тимсоли, Аҳриман эса вайронкорлик ва беқарорлик рамзи ўлароқ намоён бўлган.

Синергетикага мухтасар таъриф берадиган бўлсак, у беқарорлик, ўзини ўзи ташкиллаштириш ва барқарорликни ўрганувчи таълимотдир. Синергетикани дастлаб илм-фанга метод сифатида олиб кирган немис олими Г.Хакен унга табиий фанлар (хусусан, кимё, физика ва статистик механика) категорияси деб қараган. Аксар луғатларда синергетика (юнонча "sinergia") тушунчаси "ҳамдўстлик", "ҳамкорлик" маъноларини англатиши қайд этилган. Шунга қўра, синергетика тизим ҳолидаги бутунлиқнинг ташкил топишида қисмлар муносабатидаги ўзаро мувофиқлик ҳисобланади.

Ҳозирги қомус ва луғатларда синергетика тушунчасини таърифлашда хилма-хил ёндашув мавжуд. Жумладан, шундай қомусий луғатлардан бирида қайд этили-

шича, синергетика очик тизимлардаги кичик тизимлар унсурларининг алоқаларини ўрганувчи илмий йўналишдир. У атроф-муҳит билан модда ва энергия алмашинуви шароитида юзага келувчи мувозанатсиз ҳолатдаги очик тизимга эътибор қаратади. Бундай тизимларда унсурларнинг ўзаро мувофиқ ҳаракати кузатилади. Синергетик ўзгариш натижасида уларнинг тартибланганлик даражаси ошади, яъни беқарорлик камайиб, ўзини ўзи тартибга солувчи бирлик сифатидаги тизим намоён бўлади" (*Большой энциклопедический словарь. В двух томах, том 2. М., "Советская энциклопедия", 1991, стр.35*). Шунинг қайд этиш жоизки, мазкур таърифда синергетика тушунчасининг фалсафий қирраси етарлича ёритилмаган.

Фалсафага оид баъзи луғатларда унинг янада кенгайтирилган таърифларига дуч келамиз: "Синергетика ўзини ўзи ташкиллаштириш назарияси, янги дунёқарашдир. У ўзини ўзи ташкиллаштириш, ночизиқлилик, глобал эволюция, "тартибсизлик орқали тартибланиш" феноменларини ўрганиш билан боғлиқ бўлиб, бифуркацион (сўнгги нуқтаси, бурилиш нуқтаси) ўзгаришлар, беқарорлигу барқарорлик каби эволюцион жараёнларни қамраб олади". Бироқ мазкур таъриф ҳам

унинг фалсафий моҳиятини тўлиқ очиб беролмаган. Фикримизча, бу ўринда унинг онтологик ва гносеологик жиҳатларига эътибор қаратган маъқул. Онтологик нуқтаи назардан, синергетика оламнинг мураккаб ўлароқ очик тизим моҳиятини теран англашга ёрдам берувчи парадигмадир. Гносеологик нуқтаи назардан, синергетика инсоннинг билиш имкониятини чекловчи қолиплардан халос бўлишига ёрдам берувчи ночизикли усулдир. Чунки ундаги ночизиклилик, кўп вариантлилик, кўп омиллилик инсон ижодий фаолиятига ижобий туртки беради.

Баъзи изоҳли луғатларда синергетиканинг "синергизм ҳодисаларини ўрганувчи фан", "синергизм ўзини ўзи ташкиллаштирувчи тизим унсурларининг ўзаро мувофиқ ҳаракати; олам ва алоҳида тизимларни яхлит қабул қилишнинг илмий концепцияси" деган таърифлар ҳам мавжуд. Бироқ тадқиқотлардан маълум бўлишича, "синергетика" ва "синергизм" тушунчалари бир-биридан фарқ қилади, уларни таърифлашда бунинг эътиборда тутиш муҳим. Аристотель ишлатган "синергизм" билан Г.Хакен қўллаган "синергетика" шаклланиш тарихидан тортиб, мақсади, вазифаси ва қўлланиш соҳасига кўра ҳам фарқланади. Жумладан, синергизм ижтимоий жараёнлардаги ҳамкорликни акс эттирувчи фалсафий тушунча бўлса, синергетика кўпроқ табиий фанларга алоқадор бўлган ўзини ўзи ташкиллаштириш назариясидир.

Замонавий Фарб фалсафаси луғатида "Синергетика – ўтган асрнинг 70 йилларида юзага келган фанлараро илмий тадқиқотлар йўналиши бўлиб, физик, химик, биологик, техник, иқтисодий-ижтимоий тизимларда ўзини ўзи ташкиллаштириш жараёнлари асосида ётувчи умумий қонуният ва принципларни аниқлашга эътибор қаратади" дейилади. Бизнингча, мазкур таъриф ҳам синергетиканинг илмий-фалсафий моҳиятини мукамал очиб беролмайди. Яна бир луғатда "синергетика" тушунчаси ҳақида бундай дейилади: "Синергетика табиатга, оламга ўзини ўзи ташкиллаштирувчи мураккаб тизим сифатида қаровчи илмий-фалсафий

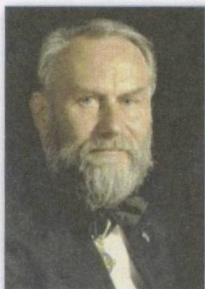
тамоийилдир". Бизнингча, бу таърифда синергетиканинг онтологик ва методологик имкониятларига эътибор берилган, халос.

Т а н и қ л и
рус олими Ю.

Климонтович мана бундай таърифни келтиради: "Синергетика мустақил илмий соҳа бўлмай, балки фанлараро янги илмий йўналишдир. Унинг мақсади табиатшунослик фанлари билан бир қаторда социология ва ҳатто лингвистиканинг умумий қонуният, ғоя ва методларини юзага чиқаришдир. Синергетика доирасида турли соҳалар ҳамкорлиги юзага келади" (Климонтович Ю.Л. Введение в физику открытых систем // Соросовский образовательный журнал. 1991, №8, стр.111). Мазкур таърифда синергетиканинг фанлараро йўналиш сифатидаги ўрнига асосий эътибор қаратилган. Фикримизча, синергетика очик тизим – оламдаги ўзгариш ва ўзини ўзи ташкиллаштириш жараёнининг кўп қирраличилиги урғу бериб, бу жараёнларни билишда муқобил қарашларга таяниш, ночизикли тафаккурга асосланиш лозимлигини таъкидловчи парадигмадир.

Методологик вазифасига кўра, синергетика тадқиқ қилинаётган нарсаси-ҳодисаларга турли фанларнинг ягона ёндашувини шакллантиришда ёрдам беради. Бироқ ҳозир у шундай янги таълимот ўлароқ ўз олдига қўйилган барча талабларни бажараётгани йўқ. Чунки синергетиканинг ўзи концептуал-услубий шаклланиш босқичида турибди, унинг таркиби ва унсурлари ҳали тугаллик касб этган эмас (Қаранг: Қўшоқов Ш.С. Синергетика ва ундаги парадигмалар тушунчаларни туркумлаш муаммоси // Синергетиканинг табиий-илмий ва фалсафий муаммолари: илмий-назарий семинар (илмий мақолалар тўплами). Наманган, ИлДУ, 2009, 42-бет).

Герман Хакен

Нафсиламри, синергетиканинг шаклланиши замонавий фан ривожини, яъни парадигмалар алмашинуви билан боғлиқдир. Зеро, постноклассик фан инсонга дахлдор мураккаб тизимларни ўрганиши билан алоҳида ажралиб туради. Бу эса бир қанча фанларнинг ҳамкорлиги, уларнинг яхлит ёндашувини талаб қилади.

Бугун синергетик тафаккурни нафақат табиатшунослик, балки ижтимоий-гуманитар соҳага — таълим, педагогика, санъатга ҳам татбиқ этишга уринилмоқда. Бу билан синергетика янги ёндашув сифатида

фалсафада ҳам дунёқарашга доир ва методологик аҳамиятга эга муаммоларни ҳал қилишда қўл келади, дея хулоса қилиш мумкин. Жумладан, синергетиканинг онтологик масалалар тадқиқидаги роли ҳақида ўзбек олимаси Н.Шермухаммедова "Дунёнинг синергетик манзарасида кўп вариантлилиқ ва қайтарилмасликка асосланган шаклланиш ҳукм суради. Борлиқ ва шаклланиш бир тушунчада бирлашади. Вақт яратувчи ёки, бошқача қилиб айтганда, конструктив функцияни бажаради" деб ёзади (Шермухаммедова Н. Фалсафа ва фан методологияси. Т., "Университет", 2005, 183-бет). Бизнингча, бунда вақтнинг бунёдкорлик жиҳатига эътибор берилиши лозим.

Рус олими В.Шумаков таъкидлашича, ҳозирги илмий тафаккурнинг ривожланиш босқичи турли ғоя, ёндашув, фараз ва назарияларнинг таъсири натижасида янги

маъно-мазмун касб этаётир (Шумаков В. *Эвристическая интуиция в свете общих методологических идей синергетики. Диссертация кандидата философских наук. Челябинск, 2007, стр. 140*).

Ана шундай хислатга эга синергетика илмий жамоатчилик эътиборини тортиш билан бирга фалсафа ва фан методологиясига ўзгаришлар олиб кирди. Рус олими Р.Баранцев бу борада "Табиатшуносликка синергетика методларининг татбиқ этилиши синергетика ва фан ўртасида ўзаро муносабат масаласини юзага келтирди", деб ёзади. Бунда синергетика икки хил таъсирга эга бўлади. Биринчидан, у борлиқдаги турли қонуниятлар асосида рўй берувчи эволюцион ўзгаришларни кўриб чиқади. Маълумки, классик фан методологиясида бундай ёндашувга имкон берадиган ғоялар етарли шаклланмаган эди. Синергетика методлари ўзини ўзи ташкиллаштирувчи тизимларни ўрганишда қўлланса, фалсафа ва фан методологияси ривожига катта ҳисса бўлиб қўшилади. Иккинчидан, синергетик тадқиқот туфайли илмий тушунчаларга муносабат янги босқичга кўтарилади. Илмий тушунчалардаги ўзгаришлар онтологияга оид янги парадигма ва фаразлар шаклланишига олиб келади. Бундай парадигмалар қаторига синергетиканинг ўзини ҳам киритиш мумкин. Чунки у илмийликнинг уч тарихий туридаги (классик, ноклассик ва постноклассик) ижобий жиҳатларни қамраб олади. Синергетиканинг илмий асосларини ўрганиш юзасидан кенг миқёсли тадқиқот ва изланишлар олиб бориш замонавий фалсафа ва фаннинг асосий талабларидандир.

Синергетика инсонлараро фикр алмашинувнинг янги воситаларини ишлаб чиқиб, бу борада самарали усул ва технологияларни жорий этмоқда. Рус олими А.Зуба шу ҳақда фикр билдириб, "Синергетика кишиларнинг қарашларидаги ўзгаришларни башорат этишда йўриқнома ёки тавсиянома бўлиб хизмат қилмайди. Унинг аҳамияти шундаки, бунда жамият ўзини ўзи ташкиллаштирувчи мураккаб тизим сифатида намоён бўлади. Шунда биз, эҳтимол, ҳозир аҳамиятсиз тую-

лаётган нарс-ҳодиса келажақда катта таъсирга эга бўлишини англашимиз мумкин", деб ёзади (*Синергетика: человек, общество. М., "РАГС", стр. 98*).

Ҳозирги фан табиатни технология асосида ўзлаштириш чуқурлашиб бориши билан боғлиқ ҳолда ўзини ўзи ташкиллаштирувчи тизимларни тадқиқ этиш ва истиқболга мўлжалланган тараққиёт дастурларини ишлаб чиқишда ижобий ютуқларни қўлга киритмоқда. Бундай тизимлар сирасига замонавий биологик технологиялар, ген муҳандислиги, экологик тизим, компьютер тармоқлари, маънавий-маданий ва мафкурарвий муҳит кабиларни қўйиш мумкин.

Синергетика мураккаб табиатга эга йўналиш бўлиб, унинг бағрида ноилмий билимларга доир ёндашувлар ҳам мавжуд. Ақл орқали энергия ва ахборотни бошқариш, сунъий интеллектнинг янги имкониятларини очиш, ғайришуурий онг захираларидан фойдаланиш каби масалалар ана шу жумладандир. Бундан синергетика илмийлик талабларига жавоб бермас экан, дея хулоса чиқармаслик керак. Зеро, унинг илмий асосларини И.Пригожин (Брюссель мактаби), Г. Ҳакен (Назарий физика ва синергетика институти), С.Курдюмов (Келдиш номидаги амалий математика институти), А.Самарский (Москва Давлат университети), Л.Мандельштам (Ночизикли тебранишларни тадқиқ қилишга ихтисослашган мактаб) ва бошқа олиму файласуфлар аллақачон кўрсатиб берган. Шуларга асосланган ҳолда синергетикани фандаги янги парадигма дейиш мумкин.

Бизнингча, синергетика фалсафий нуқтаи назардан ҳам янги парадигма бўлиб, унда инсоннинг табиат, жамият ва ўзи ҳақидаги қараш ҳамда кечинмаларига доир янги илмий ёндашувлар қамраб олинган.

Синергетика ривожини нафақат диалектик тафаккурга янгича маъно-мазмун бахш этди, балки позитивизм (фалсафа ва фаннинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида таълимот), онтологизм (борлиқ ҳақида таълимот), редукционизм (борлиқни англашда аввалги анъанавий билиш услубига мойилликни ифодаловчи таълимот), релятивизм (догма-

тизмдан фарқли ўлароқ нисбий билишни мутлақлаштирувчи таълимот) ва постмодернизм ғояларининг ўзгаришига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Унинг воситасида табиат, жамият, инсон, маънавий-эстетик муҳит, ахборий ва техноген фаолиятни янги тахлил тасниф этиш, кузатиш талқин қилиш усуллари аниқлаб олиш мумкин.

Синергетиканинг энг аҳамиятли жиҳати шундаки, у ҳозирги тезкор коммуникация, глобаллашув, ахборотлашув даврида фанларнинг ўзаро боғланиб кетиши ва бунинг натижасида янги фанлар (масалан, биоэтика, биокимё, микробиология, ген муҳандислиги, биофизика, геофизика) вужудга келишидаги узвийлик тамойилларини ўрганишда қўл келади.

Хуллас, синергетика фанлараро билимлар ҳамкорлиги ҳамда тадқиқотлар натижаларининг синтези ўлароқ табиий-аниқ ва ижтимоий-гуманитар фанлар муносабатини янги босқичга кўтариш билан бирга Шарқ ва Ғарб тафаккурида янги яратувчан асосларни юзага чиқармоқда. Айни жараёнда синергетика боис дунёни англашнинг икки ўзаро фарқли усули ниҳоят туташиб кетса ажабмас. Умид борки, синергетика Шарқ ва Ғарбни бирлаштиради, шарқона "миянинг ўнг қисми билан фикрлаш" ва ғарбона "миянинг чап қисми билан фикрлаш" уйғунлигини яратади. Шунингдек, у "шарқона теранлик" билан "ғарбона кўламдорлик" ўртасидаги муросасоз таълимот бўлиб қолади.

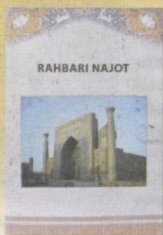

Илья Пригожин

Улуғбек ДОЛИМОВ

NAJOT YO'LINI IZLAB...

Туркистон ўлкасида XIX аср охирларида фаолият бошлаган жадидларнинг мақсади – ватанини ҳур, обод қўриш, миллатни жаҳолат исканжасидан қутқариб, тараққиётга бошлаш бўлгани маълум. Бу йўлда улар бор билими, куч-қуввати, ҳатто мол-мулкни сафарбар этгани ҳам аён. Маърифатпарвар боболаримиз миллатни жаҳолатдан қутқаришнинг бирдан-бир йўли – замонавий илм-фанни эгаллаш деб билгани боис таълим-тарбия тизимини тубдан ислох

қилиш, усули жадид мактаблари тармоғини кенгайтириш, педагог кадрларнинг янги авлодини етиштириш, илғор педагогик технологияларни мактабларга жорий этишдек мураккаб, машаққатли ишга бел боғлади. Табиийки, бу даврда очилаётган жадид мактаблари учун етук педагог кадрлар тайёрлаш, таълимнинг ўлкага кириб келаётган янги методлари асосида дарсликлар, ўқув қўлланмалари яратиш, замонавий техник воситалар ва кўргазмали қуроллар ишлаб чиқиш энг долзарб масалалардан эди. Ўтган асрнинг ўнинчи йилларига келиб бу борада бир мунча ишлар амалга оширилган, хусусан, ўзбек миллий педагогикасининг назарий ва амалий масалаларига бағишланган рисоалар яратилган. Авлониининг “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, Фитратнинг “Раҳбари нажот”, Ҳамзанинг тугалланмаган бўлса-да, “Қироат китоби” шулар жумласидандир. Усули жадид мактабларининг юқори босқич ўқувчиларига мўлжалланган бу дарслик-қўлланмалар, айти чокда, муаллим бўлишга ҳозирлик кўраётган ёш йигит-қизларни педагогика фанининг нозик жиҳатлари билан ошно этишдек муҳим масалани ҳам кўзда тутган эди. Чунки бу даврда маҳаллий мактаблар учун муаллимлар тайёрлайдиган бирорта на олий ва на ўрта махсус билим юрти бор эди.

Фитратнинг “Раҳбари нажот” (Нажот йўли) асари дарслик-қўлланма бўлибгина қолмай, қисқа фурсатда бутун Туркистон жадидларининг дастуриламалига айланди. Жадидлар ўртасида қўлма-қўл тарқалган, уларга нажот йўлини кўрсатган бу асар нима ҳақда эди ўзи? Унда қандай масалалар қаламга олинган? Бу саволларга жавоб топмоқ учун бевосита асарнинг ўзига

мурожаат этсак. "Бир вақтлар бу мамлакатимиз маданият куёшининг чиқиш жойи, маърифат дунёсининг манбаи сифатида танилган эди. Форобий, Бухорий, Абу Али ибн Сино ва Улуғбеклар мамлакатимизни жаҳон саҳнасига чиқарган эдилар. Бизнинг мамлакатимиз минглаб машҳур олимларни чор атрофга етказиб бериб, қўшниларнинг шарафини ҳам овоза қилиб, дунёга таратган эди. Саноатимиз шу даражада эдики, халифалар шунча азамат ва шавкатларига қарамай, либос, кийим-кечакларини бизнинг мамлакатимиздан олиб кетардилар", деб ёзади асар муқаддасида Фитрат ватани, халқи, унинг ўтмишидан фахру ифтихорини яширмай (*Абдурауф Фитрат. Раҳбари нажот. Т., "Шарқ", 2001, 13-14-бетлар*). Асарни тарих фанлари доктори Шодмон Воҳидов ва Гулбаҳор Музаффарзода "Нажот йўли" деган ном билан ўзбек тилига таржима қилган. Кейинги иқтибослар ҳам шу нашрдан олинади).

Дарҳақиқат, ота-боболаримиз илмнинг барча соҳаларида жаҳон халқларига ибрат кўрсатган, ўнлаб, ҳатто юздан ортиқ китоб таълиф қилган олимларимиз бўлган. Уларнинг ноёб асарларидан ҳозир ҳам бутун дунё олимлари кенг фойдаланади. Хўш, шундай илмий тараққиёт чўққисидан турган халқимиз нима сабабдан кейинги тўрт аср давомида бу марранни кўлдан бой берди? Нега жаҳолатга юз тутди? Фитрат бунинг асосий сабаби, мактаб-мадрасалар "башарият тараққиётининг онаси – илм ва фан"дан узоқлашиб кетгани, улардаги ўқитиш усуллари яроқсизлиги, ноқислигида дейди. Жадидлар, юқорида қайд этилганидек, халқни аввало ана шу жаҳолату нодонлик ботқоғидан чиқишга даъват этган эди. Уларнинг етакчиларидан бўлган Фитратнинг "Бу банд то нафас олар эканман, фарёд уриб таҳсил усулимиздаги нуқсонларни эътиборли арбоблар назарига ҳа-вола этаман, лекин билмадим, бахтимга қарши бирорта одам гапимга қулоқ солмади. Бунинг устига айтсам, баъзи "ҳақиқатшунослар" мени кофир ҳисобладилар, баъзи соддадиллар эса девона дейдилар. Мен бу бухтон, ёлгон, бемағз гапларга парво қилмайман, зеро, бу халқ хизмати йўлида қилаётган ҳаракатларим мадҳу сано, ҳурмат-эҳтиром, салла-чопон, давлату бойлик, эътибор учун эмас. Балки менинг мақсадим ягона бир нарсаси, мен уни дунёдаги барча нарсадан азиз ва муқаддас деб биламан. У нарса инсоният олдида турган вазифам, бошқача ибора билан айтганда, Оллоҳ розилигидир. Мен буларнинг ҳаммасидан фарёд чекиб, кичигу каттани, яхшию ёмонни ўзимга душман қилиб, шу халқ Оллоҳнинг розилигини топишидан ўзгани орзу

қилмайман" деган иқрори уларнинг бу йўлда азму қарори нечоғлик қатъий бўлганидан далолат беради.

"Раҳбари нажот"нинг муаллифи Қуръони каримга, Ҳадиси шарифга бот-бот мурожаат қилиб, фикрларини оятлар, ҳадислар воситасида асослайди. Миллат истиқболи билан боғлиқ масалалар ушбу муқаддас китобларда тугал-тўқис кўрсатиб қўйилганини таъкидлайди. Оллоҳ инсонни турли дарранда ва паррандалардан, табиат ҳодисаларидан жисман заиф, кичик қилиб яратган, аммо унга ақл неъматини ато этган. У ақл билан ўзидан бир неча баробар кучли бўлган табиат ҳодисаларини, ҳайвонларни измига солади, уларга ҳукмини ўтказди. Инсоннинг "саодати дорайн"га (икки дунё саодати) етишиш йўлидаги энг қудратли қуроли ҳам ақлдир. Икки дунё саодатини талаб қилган ва бунга интилган одамгина комил муслмондир, дейди у.

Асарда ақл, ақли фитрий ва ақли касбий дея, икки тур-

га бўлинади. Ақли фитрий инсонга Оллох томонидан берилган, яъни туғма ақл. Ақли касбий эса унинг ҳаёти давомида шаклланади, илм ва тажриба орқали ақли фитрийни ривожлантириб уни юксак даражага кўтарadi. Бунга ҳаётий тажриба, илм ўрганиш, таълим-тарбия воситасида эришилади.

Илм ҳам илми нақлий ва илми ақлий дея иккига ажратилади. Тафсир, ҳадис, фикҳ, илми калом, илми лисон, тарих ва жуғрофия илми нақлийга киритилади. Бу илмлар инсоннинг Оллоҳга бўлган эътиқодини мустаҳкамлайди. Жумладан, тарих илмининг миллат тараққиёти, келажаги йўлидаги ўрни ҳақида Фитрат бундай деб ёзади: “Қайси миллат яшашни (равнаку тараққиётни) истаса, тарихни билиши лозим бўлади, зеро, тарих бир кўзгуга ўхшайди, ҳар бир қавм ўзининг аҳволи ва ижтимоий ҳаёт қоидаларини унда кўриб, яхшини ёмондан фарқ қиладиган бўлади. Равшанроқ тушунтирсак, қайси миллат юксалиш фикрида бўлса, ўтган қавмлар тарихига мурожаат қилади, уларни ҳалокатга етказган сабабларни билиб, уларни тарк этиб, бирон-бир миллатнинг ривожини ва тараққиётини сабаб бўлган қонунлар бўлса, уларни қабул қилади... Тарих илмининг зарурлиги ҳақида мана шу оятни келтиришимиз kifoya қилади, “Эй Муҳаммад, уларга тарихдан ҳикоя қил, токи ўтган қавмлар ҳақида (одамлар) билиб олиб ўйласинлар ва ибрат олсинлар”.

Ақлий илмларнинг ўзи уч турга ажратилади: табиий, риёзий ва фалсафий. Бу илмларни исломий ва насроний дея айириб бўлмайди, чунки улар – умуминсонийдир. Тасниф этилган ҳар қайси илм моҳияти Қуръони карим оятлари асосида очиб берилади. Табиий илмлар жумласига кирувчи табобат илми ҳақида, Абу Бакр Розий, Абулҳасан Али ибн Ризвон, Абу Али ибн Сино каби улуг ҳакимлар ва уларнинг табобат соҳасидаги буюк кашфиётлари, илмий қарашлари хусусида маълумот бериш баробарида муаллиф бир замонлар илму маърифат гуллаб-яшнаган Бухорои

шарифда ўзи яшаб турган даврга келиб табобат илми буткул йўқолиб кетганидан ҳар турли касалликлар неча минглаб одамларнинг умрига зомин бўлаётгани, шу сабабли жонфизо қишлоқлар одамсизликдан харобазорга айланиб бораётгани, одам боласи қадр-қиммати кўйичивоннинг кўйичалик ҳам эмаслигини афсус-надомат-ла қайд этади.

Муаллиф фикрича, илм-маърифатни эгаллаш борасида Европа халқлари йўл-йўриғини ибрат олишга арзигуликдир. Чунки улар илм-фаннинг энг юксак босқичларига кўтарилган: темир из устида еладиган поездлар, осмонда парвоз этадиган тайёралар, дунёнинг бошқа бир чеккасидаги воқеалар ҳақида бир зумда хабар берувчи телеграф, Бухородек шахри азим эҳтиёжини қондира оладиган фабрикаю заводлар бунёд этган. Ўзлари эса бу тараққиётдан ҳайратга тушмайди, аксинча, бу башариятнинг гўдаклик даври, тараққиёт ҳали олдинда деб билади. Европаликлар тараққиёт йўлини катта тажриба ва малака асосида юз йиллар давомида очган. Табиийки, катта бир йўл бошида турган тажрибасиз миллатлар улардан ўрнак олмай иложи йўқ.

Риёзий илмларнинг ҳисоб, жабр, ҳандаса бўлимлари ҳақида маълумот берган Фитрат, айниқса, уларнинг амалий аҳамиятига алоҳида эътибор қаратади. Маълумки, маданий халқлар бир-бири билан олди-сотди, олди-берди муносабатларисиз ҳаёт кечириши мумкин эмас. Шундай экан, тижорат аҳли риёзий илмларни мукаммал билмоғи керак. Ўтган аср бошларида бизнинг аксар тожирлар бу илмдан беҳабар бўлгани оқибатида бирмунча вақтгача фойда орттириш у ёқда турсин, бор мулкидан ҳам айрилиб, уйда ўтириб қолади. “Жабр илмини Муҳаммад ибн Мусо деган ислом олими кашф этган. Оврүполиклар жабр илмини мусулмонлардан олган. Бу илм ҳисоб илмининг охириги босқичи бўлиб, уни ўрганиш зарурдир”, дея таъкидлайди муаллиф.

Фитрат нақлиёт саноати нима экани, унинг тижоратни ривожлантиришдаги

аҳамиятини етук иқтисодчи олим каби чуқур таҳлил этиб, содда мисоллар ёрдамида тушунтириб беради: “Чет эл олимлари бошқа мамлакатлар билан савдо алоқаларини ўрнатиш мақсадида поездлар, кемалар ихтиро қилди. Қачон бир миллатнинг бойлиги ортади? Қачонки, унинг бойлигига хорижий давлатлардан бойлик қўшилиб турса. Бунинг учун ҳар бир миллат етиштирган деҳқончилик ва саноат молларини поезд ва кемаларда хорижга чиқариб сотиши керак. Ўз халқи ўртасидаги олди-сотди билангина миллат сарвати асло кўпаймайди. Фараз қилинг, бир кишининг беш юз танга пули ва бешта чўнтаги бор. У бу пулни чўнтакларининг биридан иккинчисига ўтказиб тургани билан то қиёматгача беш юз тангалигича қолаверади. Бу кишининг пули қачон беш юз эллик танга бўлади? Қачонки чўнтагига четдан эллик танга тушса. Бир давлатнинг хазинаси ҳам шунга ўхшаш, пул кўпайишини истаган миллат

чет эллардан пул келтириши керак”. Бу борадаги мулоҳазаларини у Қуръони каримнинг Жосия сурасидан бир парча келтириб яқунлайди: “Оллоҳ (денгиздаги) кемалар ўзининг амри билан жорий бўлиши ҳамда сизлар (у кемаларда) Унинг фазлу марҳаматидан (ризқу рўз) исташларингиз ва шукр қилишларингиз учун сизларга денгизни бўйсиндириб қўйган Зотдир”.

Асарнинг фалсафий илмларга доир бобида эса руҳий, ахлоқий, илоҳий, мантиқий илмлар хусусида сўз боради. Муаллиф фикрича, ақлга мушарраф этилган инсон ўз табиатидаги руҳий ҳолатларни билишга мудом интилади, бу борада у руҳ илмига эҳтиёж сезади. Илоҳиёт илми эса инсонни Оллоҳ таоло сифатларини ақл билан идрок этишга ўргатади. Фитрат ахлоққа бундай таъриф беради: “Одамлар маданий жамоа бўлгани учун ҳам ҳамжинслари билан бир жойда, ўзаро алоқа ва муомалада яшашга мажбур. Улар бир-бири билан маълум

*Янги ўзбек алифбосига ўтишга бағишланган илмий кенгаш иштирокчилари
(1926 йил 28-29 сентябрь. Самарқанд)*

қонунлар доирасида алоқада бўлади. Шу қонунлар мажмуаси ахлоқдир".

Замонавий илмларга бағишланган бўлимлар, хусусан, "Маъданлар илми", "Маъданлардан фойдаланиш санъати" боблари, айниқса, эътиборга лойиқ. Ер ости бойликларини қидириб топиш ва уларни қайта ишлаш борасида ҳам Европа олимлари эришган ютуқлар ўрнат қилиб кўрсатилади. Нефть, тошқўмир, темир ва бошқа маъданларсиз ҳеч бир халқ тараққиётга эриша олмайдди, агар бизнинг бойларимиз биргалашиб бу захиралардан фойдаланишни йўлга қўймаса, эрта-индин дунёнинг ҳар тарафидан ёт-бегоналар келиб, маъданларимизни ишлатиб дунё-дунё фойда топади, биз эса бармоғимизни тишлаб қолаверамиз, деганида Фитрат нечоғлиқ ҳақ бўлганини тарихнинг ўзи исботлади. Мустамлакачилар 130 йил давомида, айниқса, 75 йиллик шўролар даврида ер остию ер усти бойликларимизни тинимсиз ғорат этди. Мустақиллик туфайлигина халқимиз ўз бойлигига ўзи эгалик қилаётди.

Маълумки, асрлар давомида зироат санъати (деҳқончилик) Марказий Осиё халқларининг асосий касб-кори бўлган. Ҳатто марказий шаҳарларимизда ҳам хунармандлик, тижорат билан бир қаторда деҳқончилик равнақ топган. Фитрат зироат санъати ҳақида фикр юрита туриб, солиқларни камайтириш, деҳқонлар аҳволини ўнглаш, амалдорларнинг ўзбошимчиликларига чек қўйиш каби қатъий талабларни илгари суради, зироат ишларига ҳукумат эътибор қаратиши ниҳоятда муҳим эканини таъкидлайди. "Ривожланган мамлакатларда зироатни тўғри йўлга қўйиш учун ҳукумат томонидан муайян қонунлар, низомлар ишлаб чиқилган, зироат илмидан сабоқ берадиган ўрта ва олий мактаблар очилган, деҳқон меҳнатини энгиллаштирувчи ҳайратомуз машиналар яратилган. Табиий-ки, давр билан баробар меҳнат қуроллари янгиланиб, такомиллашиб боради, ҳосилни кўпайтирувчи турли-туман кимёвий ўғитлар ишлаб чиқарилади. Аммо Бухоро амир-

лигида ҳукумат томонидан олиб борилган тадбирларнинг ҳаммаси деҳқончиликнинг зарарига, деҳқонни меҳнатдан бездиришга қаратилган. Айниқса, амирликда жорий этилган амлоқдорлик тизими деҳқоннинг бошига битган бало бўлди. Амлоқдорнинг (деҳқон етиштирган ҳосилни ҳисобга олиб, шунга яраша солиқ солувчи мансабдор) қишлоқларга чиқиши деҳқонларни хонавайрон қилди", дейди у. Бу даврда нафақат Бухоро амирлигида, балки бутун Туркистон ўлкасида аҳвол шу эди. Муқимийнинг "Табнобчилар" сатирасини бир эсланг.

Асарда шунингдек, шижоат, қарам, жасорат, сабот, ҳалимлик, иффат, ҳаё, сидқ, қаноат, вараъ каби гўзал инсоний фазилатлар, уларнинг шахс ҳаётида, фарзандлар тарбиясида тутган ўрни ҳамда бу фазилатларнинг акси бўлган калтафаҳмлик, худбинлик, исрофгарчилик, бахиллик, манманлик, қайсарлик, ғазаб, беодоблик, инфоқ, хушомад, хирс, ихмол, риё сингари одамни тубанликка, фожиага, жаҳолатга олиб боровчи бад сифатлар теран таҳлил қилинади.

Шундан сўнг муаллиф таълим-тарбияда оиланинг ҳамда оилау жамиятда аёлнинг ўрни масалаларига тўхталади. Унингча, мусулмон дини аҳкомларининг моҳиятини тушуниб етмаган кимсалар борки, аёлларга фақат ҳайвоний хирсларини қондирувчи бир махлуққа қарагандек қарайди. Уларнинг аёлларга қилаётган бундай муомаласи ислом таълимотига мутлақо зиддир. Эркак дунё юзини кўрмасидан то умрининг сўнгги лаҳзасигача аёл унга энг яқин ҳамроҳ, ҳамдард аслида. Шундай экан, аёл аввало жамиятда муносиб қадр топтоғи, қолаверса, ҳар бир одам унга ҳурмат-эътибор кўрсатадиган муҳимдир. Башарият тажрибаси шуни кўрсатадики, қаерда ватан обод, халқ фаровон экан, бу маълум маънода аёл зотиға бўлган юксак ҳурмат самараси ҳамдир.

Дарҳақиқат, аёлларнинг инсоният олдигаги энг улғу хизмати таносул ва навъи мавжудиятни ҳимоя қилишидир. Оллоҳ таоло эр ва аёлни бир-бирига тааллуқдор,

яъни навъи мавжудиятни сақлаш учун бири-бирдан лаззат олувчи қилиб яратди, шу билан бирга, шахвоний қудратнинг исроф этилишию беҳаёлик урчиб кетишининг олдини олиш мақсадида “суннати санийя” (маъқул йўл) – никоҳни жорий этди. Фитрат ислом дини аҳкомларига асосланган ҳолда никоҳ масаласига кенгрок тўхталади. Бу борада Имом Бухорийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ” асаридан ушбу ҳадисни келтиради: “Сизларнинг баттарроғингиз уйланишга қудрати бўлиб, уйланмай юрганингиздир. Аёлдор кишининг ўқиган икки ракат намози аёли бўлмаган кишининг етмиш ракат ўқиган намозидан афзалдир”.

Асарнинг “Авлод тарбияси” бўлимида тарбия уч йўналишга ажратилади: 1) бадан тарбияси; 2) фикр (ақл) тарбияси; 3) ахлоқ тарбияси. Муаллифнинг фикрича, инсон камолотга етишмоғи учун жисмоний, ақлий (фикрий) ва ахлоқий жиҳатдан баб-баравар етук бўлмоғи керак. Авлод тарбияси шахсий масалагина эмас, балки жамият ва давлат миқёсидаги улкан масала ҳамдир. Ватан истиқболи, миллат тақдири кўп жиҳатдан авлод тарбиясига боғлиқ.

Фарзанднинг бадан (жисмоний) тарбиясига бирламчи вазифа деб қараган муаллиф бундай деб ёзади: “Бадан тарбия – баданни соғлом, кучли ҳамда аъзоларни мукаммал даражага етказишдан иборат, бусиз бахт-саодатга эришиб бўлмайди. Одамзот бутун умри давомида сиҳат ва қувватга муҳтож бўлмаслиги амри маҳолдир”. Бадан тарбиясида илк масъулият она зиммасига тушади. Маълумки, фарзанд ҳомиладан то туғилиб кўкрақдан ажралгунича она билан бола соғлиги ўзаро узвий боғлиқ бўлади. Шу сабабли онадаги ҳар қандай касаллик болага ҳам салбий таъсир кўрсатмай қолмайди. Демак, бола тарбияси бу даврда она саломатлигини муҳофаза этишдан иборатдир.

Усули қадим тарафдорлари, айниқса мутаассиб уламолар жадид мактабларининг Туркистон ўлкасидаги асосчиси Мунавварқори Абдурашидхонов мактабларда бадан

тарбияни ўқув предмети сифатида дастурларга, дарс жадвалларига киритганда, “болаларимизни салдотликка тайёрлапти” деб ота-оналар юрагига қутку солган. Ана шундай бир шароитда Фитрат тарбиянинг бу соҳасига бирламчи масала деб қарагани ва ҳимоя қилгани жасорат намунасидир.

Муаллиф бадан тарбияси масаласида “усули қадим” мактаби билан “усули жадид” мактабидаги ёндашувларни муқояса қилади ва бу борада жадид мактабининг афзаллигини мисоллар ёрдамида кўрсатиб беради: “Жадид мактабларида болалар учун илмий йўналтирилган ўйинлар жорий қилинган. Болаларни доимо ўйиндан ман қилиб, калтак зарбида қолдиришнинг зараридан боланинг жисман ривожланиши сусаяди. Фаранг ва Русия ҳукумати болалар учун чорбоғлар, баҳаво майдонлар барпо қилган. Бундан ташқари, болалар ўқийдиган мактабларда ўйин ва танаффус учун фараҳбахш боғлар яратилган. Ҳаракат ҳамма учун, айниқса болалар учун жуда зарурдир. Биз тарафдори бўлган жадид мактабларида, бунинг учун бизни кофир ҳисоблайдилар, ўқувчиларнинг саломатлиги ва роҳатини шу тариқа муҳофаза қиладилар”.

Фитрат боланинг жисмоний ривожланишида тоза-озода муҳитнинг, мусаффо ҳаво ҳамда ҳаракатли ўйинларнинг аҳамияти катта экани, эски мактабларда ҳукм сурган калтак, жисмоний жазо, бу ҳам камдек, офтоб тушмайдиган, тоза ҳаво кирмайдиган зах, сассиқ хоналарда саккиз-тўққиз соат қадалиб ўтириш мурғак боланинг жисман мажруҳи, руҳан шикаста улғайишига сабаб бўлишини таъкидлайди.

Олимнинг ақл тарбиясига оид қарашлари ҳам эътиборга лойиқ. Унинг фикрича, одам кўрган-билганлари, кузатган-ўқиганлари устида тўғри муҳокама юрита олса ва тўғри хулоса чиқара билсагина етуқликка, камолотга эришган ҳисобланади. Муҳокама юритиш учун эса у уч нарса – исбот, истиқомат ва суръатни билиши шарт. “Исбот – маълум ҳукмларнинг рост ва тўғри

бўлиши; истиқомат — маълум ҳукмларнинг мажхул ҳукмларга мантиқан тўғри ва изчил кўчиши; суръат эса тўғри ва маълум ҳукмларнинг бетўхтов, батартиб ва тезлик билан мажхул ҳукмларга кўчишига айтилади”, дея изоҳ беради у. Демак, ақлий тарбия аниқ тушунчалар ёрдамида илмий умумлашмалар ҳосил қилиш, мавжуд воқеа-ҳодисалар ҳақидаги билимларни тартибга солишга ўргатади.

Фитратнинг ахлоқий тарбия масаласига муносабатида Шарқ мутафаккирларидан Кайковуснинг “Қобуснома”, Хусайн Воиз Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний”, “Футувватномаи султоний” каби асарлари таъсири сезилади. Шу билан бирга у Европа ахлоқшунослари асарларидан ҳам дурустгина хабардор бўлгани маълум. У дарсларда Шайх Саъдийнинг “Гулистон” ва “Бўстон” асарларидаги ахлоқ мезонларига доир гўзал, мўъжаз ҳикоялардан фойдаланишни тавсия этади. Лекин Шарқ мумтоз ахлоқшунослиги билангина чекла-

ниб қолиш кифоя эмаслигини ҳам таъкидлайди. Зеро, ёшлар ахлоқни китоблардан кўра кўпроқ атроф-муҳитдан — оилада ота-она, қариндош-уруғлардан, кўчада кўни-кўшни, тенгдош дўстларидан олади. Шундай экан, аввало, оилада фарзандга ўрناк кўрсатилиши ғоят муҳим. Ўқитувчиларгина эмас, ҳатто мактаб қоровули бадахлоқ одам бўлса, бу бола тарбиясига таъсир этмай қолмайди. Бола гўё сувга ўхшайди, сув идишнинг шаклини олганидек, бола ҳам ўзи яшаётган муҳит ахлоқини қабул қилади. Негаки, унда ҳали мушоҳада ва муҳокама қобилияти мукамал эмас. Шу ўринда Фитрат “усули қадим” мактабларида ўқитиладиган дарсликларни, жумладан, риндона ғазал китобларни танқид қилади: “Аммо сиз: сен таърифлаган бу китоблар ва ғазалларнинг ҳар бири бир тасаввуфий маънони беради”, деб айтишингиз мумкин. Масалан, шаробдан мурод — илоҳий ишқ, маъшуқа дегани Ҳазрати вожибут Таолодир. Жавобим

Умумий алифбо қабул қилиш бўйича илмий конференцияда қатнашган Ўрта Осиё жумҳуриятлари вакиллари
(1927 йил 28 май. Самарқанд)

шуки, бу пинхоний маъноларни болалар у ёқда турсин, ҳатто муаллимлари ҳам тушунмайди. Улар бу ғазаллардан фақат шарбатхўрлик ва маъшуқабозликини тушунишади ва ахлоқлари бузилади, вассалом". Дарҳақиқат, Алишер Навоий, Фузулий, Бедил, Машраб, Сўфи Оллоёв ва бошқа улуғ шоирлар асарлари нечоғлик чуқур маъноли бўлмасин, улар ботинида ифодаланган илоҳий ғояларни мурғак ўқувчилар идрок қилиш даражасида бўлмайди. Шу сабабли ҳам XX аср бошларида ўқувчилар учун замонавий дарсликлар, мажмуалар яратиш ўта долзарб масалалардан бўлган. Фитратнинг биз сўз юритаётган "Раҳбари нажот", Авлонийнинг "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" асарлари ана шундай бир шароитда ёзилажак дарслик ва ўқув қўлланмалари учун назарий асос вазифасини ўтаган.

Фитрат таъкидлаганидек, ҳар ким миллат саодати, истиқболи учун жон куйдирмоғи лозим. Таассуфки, шахсий манфаатни умум манфаатидан устун қўйишдек бад иллат инсон боласига хос. Қуръони каримда худбинлик қаттиқ қораланади, унинг акси бўлган жўмардлик, саховатпешалик улуғланади. Оллоҳ таоло халқ саодати йўлида мол-мулкни эҳсон қилишга даъват этади. Қачонки миллат эътибор, шараф, саодатга эришмагунча, бирор бир одам нечоғлик бойлигу мартаба эгаси бўлмасин, эътибору шарафга мушарраф бўлолмайди. Хайр-эҳсон қилиш – савоб, албатта, лекин камбағаллар, бева-бечораларга садақа улашиш билан миллатнинг мушуқлини осон қилиб бўлмайди. Бунинг учун турли соҳалар бўйича хайрия жамиятлари тузиш, саховатли, миллатпарвар сармоядорларни бирлаштириш, халқ, ватан манфаатлари учун завод, фабрикалар қуриш, миллат истиқболи бўлмиш ёшларга замонавий билим берадиган ўқув муассас-

салари – олий ўқув юртлари ташкил қилиш керак. Фитратнинг ушбу қарашлари бугунги кунда ҳам аҳамиятини йўқотмаганини таъкидлаб ўтиришга ҳожат бўлмаса керак.

XX аср бошларида жадидчилик ҳаракатининг намояндалари Махмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Садриддин Айний, Абдурауф Фитрат ва Ҳамза Ҳакимзодалар хайрия жамиятлари тузишга биринчи даражали масала сифатида қараган эди. Бугун мамлакатимизда улар орзу қилган ана шундай уюшмалар ташкил этилиб, фаолият юритаётир. Кўплаб жамғармалар айниқса иқтидорли ёшлар таълим-тарбиясида муҳим аҳамият касб этмоқда, маърифий-маданий, ижтимоий-сиёсий ишларга бош-қош бўлмоқда.

Фитрат ўз асарини "Раҳбари нажот" деб номлади, чунки у жаҳолат, нодонлик исканжасида қолган халқ, Ватан учун нажот йўлини Қуръони мажиддан қидирди. Муслмон дини илм-маърифатга етакловчи диндир. Қуръони карим ҳам, Ҳадиси шариф ҳам илм-фан тараққиёт асоси ва сарчашмаси эканини уқтиради. Бу эзгу мақсадга эса "усули жадид" мактаблари воқеасида эришиш мумкин деган ғоя асар қатларига сингдириб юборилган. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, XX аср бошида мустамлака Туркистонда янги очилаётган "усули жадид" мактаблари учун педагог кадрлар тайёрлашда, дарслик ва ўқув қўлланмалари яратишда мазкур асар назарий ва амалий асос бўлди. Ўзбек миллий педагогикасининг бу нодир асари бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас: умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун дарслик, мажмуа ва ўқув қўлланмалари яратишда "Раҳбари нажот" асари бебаҳо манба бўлишига шубҳа йўқ.

Абдуқаюм ЙЎЛДОШ

SOYALARDAN RASMLAR HOSIL...

Мансуралар

ОМОНЛИК

Агар

“Гуноҳкор” деган тамгаларни
Кўтаролмай беланги бўлса,
Беланги бўларди “кеча”.

Агар

Ваъдалардан ёрилиб кетса,
Ёрилиб кетарди “эртага”.
Шундайям омон қоларди “бузгун” –
Иккаловининг ўртасида.

“ҲАҚИҚАТГУЙ”

Чопаман – чопилмайди.

Кўмаман – кумилмайди.

Ахир курашяпман соялар билан,
Куйиб-пишиб, гарқ терга ботиб.
Уларнинг асл эгаларига

Бош кўтариб қарашга эса
Юрагим дов бермайди, чунки
Дўптим тушиб кетуви мумкин.
Шундан қўрқаман.

Чопаман, кўмаман...

Ахир курашяпман!

МАВЖУДЛИК

Соялардан расмлар ҳосил.

Бир кун ва бир тунда икки бор вақтини
Тўғри курсатади бузилган соат.
Энг кичикдан кичик миқдорни
Нолга бўлсангиз ҳам
Натижа чексизлик чиқаверади.
Мўтлақо соб бўлган одам йўқ.
Мавжудлик афзал йўқликдан
Хамиша...

Оғзи туянинг оғзидай купириб кетади,
Бақиради оломонга қушилиб:
“Искандар буюк! Искандар суюк!!!”
Ўзи ёлғиз қолганда эса
Шивирлаб қўяди енг ичига
“...шоҳиям бор” деб.
Ахир, енг ичида ҳеч нима йўқ,
Ҳеч нимадан қамиш ўсиб чиқмайди.
Қамиш ўсиб чиқмаган сўнг
Най ҳам ясалмайди.
Чўпониям доғда қолдирди
У – сартарош...

Бўм-бўш қудуқ тубида гоҳо
Кўзгалиб қолгандай қуруқшаб кетган илон пўстлари,
Шиқирлаб қўйгандай кимнингдир мўрт суяклари –
Кўзгалиб, шиқирлаб қолади баъзан
Менинг вужудимнинг туб-тубида ҳам
Қуруқшаб кетган, мўрт бўлиб қолган, уваланиб кетгудай
Имкониятларим
Қўлланилмай қолган...

ҚАТИҚ

Нимага кўзларинг намланган, дўстим?
Наҳот сен ҳам менга ўхшаб
Елга совурилган вақтингга мотам тутяпсан?
Ва ич-ичдан йиглаяпсан беун...
Наҳот бизлар дарддошлар бўлсак?
Хозир мен – қўлингни қисиб қўйишига
Жазм этмоқдан аввал –
Деразаларни ёпаман,
Токи
Хув анави мўридан чиқаётган ачимсиқ тутун
Хонага кирмай турсин-чи...
Кейин кўрармиз.
Ахир, чойдан оғзим куйган...

Катта босма ҳарфлар билан қизил алвонга
“Хамма нарса Инсон учун!” дея ёзарди,
Лекин ҳатто ҳаёлига ҳам келтирмасди
Бу шиорнинг ўзига ҳам тегишлилигин.

Фақат яхши билар эди ёзганларининг
Ҳар қулочи учун қанча ақча олишин
Тиркаш алкаш – худобезор безакчи, холос.
Устоз Қаҳҳор айтганидай, танқиддан тубан.

Нега уни қайта-қайта эслайвераман,
Сенинг бўёқ суртилгандай қизилдан-қизил
Шеърларингни ўқигандан сўнг ўзинг билан
Суҳбат қура бошлаганим илк лаҳзасидан...

Гарчанд дастлабки
машқларим “шиғир”мо-
нанд битиклару узун-
узун достонлардан
иборат бўлса-да, ҳеч
қачон шоирликни даъ-
во қилмаганман (“Мен-
дан шоир чиқмайди,
ҳақ гап, / Ёзувчи ҳам
бўлолмасман, кўй. / Сен,
яхшиси, шеърларим
тинглаб, / Қадаҳларга
тўлдириб май куй”). Кей-
инчалик ҳам кўнгилда
кечган ҳис-туйғуларни
уйқаш мисраларда ён-
ки қофиясиз бўлса ҳам,
нисбатан оҳангдорроқ
сатрларда ифодалаш
эҳтиёжи зўр келган
онлар кўп бўлди. Ана
шундай эҳтиёждан ту-
ғилган машқларимни
ҳамда ҳозирча асарлар-
га кирмай, ёндафтар-
чамда вақт-соатини
кутиб турган баъзи
қайдларни журналхон-
лар эътиборига ҳавола
қилишга журъат этдим.

Муаллиф

Қайдлар

Одамни меҳнатнинг оғирлиги эмас, “чарчадим” деган фикр тезроқ ҳоритади.

* * *

Истиҳола ёмон нарса бўларкан...

— Ундан кейин... мен унга айтдимки...

Гапларингни ердан кўз узмай, жимгина тинглаб ўтирибман-у, сенга ҳам, ўзимга ҳам ачиниб кетяпман. Эҳ, дўстим-а, сени тоза қийнаб қўйдим-ку. Ёлгон тўқчишга бу қадар нўноқлигингни билганимда эди, алдашни бошлаган заҳотинг “Бас қилақол...” дердим-у шу билан ўзимни ҳам, сени ҳам азобли хижолатпазликдан қутқарган бўлардим.

* * *

Ўтган кунларини ёдга олганида, юзи ҳечқурса бир марта хижолатдан ловиллаб ёнмаган одамгина “яшадим” деса арзийди. Энди бундай одамнинг бор-йўқлиги — бошқа масала...

* * *

“Фан ва турмуш” журналида бўлса керак, бир расм кўрган эдим: икки карра икки тўртга тенг бўлишини илмий ходим даражага кўтариш, интеграллаш, дифференциаллаш, илдиз чиқариш... каби кўнлаб математик амаллар кўмагида иш ботлаб кўрсатишга уриняпти. Муносабатлари муҳаббат экани кўриниб тургани ҳолда ўз туйғуларини минг хил тарзда қайта-қайта таҳлил қилиб юрган йигит-қизлар менга ўша илмий ходимни эслатади. Иккала ҳолда ҳам ортиқча синчковлик оқибат-натижанинг ҳаққонийлигига путур етказадди, холос...

* * *

Ўзингни қўлга ол, жаҳлга эрк берма. Ҳеч бўлмаса ошпазнинг гапига қулоқ сол: “Овқат ҳам қайнаб-тошган маҳалда эмас, олови ўчиб, бир оз дам егандан сўнг ширин бўлади”.

* * *

Дунёда ҳеч бир йўқотиш ишончни йўқотишдек оғир, изтиробли кечмайди.

* * *

Айни лаҳзада вақти беҳудага шомолга совуриляётганини ҳис қилаётган одам учун секунд миллининг чопқиллашига қараб ўтиришдан ортиқроқ азоб бўлмаса керак.

* * *

“Ўз қалбига ўзи Колумб бўлмоқ”дек дабдабали истакни амалга ошириш учун, эҳтимол, аввал Америка билан Ҳиндистоннинг фарқини билиб олиш зарурдир...

* * *

Кўпинча қарама-қарши йўналиш бўйлаб келаётган поезд ёки эскалатор, назаримизда, қимирламай тургандек, фақат бизгина олдинга интилаётгандек туюлаверади.

Ҳаётда ҳам шундай...

* * *

Севишганлар гўё кўзларига ғалати кўзойнак тақиб оладилар: улар ҳамма қўриб турган нарсаларни кўрмайдилар-у, ҳеч ким кўрмаётганини бемалол кўраверадилар.

* * *

Физик айтипти: "Атлант, агар мегатонна юк кўтариб турган бўлсаям, барибир иш бажармаяпти, чунки масофа нолга тенг; мен эса чорак кило юк кўтариб бир қадам юрсам ҳам иш бажарган бўлман..."

Ҳаётда ҳам баъзан шундай. Зил-залвор юк кўтариб турган одамни мутлақо ишламаяпти, дейишади. Арзимаган нарсани кўтариб олганча у ёқдан-бу ёққа елиб-югураётган уддабуронни эса кўкларга кўтариб мақташади.

* * *

Катет гипотенузадан ҳаминша қисқа бўлишини мактаб боласи ҳам билади. Аммо бир улуг математик айтадики, катет гипотенузадан узунроқ туюлган маҳал ҳақиқий математика бошланади.

Ёки $2 \times 2 = 4$ ни олинг. Аксиома, шундоқ эмасми? Бироқ ўлмас Брехт айтади: " $2 \times 2 = 4$ " деган одамдан ҳеч қачон буюк математик чиқмайди.

Нимаям дердик, улуг инсонларнинг фикрлаш тарзиям улуг бўлади-да...

* * *

Хатога йўл қўйиш – бу ҳали даҳшат эмас, таъбир жоиз бўлса, ярим даҳшат. Тўла даҳшат эса ўша хатони тан олмай, уни мутлоқ ҳақиқат деб билишда.

* * *

Исталган масала атрофида ҳам шу масаланинг ўзини унутган ҳолда истаганча баҳс юритиш мумкин.

* * *

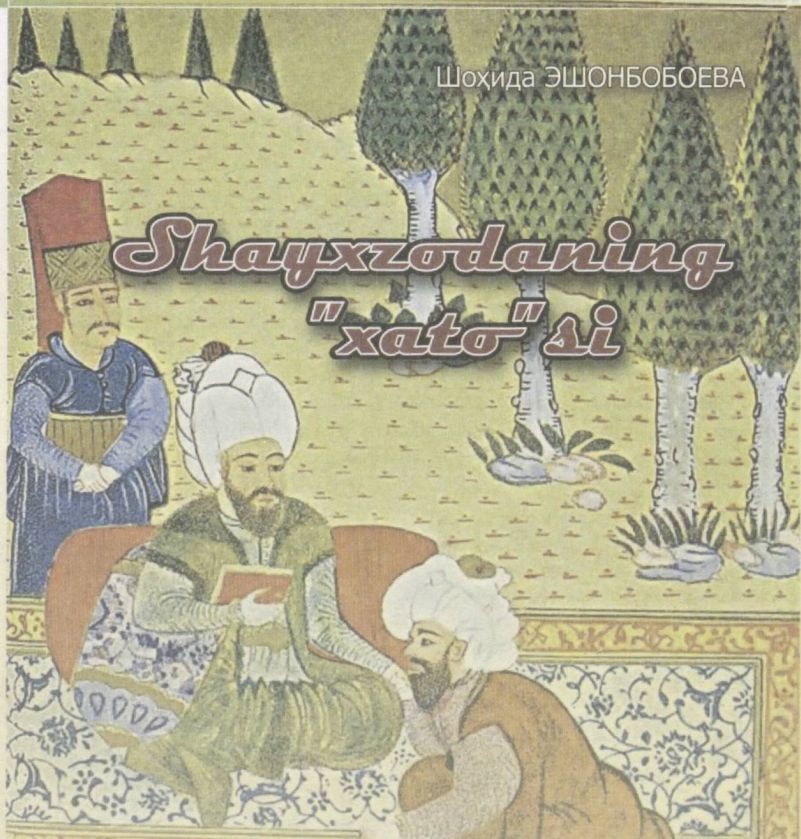
Устоз! Уят эмас бирон нарсани билмай қолсангиз, ҳамма нарсани билаверсангиз – мана шу уят.

* * *

Хечқурса, сен йигламасанг бўларди, эмаётган чақалоқ...

Шоҳида ЭШОНБОБОЕВА

Shayxzodaning "xato" si

Устоз Мақсуд Шайхзоданинг "Мирзо Улуғбек" драмаси XX асрнинг 60-йилларида шўро мафқураси тазйиқи остида яратилган бўлса-да, ўзбек адабиётининг нодир асарларидан бири сифатида ҳамон ардоқ-ла мутолаа этилмоқда. Асарнинг тарихий-назарий таҳлилида маълум бўлдики, Шайхзода Улуғбек шахси ва ҳаётига оид ҳар бир фактни синчиклаб ўрганган, тарихий воқеаликни бадиий тўқима-ла бойитиш билан бирга, XV асрга мансуб воқеа-ҳодисаларга ижодий

ёндашиб, баъзи мавҳум нуқталарга донишмандона тафаккур ила ойдинлик киритишга ҳаракат қилган. Муаллиф шарқшунос олим, академик В.Бартольднинг "Улуғбек ва унинг даври" илмий рисоласидаги қарашларга таянган кўринади – асардаги образларнинг бадиий талқинидан буни англаш қийин эмас. Зеро, мутахассислар эътирофича, Бартольдгача ва ундан кейин ҳам ҳеч бир тарихчи Ўрта Осиё ҳамда Улуғбек даври бўйича унингчалик чуқур илмий изланиш

олиб бормаган. Ҳатто бугунги кунда ҳам "...шу йўналишда илм-фан Бартольд асаридан бу ёғига маъкул даражада илгариллаб кетолгани йўқ" (*Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т., Қомуслар бош тахририяти, 1996, 63-бем*).

Буюк математик ва астроном Мирзо Улуғбек ҳақидаги илмий манбаларда унинг олийжаноб, кечиримли, меҳрибон инсон бўлгани қайта-қайта таъкидлангани ҳолда бунга зид айрим қарашлар ҳам учрайди. Буюк бобомизнинг замондоши Давлатшоҳ Самарқандий "Улуғбек адолатли, қудратли ва мурувватли шоҳ – олим бўлган эди. У олимликнинг юқори даражасига эришди ҳамда нарсаларнинг моҳиятини чуқур англай олди... Геометрияда у Евклид, астрономияда Батлимус каби эди" дейди. XX асрда Улуғбек даврини ўрганган шарқшунос О.Чехович эса "Тахтдаги аллома сифатида Улуғбек нақадар юксак фазилатларга эга бўлмасин, ғалаёнлару ўзаро низоларга тўла, суронли, алғов-далғов замондаги феодал ҳукмдорларга хос баъзи иллатлардан батамом қутула олмаган эди", деб ёзади (*Чехович О. Из источников по истории Самарканды XV века. Т., 1965, стр.301-309*). Бу икки фикр гарчи бир-бирини тўлдирса-да, бироқ муаррихлар ўз замонаси "талаби"дан келиб чиқиб мулоҳаза юритгани ҳам сезилади. Чехович ҳукмдорлар сиймосини идеаллаштиришни инкор этган, феодализм иллатларини фош этишни мақсад қилган ва бундан тузум манфаати йўлида фойдаланган бир даврда яшаган бўлса, Абдураззоқ Самарқандий замонида эса ҳукмдорлар ҳақида асар ёзганда андак муболаға қилиш урф эди. Ҳар икки ҳолатда ҳам муаллифлар фикри замирида буюк шоҳ ва олим шахсига чуқур ҳурматни ҳис этиш қийин эмас. Тарихий фактлар орасидан энг муҳимларини ажрата билган Шайхзода драмада кўпроқ Улуғбекнинг олимлигига эътибор қаратган бўлса-да, қаҳрамон ички дунёси инкишофида қарама-қарши қутб – султонликка хос хусусиятларни ҳам зинҳор кўздан қочирмаган.

Асардаги аксар образлар исм-шарифи, феъл-атворига кўра тарихий манбаларга мос келади. Хусусан, муаррих Абдураззоқ Самарқандий, Шайхулислом Бурҳониддин, шоир Саккокий, Али Қушчи, Қози Мискин,

Саид Обид (аслида Саид Ошиқ) Улуғбек саройида хизматда бўлган.

"Мирзо Улуғбек" фожеей драматининг энг бахсли жиҳати бу – Хўжа Аҳрор образи ҳамда у билан боғлиқ саҳналардир. Бугун Убайдуллоҳ Хўжа Аҳрори

Вали ҳақида маълумотлар бисёр, шунингдек, ўтмишга муносабат ҳам ойдинлашган. Шу аснода икки Хўжа Аҳрор – баъдий образ ва тарихий шахс орасида яқинлик борми, деган савол туғилади.

Драмада XV асрнинг ижтимоий-диний зиддиятлари Саид Обид, Гавҳаршодбегим ва Абдуллатиф образлари орқали қисман очилган. Лекин ҳар учаласи ҳам Мирзо Улуғбекни дахрийликда айблагани, Саид Обид ва Абдуллатиф эса бунда Хўжа Аҳрорга суюганини асар ғоясига бўйсундирилган баъдий тўқима сифатида баҳолаш ўринлидир.

Асарда Хўжа Аҳрор номини илк марта тилга олган образ Саид Обиддир. Бартольдининг қайд этишича, Саид Ошиқ (пьесада Саид Обид – **Ш.Э.**) Самарқанд шайхулисломини саройда диний қондалар муттасил бузилгани: турли базмларда шароб ичилгани, мусиқий кечаларда аёллар иштирок этгани учун айблаб келган. Улуғбек кичик ўғли Абдулазизнинг суннат тўйи муносабати билан ўтказган базмда Саид Ошиқ унга шундай хитоб қилади: "Сиз Муҳаммаднинг динини хароб қилиб кофирларнинг одатини олиб кирдингиз". Ҳукмдор бу гапдан жажли чикса-да, "Сиз саидлардансиз ва билимингиз билан шуҳрат топиб кексайдингиз. Энди бу каби гапларингиз учун Сизни жазолашимни хоҳлаяпсизми? Лекин мен бу хоҳишингизни қондирмайман", деб жавоб беради. (*Бартольд В. Улуғбек и его время. Сочинения. II том, часть 2. М., "Наука", 1964.*) Мана шу тарихий фактни драмада акс эттирган адиб 1420 йиллар воқеасини 1448 йилларга, яъни Улуғбек ҳукмронлигининг сўнгги даврига кўчиради:

"Улугбек юлдузи" фильмидан кадр: Улугбек ва Абуллатиф тўқнашуви

*Сайид Обид, мақсадингиз менга хўб равшан
Сиз жаноби пайгамбарнинг авлодидан деб,
Сайидман деб бу шаҳарда шуҳрат топгансиз,
Сизга бундай шуҳрат камлик қилар чамаси..."*

(Мақсуд Шайхзода. Мирзо Улуғбек. Т.,
Ўзбекистон Бадиий адабиёт нашриёти,
1964, 44-бет).

Хўжа Аҳрор образи хусусида сўз юритганда, XV – XIX асрларда бу тарихий сиймо тўғрисида кўплаб асарлар ёзилганию XX асрда шарқшунослар улар устида баҳс-мунозараларни хўб авж олдирилганини қайд этиш лозим. Хўжа Аҳрор ҳаётлик вақтида яратилган "Рашоҳот айн ул-хаёт" асарига Шайхзода мурожаат этган-этмагани бизга қоронғу, лекин Бартольд бу кўлёмани синчиклаб ўргангани маълум. Ушбу асар муаллифи Али Сафий Хўжа Аҳрор ҳаёти ва фаолиятини қоғозга туширар экан, пирнинг ўзидан эшитган воқеаларни айнан қайд этади. Бартольд эса Улуғбек давридаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий шароитни таҳлил этиш асносида "Рашоҳот"да тилга олинган шахслар ҳақида мулоҳаза билдириб ўтади. Бартольд Али Сафий асаридан келтирган бир воқеага кўра, Улуғбек машхур шайхлардан бўлган Низо-

миддин Хомушнинг ўғлини гуноҳкорликда айблаб, ҳузурига отасини келтиришларини буюради. Навкарлар Низомиддин Хомушни саройга бошланг ҳолда отга тескари ўтқазиб олиб келади. Ўғлининг қилмишини яширганликда айбланган шайх Улуғбекка қарата "Мен – мусулмонман, агар ишонсангиз – дуруст, ишонмасангиз яна ўзингиз биласиз", дейди. Мулзам бўлган султон шайхни озод қилади. Хўжа Аҳрор фикрича, Улуғбек айнан шу воқеа сабаб, яъни Низомиддин Хомушни ҳақоратлагани учун кўп машаққатларга дучор бўлган ва ўғли томонидан ўлдирилган. (Бартольд В. Улуғбек и его время..., стр.123) Бундан маълум бўладики, Низомиддин Хомушнинг муриди Хўжа Аҳрор Улуғбек ва унинг сиёсатидан норози бўлган.

XV – XIX аср манбаларида Хўжа Аҳрор ҳурмат билан тилга олинган. XX аср шарқшунослари ҳам унинг фазилатларини эътироф этган. Рус шарқшунос олими А.Болдирев фикрича, Хўжа Аҳрор шахсига танқидий муносабат Бартольднинг "Улуғбек ва унинг даври" асари нашридан бошланган, яъни рисолага сўзбоши ёзган муаллифлар бу зот ҳақида танқидий фикр билдирган. Бартольд эса Хўжа Аҳрор мавқеидан

фойдаланиб халқни ҳимоя этганини таъкидлайди. Шу асно у тарихий фактга ҳолис ёндашади – бир тарафлама мулоҳаза юритмайди. Лекин А.Болдиревнинг ёзишича, ҳамма шарқшунослар ҳам Хўжа Аҳрор ҳаёти ва фаолиятини бевосита тарихий қўлёзмалар асосида ўрганган эмас. Хусусан, А.Якубовскийнинг Хўжа Аҳрор тўғрисидаги кескин танқидий мулоҳазалари яққоҳким Бартольд асарига ёзилган сўзбошига асосланиб десак, янглишмаймиз (қаранг: *Якубовский А. Черты общественной культуры жизни эпохи Алишера Навои. // Алишер Навои. Сборник статей. М.-Л., 1946, стр.22*).

Бизнингча, XX асрнинг 60-йилларидан кейинги мафкура ваҳидан "Мирзо Улуғбек" драмаси ва шу асар асосида суратга олинган "Улуғбек юлдузи" фильмида Хўжа Аҳрор образининг Мирзо Улуғбек сиймосига қарама-қарши қўйилиши ижтимоий фикрга таъсир этган қўринад. Ишонувчан томошабин спектакль ва кинофильм ҳаққоний эканига шубҳа қилмаган бўлса, илмий жамоатчилик бадийий тўқима ортида сиёсий мафкура турганини яхши билган. Шайхзода эса ҳар бир образни тарихий ҳақиқатга мувофиқ тасвирлашдан қўра, буюк олим ва олийжаноб ҳукмдор фожиясига сабаб бўлган омилларни кўрсатишни муҳим деб ҳисоблаган. Муаллиф бу омиллар учун асосни тарихчининг қуйидагидек фикридан топган бўлса эҳтимол. "...У (Хўжа Аҳрор – Ш.Э.) халқ манфаати йўлида ўзининг бойлик ва нуфузидан фойдаланишга ҳаракат қилар эди. Улуғбек мансуб бўлган юқори табақа вакилларининг ҳаёти ва қизиқишлари унга тушунарси эди, афтидан у худди кейинги даврда пайдо бўлган Оврупо коммунистлари сингари халқ оммасига тушунарси бўлган маданиятнинг ҳар қандай турини инкор қилар эди" (*Бартольд В. Улуғбек и его время..., стр.120*).

Мустақиллик даврига келиб Улуғбек яшаган замонга, у ҳақда битилган қўлёзма ва бадийий асарларга янгича илмий ёндашувлар шаклланди. Хусусан, театршунос Т.Исломов "Мирзо Улуғбек" драмаси ҳақида бундай деб ёзади: "Тарихнинг шохидлик беришича, гарчанд хундорлик хусусидаги фатвога Шайхулислом Бурҳониддин имзо чеккан бўлса-да, Улуғбек сиймоси тақдирини ҳал этишда за-

монасининг энг йирик руҳонийси розилигини олиш албатта зарур эди. Улуғбек Хўжа Аҳрор билан бирон-бир шахсий характердаги келишмовчиликка эга бўлиши шарт эмас эди. Улар... инсон ҳаётига, дунёга кўз қараш нуктаи назаридан икки қарама-қарши қутбни ташкил қилардилар. Буюк шоир, драматург ва олим Мақсуд Шайхзода буни жуда пухта ўрганган ва ҳис этган эди..." (*Исломов Т. Тарих ва саҳна. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1998, 83-бет*). Бу фикрни асосли деб биламиз. Аммо айтиб ўтганимиздек, Хўжа Аҳрор замонасининг энг йирик дин арбоби бўлиб, унинг фаолияти Жомий, Навоий, Бобур сингари буюк зотлар тақдирини билан ҳам боғланади.

Хўжа Аҳрор илм-фан ва инсон эрки ўзига хос қарашга эга бўлиш билан бирга халқ оммасининг ҳимоячиси, пири, маънавий отаси сифатида ҳам тарихда қолган. У ўз ҳисобидан 300 минг динор тўлаб, Тошкент аҳолисини солиқдан ҳалос этганини "сохта ҳаракат" деб баҳолаганларга навоийшунос олим Бертельс бундай деб жавоб қайтарган эди: "Кўз-кўз қилишми ёки йўқми, ҳар ҳолда одамлар солиқдан озод этилган. Нега энди шундай ишни Навоий ва бошқа амалдорлар қилса, ўзини кўрсатиш саналмайди-ю, Хўжа Аҳрор амалга оширса, сохта ҳаракат дейиларди?" (*Бертельс Е. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965, стр.61*). Шу ўринда XX асрда ўтмишга бир томонлама қараш анъана тусини олганидан қатъи назар, Бертельс каби олимлар ўз маслағига қарши бормагани, ҳақиқатни қай йўсинда бўлсин айтишга уринганини яна бир бор қайд этиш жоиз.

Тахминимизча, "Мирзо Улуғбек" фожий драмаси ғояси Улуғбекдек забардаст олим ва султон билан беллаша оладиган унга замондош йирик дин арбобини талаб этганки, бу ўринга Хўжа Аҳрордан бошқа муносиброқ "даъвогар" йўқ эди. Шайхзода Хўжа Аҳрор биографиясига ижодий ёндашиб, унинг образида Абдуллатифга хайрихоҳ барча дин пешволарининг Улуғбекка нисбатан муносабатини жамлашга уринган. Шунинг учун ҳам пьесада Хўжа Аҳрор Абдуллатифни қўллаб-қувватлайди, унга йўл-йўриқ кўрсатади. Тарихан эса бу мудҳиш суиқасдга зимдан тайёргарлик қўриб келинган. Улуғбек ўлими

мамлакати, миллати учун нечоғлиқ улкан фожиа бўлмасин, ўша даврдаги ижтимоий-сиёсий вазият буни тақозо этган. Драмада ҳам ана шу вазият – Улуғбекнинг ёлғизланиб қолгани, фан ва сиёсатдаги фаолияти замондошлари учун ғайриодатий туюлгани, нафақат душманлари, балки яқинлари – онаси Ғавҳаршодбегим, ўғиллари Абдулазиз ва Абдуллатифлар ҳам уни тушунмагани акс эттирилган.

Драмадаги аксарият лавҳалар тарихий фактларга асослангани асар нечоғлиқ ҳақиқатга яқинлигини кўрсатади. Чунончи, Мирзо Улуғбек сиймосини қалб гўзаллигини очиб беришга хизмат қилган Феруза образи пьесани томошабон этиш учунгина ўйлаб топилган эмас. Яъни, Бартольд ёзишича, (биз бу воқеани юқорида ҳам айтиб ўтдик) шайх Низомиддин Хомушнинг ўғли Улуғбек саройидаги аёллардан бири билан алоқада гумон қилиниб, шунга кўра шайх шоҳ ҳузурига келтирилади. Аммо шайх ғуноҳсиз эканини айтиб, султон Улуғбекдан норози бўлади. Пьесада эса худди шу воқеага монанд лавҳадан сўнг Улуғбек Ферузани талоқ қилади... Шунингдек, Шайхзода яшаб ижод этган даврда Амир Темур шахсига бир ёқлама муносабат билдирилди, унинг номи фақат жаҳонгир сифатида тилга олинар эди. Шайхзода драмада Амир Темур образини ёритишда баъзи қийинчиликларга дуч келган, шундай бўлсада, ушбу буюк зот сиймосини асарга кириштига ва замонасозликдан чекинишга журъат топган. Пьеса дебочасидаёқ посбонлар тилидан "Жаҳонгир Темурбек", "Соҳибқирон жаннат боғига кўчган" дея улуғланган буюк ҳукмдор номи кейинги кўринишларда ҳам бот-бот тилга олинади. Шоҳ "Амир Темур химматидан Улуғбек сўзим", деб фармон берар экан, бу билан бобосидан мерос қолган Самарқанд тахти қудратини ифода-лаётгандек бўлади. Амир Темурнинг кўздан пинҳон сиймоси Улуғбекнинг Кўксаройда Пири Зиндоний билан қилган суҳбатида яққолроқ намоён бўлган. Сарбадорлар ҳаракатининг вакили Ҳасан чилангар Темурбек томонидан зиндонбанд этилганига эллик йил бўлганини айтиб, Улуғбекка қарата "...Ҳа, Темурбек кўп азамат жаҳонгир эди. / Аммо менинг назаримда у қон тангриси", дейди.

Тарихга олимона нигоҳ-ла боқиб, уни шоирона нигоҳ-ла тасвирлаган Шайхзода шўро тузумининг мафкуравий талабини инобатга олиб, Улуғбек ва Амир Темур образини қарама-қарши қўйиб, асар ғоясига мувофиқ Улуғбек шахсини юксакка кўтаради.

"Мирзо Улуғбек" мустабид тузум, якка-хоким мафкура томоилларига қарамай ниҳоятда гўзал, фалсафий мушоҳадаларга бой асар. Шоир жаҳон мумтоз трагедиясига хос услубларга ижодий ёндашиб, миллий руҳдаги янгича драматик асар яратди олган. Шу ўринда Улуғбекнинг ўлими саҳнаси ҳақида қисқача тўхталмоқчимиз. Қадрдон шогирдлари, сеvimли Ферузаси, дўст-ёрлари билан ҳаж сафарига отланган Улуғбек қаршисида уни қатл этишга шайланган Аббос пайдо бўлади. Унинг исми ҳам, қилмиши ҳам тарихий фактларга мувофиқ. Отасининг қасдини олиш бўйича шарият пешвоси ҳукмини Аббос амалга оширади. Тарихий манбаларга кўра, Улуғбек ўша дамда ёлғиз бўлган. Атрофдагилар кечагина соҳибӣ тахт, бугун оддий фуқаро – Улуғбекни ташлаб, жон қайғусида яширинган. Бу ҳолатнинг пьесада айнан келтирилмай, аксинча, атрофдагилар олимни ҳимоя қилиши ёзувчи бадий маҳоратидан даракдир. Улуғбекнинг ўлими олдида самодарига ойга қарата айтган сўзлари ўқувчига таъсир этмай қолмайди:

*Сен ҳам бир оз кечикибсан, кўкнинг фонуси!
Душман мени енголмасди, чиқсанг олдинроқ,
Ортиқ тамом, гурбатларда дайдиб юрмоқдан
Шу ватанда шаҳид бўлмоқ – олий саодат.*

Бу кўҳна оламда инсондек мураккаб мавжудот йўқ! У ўзи тушунмаган ҳодисани инкор этади, ўзидан кучли шахс олдида довдирайди, унга адоват назари билан қарайди, баъзан эса ҳатто унинг жонига қасд қилади: "Оҳ, азизим шу серхатар йиртқич замонда, / Сену менга, илму фанга фурсат қаёнда?!", деган Улуғбекнинг ўзини ҳам "йиртқич замон" инкор этди. Шайхзода эса "Йўқ, йўқ, султон ўлса ҳамки, донишманд яшар. / Олимларга мангу ҳаёт тарихи башар", дея хулоса ясайди.

Улуғбек замонидаги дин пешволари унинг даҳолигини тан олмади, аксинча, даҳрий дея унга қарши курашди. Унинг нафақат илм соҳасида чеккан заҳматлари, балки мам-

"Улугбек юлдузи" фильмидан кадр: Хўжа Ахрори Вали фатвоси

лакат ичкарасида олиб борган сиёсати ҳам ўша давр учун улкан ўзгариш ҳисобланарди. Улугбек фожиасига гўё унинг ўзи сабабчидек кўринади, лекин аслида ҳаммаси замонга боғлиқ. "Афтидан Самарқанд саройи давр талабини ҳисобга ополмади. Самарқанд тожи соҳиби исломга шак келтирди, деб бўлмайди. Лекин факт шуки, Улугбек ва юқори табақа вакиллари, ўша давр ёзма манбалари хабар беришича, ахлоқ-одоб қоидаларини назар-писанд қилмай, бу билан дин аҳлини ўзига қарши қилиб қўйган. Жуда катта маблағлар талаб этган зеб-зийнат, тўкин зиёфатлар, кўпчиликка тушунарсиз илмий машғулотлар... Улугбек ҳукмдорлигини тезда емирди" (*Амир Темура ва Улугбек даври тарихи. Т., Қомуслар бош таҳририяти. 1996, 111-112-бетлар*).

Шайхзода Улугбек даври ва шахсини чуқур ўргангани, ўтмишни шоирона теран ҳис эта олгани асардан аниқ кўриниб туради. Лекин асарнинг мазмун-моҳияти ҳали ҳеч бир томоша санъатида етук ифодасини топгани йўқ. Тоталитар тузум бадий ижод олдига қўйган кескин талаблар оқибатида ўтмишни бор бўйича, тарихийлик мезони асосида бадий талқин этиш йўллари узоқ вақт тўсиб қўйилди. Пировардида синфий кураш акс этмаган асарлар шўро мафкура-

сига ёт ва, бинобарин, гоёвий зарарли, дея қораланди. Бу ҳолат адабиёт ва санъат ривожига салбий таъсир ўтказмай қолмади. Шунинг учун ҳам Шайхзода "Мирзо Улугбек" драмасида тарихий ҳақиқатга мос фабула яратишга ҳар қанча интилмасин, барибир Мирзо Улугбекка қарши турувчи куч сифатида Хўжа Ахрор образини асарга киритди. Буни Шайхзоданинг хатоси дейиш адолатдан бўлмайди. Зеро, буюк рус танқидчиси В.Белинский айтганидек, "Санъат асарларидаги ўткинчи "нуқта"лар санъаткор яратувчи руҳининг эмас, у яшаган даврнинг хатосидир!" "Улугбек юлдузи" фильмида бу қарама-қарши кутбларнинг ўзаро муросасизлиги янада бўрттирилди, тарихда қузатилмаган лавҳалар тўқилди ва у томошабинга "тарихий фильм" дея тақдим этилди. Мазкур драма, у асосида яратилган спектакль ва фильм буюк аждодимиз ҳақида ҳикоя қилгани учун ҳам ўз даврида беҳисоб муҳлис топан. Бироқ вақт ўтиб мустақиллик даврида яратилган телеталқин "зангори экран" талабларига жавоб бера олмади. Бу ҳолатни биз кечаги маҳдуд бадий ижод анъаналари билан боғласак ҳамда мумтоз асарнинг етук экран ва сахна талқинига муайян тажриба зарур эканини қайд этсак ўринли бўлар.

Михли САФАРОВ

Mirzo Ulug'bekning farzandi arjumandi

Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад ал-Қушчи ас-Самарқандий – халқимиз тарихини нурлантириб турган сиймолардан биридир. У XV асрда Мирзо Улуғбек раҳнамолигида вужудга келган Самарқанд илмий мактаби бағрида вояга етди.

Улуғбек ҳукмронлик қилган 1409 – 49 йиллар Марказий Осиёда илм-фан ва маданият ривожланган бир давр бўлди. 1417 – 24 йилларда Самарқанд, Бухоро ва Ғиждувонда мадрасалар барпо этилди. 1424 – 28 йилларда Самарқанднинг Кўҳак тепалигида расадхона қурилди. Улуғбекнинг илм соҳасидаги шуҳрати бу ерга бошқа мамлакатлардан кўплаб машҳур олимларни етаклаб келди. Ана шу даргоҳда, айниқса, илми риёзат ва илми фалакиёт мислсиз ривожланди. Самарқанд илмий мактабининг шуҳрати оламга ёйилиб, XVII асрда француз файласуфи ва адиби Франсуа Вольтер уни “Улуғбек академияси” деб таърифлади.

Али Қушчининг таваллуд йилига оид тарихий сана масаласида ҳали-ҳануз аниқ бир тўхтамга келингани йўқ. Али Қушчиға доир хорижда сақланаётган араб ва форс тилидаги манбаларни ўрганиш асосида инглиз олими Чарльз Рёе, Али Қушчи Самарқандда

1402 йили туғилган, деган қарашни илгари сурган. Ҳозирги кунда аксарият тарихчи ва шарқшунос олимлар Али Қушчининг таваллуд санаси борасида шу қарашни маъқуллаб келмоқда. Аммо баъзи тадқиқотчилар бу масалада бир оз бошқачароқ фикрда. Али Қушчининг “Астрономияга оид рисола” (1968) нашрига ёзган сўзбошисида устоз олимимиз Иброҳим Мўминов бу алломанинг таваллуд санасини 1403 йил деб кўрсатган. Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида ҳамда атоқли тарихшунос А.Муҳаммаджоновнинг “Темури ва темурийлар салтанати” (1999) тарихий очеркида ҳам шу сана кўрсатилган. Марҳум тарихчи олим Абдулла Носиров эса “Али Қушчи” (1964) рисоласида алломанинг 1404 йил Самарқандда туғилганини ёзади. Лекин ушбу саналар аниқ қайси тарихий манбадан олинганини муҳтарам олимлар ўз китобларида кўрсатиб ўтмагани учун улар кишида қониқиш уйғотмайди. Ж.Ибодов ва Г.Матвиевская “Улуғбек шоғирди – Али Қушчи” (1994) рисоласида алломанинг 1402 йили туғилганини ҳам рад этиб, “бу сана аниқ эмас” (3-бет) деб ёзган.

Биз мақоламизга маълумот йиғиш жараёнида ўзгачароқ яна бир тарихий маълумотга

дуч келдик. "Фан ва турмуш" журналининг 2009 йилги 1-2-қўшма сониди таниқли астроном олимимиз Шухрат Эгамбердиевнинг "Али Қушчи қабри устидаги ўйлар" деган мақоласи чоп этилган. Олим мақолага ўзи Туркиядан келтирган бир суратни ҳам илова қилган. Суратда Истанбулнинг мавлоно Али Қушчи дафн этилган Аюб Султон масжиди ҳудудидаги қабристонга кириш жойида – дарвоза ёнидаги деворга битилган қуйидаги сўзлар ва рақамлар акс этган: "Али Қушчи. Билим Адами. 1400 – 1474".

Хуллас, бу масалада яна бир рақам ўртага тушяпти. Ушбу рақам ҳам эътиборга лойиқ. Бу сана ўша замонда Туркияда бобоси Али Қушчи билан ёнма-ён яшаган ва Аё София мадрасасида бирга хизмат қилган Мирим Чалабийдан сўраб, аниқланган бўлиши мумкин. Али Қушчи вафот этганида Мирим Чалабий марҳум бобосининг, ҳойнаҳой, бошида бўлган ва унинг жанозасида қатнашган. У эса, она тарафидан бўлган бобосининг қаерда ва қачон тугилганини бошқалардан аниқроқ билганига ишончимиз комил. Демак, мавлоно Али Қушчининг милодий 1400 йил дунёга келганини тасдиқловчи бу тарихий сана бирмунча асосли.

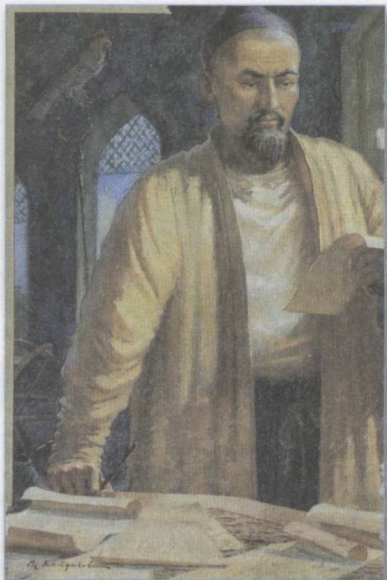
Али Қушчи, замон талабига кўра илмий асарларини араб ва форс тилларида битган бўлса-да, лекин ўзи туркий оилада туғилиб вояга етган. Алломанинг замондошларидан Фахриддин Али Сафий (1463 – 1503) "Рашаҳот айн ал-ҳаёт" (Оби ҳаёт томчилари) асарида Али Қушчининг туркий оила фарзанди эканини қуйидагича ифодалайди: "Ҳиротда мавлоно Али Қушчи туркларнинг расми ва ҳайъатида, белига ажиб бир чамтони боғлаб..." (*Рашаҳот, Т., 2003, 184-бет*). Демак, Али Қушчи туркий оила фарзанди бўлгани боис доимо туркона либосда юрган. Академик В.Бартольд ҳам аини шу ҳақиқатни тасдиқлаб, бундай дейди: "Улуғбек нафақат ўзи фалакшунос олим бўлиб етишди, шу билан бирга, ўзига яқин бўлган турклардан Али Қушчини ҳам шогирд сифатида

тарбиясига олди ва илмий ворис қилиб етиштирди". Олимнинг қуйидаги маълумоти янада диққатни тортади: "Али Қушчи Темурийлар саройида ҳам туркийча кийим-бошда юради, бунинг ўзи ҳам унинг келиб чиқиши туркийлардан эканини исботлайди" (*Бартольд В.В. Сочинения, М., 1968, стр.181*). Афтидан, Али Қушчи сарой тартиб-қоидаларига кўра кийинадиган бошқа аслзодалардан туркий кийим-боши билан ажралиб турган.

Марҳум тарихчи Абдулла Носиров "У (Али Қушчи) Улуғбекка қариндош бўлган. Унинг отаси Мулло Муҳаммад Темурийлар авлодидандир" деб ёзади. Гарчанд олим ушбу маълумотни қайси манбадан олганини кўрсатмаган бўлса-да, лекин одатда тарихий ҳужжатларга асосланиб фикрлаган тажрибали матншунос бу ўринда ҳам шундай йўл тутган бўлиши керак, деб ўйлаймиз. Нима бўлганда ҳам, мавлоно Али Қушчининг Улуғбекка қариндош экани журналхон учун муҳим янгилик. Аини шу фикрни В.Бартольднинг Улуғбек "ўзига яқин бўлган турклардан Али Қушчини..." деган сўзлари ҳам тасдиқлайди. Демак, Али Қушчи нафақат туркий халқ фарзанди, балки туркий халқлар илм-фани ва маданиятидаги буюк сиймо – Мирзо Улуғбекка қариндошлик ришталари билан ҳам туташга ўхшайди.

Мавлоно Али Қушчи эрта болалиқда отаси тарбиясида савод чиқаргач, шаҳардаги масжидлар қошидаги мактабларда таълим олган. У бошланғич таълимни ниҳоясига етказган кезлар Самарқандда Мирзо Улуғбек бошлиқ забардаст илмий мактаб мавжуд эмас эди. Тарихий адабиётларда айтилишича, у 1414 йили 14 ёшида илм-маърифат,

Али Кушчи

таълим ва маданият анча ривож топган Эроннинг Кирмон шахрига йўл олади. У Кирмонда диний ва дунёвий фанлар бўйича энг билимдон устозлардан сабоқ олади. Айнан шу шахарда 16-17 ёшларида дастлабки илмий рисоласини ёзади. Ушбу рисолада буюк қомусий олим, илми риёзиёт ва илми фалакиёт ривожига салмоқли ҳисса қўшган Насириддин Тусий (1201-74) қаламига мансуб "Шарҳи тажвиди Хожа" номли асарнинг мантиқ илмига оид тушунилиши қийин бўлган қисмлари соддалаштирилиб шарҳлаб берилган. Али Кушчи ҳатто, мутахассислар хулосасига кўра, Тусийнинг мантиқшуносликка оид назарий қарашларининг баҳсли жиҳатларини кўрсатган ҳолда, бу илмнинг назарий асосларини янада ривожлантиришга муваффақ бўлган. Али Кушчи ана шу рисоладаёқ ўзини чуқур мулоҳазали, қобилиятли ва изланувчан олим сифатида кўрсата билган.

1417 йил Самарқандда Мирзо Улуғбек мадрасаси қурилиши бошланади. Фикримизча, Али Кушчи ана шу муҳим воқеани эшитгач, Самарқандга қайтиб бу улуғ билим даргоҳи қурилишига ўз ҳиссасини қўшишга шошилган. Мадраса иш бошлаган 1420 йилда эса ушбу ўқув даргоҳининг илк талабалари сафидан жой олган. Айнан шу даргоҳда Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Фиёсиддин Жамшид ал-Коший, Муҳаммад Хавофий каби буюк алломаларнинг маърузаларини тинглаган. Мадрасада машгулотлар амалий мулоқот, баҳс-мунозаралар тарзида ўтган. Фиёсиддин Жамшиднинг отасига йўллаган машхур мактубида айтилишича (бу мактубни тарих фанлари доктори Дилором Юсупова рус тилига ўғириб нашр қилдирган – М.С.), Мирзо Улуғбек кун ора мадрасага ташриф этиб, дарс ўтган. Аллома талабалар ҳузурида мадраса олимларини тўплаб, уларнинг илми риёзиёт ва илми фалакиёт масалалари бўйича ошқора баҳс-мунозарали суҳбатларини ташкил этган. Бундай дарслар унутилмас воқеалар эди. Улуғбек ташаббуси билан мударрисларнинг талабалар иштирокида илмий мунозара ясаб, танланган мавзунинг ич-ичига кириб бориши, илмий масалага атрофлича таҳлилий ёндашиб, фикр алмашиши талабалар тасаввур ва билимларини бойитар эди.

1424 йил Мирзо Улуғбек Самарқанд илмий мактаби шухратини оширадиган яна бир улуғ ишга қўл урди. Унинг раҳнамолигида Самарқанднинг шимолида, Қўҳаж тепалигидаги Обираҳмат ариғининг бўйида расадхона қурилиши бошланди. XV асрда Самарқандда мадраса таълими камида 8 йилгача давом этган. Мадраса илмини ўзлаштиришга улгурмаганлар 16 йилгача ҳам ўқишган. Мирзо Улуғбек мадрасасининг 100 дан ортиқ қалдирғоч талабаси 1428-29 йилларга келиб таълимни тугаллаш арафасида эди. Бу ёш мутахассисларнинг аксари яти Улуғбек мадрасаси ва расадхонасида ишлаш учун олиб қолинган, албатта.

Расадхонадаги илмий-амалий фаолият ходимлардан юксак билим-малака ва илмга чексиз фидойиликни талаб этарди. Маса-

лан, Улуғбек “Зиж”исидан коинотни кузатиш натижаларига оид кўпдан-кўп тригонометрик жадваллар ўрин олганки, бундай жадвалларни тузиш ниҳоятда оғир эди. “Жадваллардан фақат бир градусли ёй синусининг моҳияти тўғрилигини текширишга бир йилдан ортиқ вақт сарфладим”, деб ёзган эди самарқандлик математик олим, марҳум Раҳматилла Ибодов. Шу асосда, у Улуғбек расадхонасида маълум ҳисоблаш маркази, яъни астрономик кузатишлар натижасида тўпланган материалларни таҳлил этувчи юздан ортиқ мутахассис бўлган, деган фикрга келган (Аҳмедов Б. Улуғбек. Т., 1989, 119-бет).

Юқоридаги маълумотлар ҳам, Улуғбек мадрасаси битирувчиларининг катта гуруҳи расадхона ишига жалб қилинган бўлса керак, деган тахминни тасдиқлайди.

Али Қушчи расадхонани лойиҳалаштириш ва барпо этишда қатнашиб, уни ўша замоннинг энг илғор талаблари даражасида жиҳозлашда жонбозлик кўрсатган. Расадхона ишга тушган, у юлдузлар ва сайёраларни кузатиш, илми фалакиётга тегишли ҳисобикитобларнинг бажарилишида фаол иштирок этган. Устозлари билан биргаликда буюк асар — “Зиж Кўрагоний”ни тузишда қатнашган.

Шу ўринда мунозарали бир масалага қисқача тўхталиб ўтсак. Гап шундаки, Самарқандда 2009 йил Мирзо Улуғбек таваллудининг 615 йиллигига бағишлаб ўтказилган халқаро анжуманда таниқли олимиз О.Турсунов ўз маърузасида айтиб ўтганидек, айрим хорижий мутахассислар Мирзо Улуғбек ва унинг ходимлари илмий хизматларини ёлғиз Ғиёсиддин Жамшид ал-Коший номига йўйиб гапирмоқда. Аммо тарихдан маълумки, Қозизода Румий ва Ғиёсиддин Жамшидларга бу катта илмий асарнинг тугалланишини кўриш насиб этмаган. Ғиёсиддин Жамшид ал-Коший 1430 йил безгак касалидан вафот этган. Кексайиб қолган Қозизода Румий кўзи хиралашиб, тунги кузатишларга чиқмай қўйган ва орадан кўп ўтмай — 1436 йили вафот этган. Хуллас, бу икки улўғ алломанинг бирин-кетин юлдузлари сўниб, расадхона ишини юритишда

Мирзо Улуғбек суюкли шогирди Али Қушчига суяниб қолган.

Мирзо Улуғбек асосан давлат ишлари билан банд бўлиб, фақат тунлари расадхонага келиб Али Қушчи ва бошқа ўнлаб олимлар билан коинот кузатувларини бажарган, кузатув натижалари бўйича математик ҳисобикитоблар унинг раҳбарлигида қилинган. Аммо Али Қушчи доимо расадхонада бўлиб, бу ердаги илмий-амалий ва ҳўжалик ишларини бошқарган. “Зиж” 1444 йили ниҳоясига етказилган бўлса-да, муаллиф умрининг охирига қадар (1449) илмий-тадқиқотлар натижалари асосида унга тузатиш ва қўшимчалар киритиб, бойитиб борган. Али Қушчининг хизматлари тўғрисида Мирзо Улуғбек ўз “Зиж”исининг “Кирриш” қисмида маълумот бериб “Илоҳий иноят ёрдами ва унинг (Али Қушчининг — М.С.) бениҳоя файзу фазилати туфайли бу муҳим ва мўътабар асар охирига етказилди” деб миннатдорлик билан сўзлайди.

Али Қушчи 1430 йилларда расадхонада тунлари кузатишлар олиб бориш билан бирга кундузлари Улуғбек мадрасасида мударрислик қилган. Шунингдек, устозининг топширигига кўра, Мовароуннаҳр шаҳарлари ва Хуросонга бориб, энг қобилиятли, зехнли талабаларни ахтариб, бир неча истеъдодли ёшларни Улуғбек мадрасасига таклиф этади.

Академик И.Крачковский ёзганидек, Мирзо Улуғбек бир гал хитойлик савдогарларни қабул қилиб, суҳбат чоғида улардан бу ўлкадаги илм-фан ютуқлари ҳақида қизиқарли маълумотларни эшитган. Шундан кейин у Хитой олимлари билан илмий алоқа ўрнатишни режалаштирган. Пировардида, 1438 йил отаси Шохрухнинг Ғиёсиддин нақош бошчилигидаги элчиларига шогирди Али Қушчи гуруҳини ҳам қўшиб, сафарга кузатган. Хитой ҳўқонига Улуғбек овда қўлга туширган бир йирик шер совға қилиб жўнатилган. Сафар самарали якунланиб, хитойлик олимлар билан алоқа ўрнатилган. Абдураззоқ Самарқандий ёзишича, бир неча хитойлик астрономлар ўша вақтда Самарқандга келиб, Улуғбек расадхонаси фаолияти билан танишган. Улуғбек ўлимидан

Қозғоода Румий

кейин эса, мушкул аҳволга тушиб қолган самарқандлик фалакшунос олимлардан бир гуруҳи Хитойга бориб расадхоналарда ишлаган ва бу мамлакатда астрономия фанининг ривожига катта ҳисса қўшган.

Сафардан қайтгач, Али Қушчи Хитой тариқи ва жуғрофиясига доир қизиқарли бир китоб ёзган.

Мирзо Улуғбек вафотидан сўнг тахт қўлдан-қўлга ўтиб, мамлакат ҳаёти издан-чикди, илм-маърифатга эътибор сусайди. Айниқса, мадраса ва расадхонадаги ишлар чигаллашиб кетди.

Абдулатифдан кейин Мирзо Улуғбекнинг қуёви ва жияни Мирзо Абдулла тахтга ўтиргач, Али Қушчини саройга таклиф этади, ҳурмат-эҳтиром кўрсатади. Аммо илм-фанни қўллаб-қувватлаш учун хазинада маблағ етишмаётганини таассуф билан тушунтиради. Орадан

бир йил ўтиб, 1451 йил Мирзо Абдуллани қатл этиб, ҳокимиятга эришган Мирзо Абу Саид Али Қушчига ҳам, Мирзо Улуғбекка ҳам эҳтиром билан қараган. Абдураззоқ Самарқандий ёзишича, Мирзо Абу Саид ўзининг ўн нафар ўғлидан иккитасига Шохруҳ ва Улуғбек деб от қўйган. Бу унинг Улуғбек хотирасига эҳтироми белгисидир. Хуллас, Абу Саид Мирзо 1469 йил Қирмон шаҳрида турганида, Али Қушчини қабул қилиб, унинг ёзган янги китобини тўхфа тариқасида олади ва 50 минг динор пул мукофоти беради. Унинг дунёвий илмга ҳиммати шу билан чекланади.

Ҳамма нарсадан ҳафсаласи совиган Али Қушчи Ҳиротга, шогирди ва дўсти Абдурахмон Жомий ҳузурига йўл олади. "Мақомати мавлоно Жомий" китобининг муаллифи Абдулвоҳсеъ ан-Низомий ўз асарида Али Қушчининг Жомий билан сўнгги учрашуви ва суҳбатини баён этган. Унинг ёзишича, суҳбат чоғида Али Қушчи Абдурахмон Жомийга келгусида ёза-жақ рисола ва шарҳлари билан боғлиқ илмий-иждодий режалари тўғрисида сўзлаётиб Туркияга бориб кўним топмоқчи эканини айтади. Чунки бу вақтда Туркияда султон Муҳаммад Фотиҳ ҳукмрон эди. Унинг раҳнамолигида Турк давлатида ижтимоий-сиёсий барқарор ҳаёт ҳукм сурган. Бунинг устига, Муҳаммад Фотиҳ бамисоли Мирзо Улуғбекдай илм-фан ва маданият ривожига эътиборли бўлган.

Али Қушчи 1471 йил Туркияга йўл олади, лекин аввал Табризда тўхтайтиди. Оққуюнлилар султони Узун Ҳасан Али Қушчи ва унинг шерикларини ҳурмат билан кутиб олади ҳамда уни ўз саройида олиб қолади. Али Қушчи, чамаси, бир йиллар Табризда яшаб, масъулиятли давлат лавозимларида хизмат қилади. Ниҳоят, 1472 йил охирида Узун Ҳасан уни элчиси сифатида Туркияга жўнатади. Аллома зиммасига юкланган Туркия билан Оққуюнлилар давлати ўртасидаги муносабатларни яхшилаш ва ўзаро дўстлик битимини тузиш вазифасини аъло даражада уддалайди. Туркия султони Муҳаммад Фотиҳ (1451-82) музокара-лар чоғида Али Қушчининг зўр илму камолот соҳиби эканини пайқайди ва уни саройига хизматга таклиф этади. Али Қушчи бу так-

лифни қабул қилади ва Табризга қайтиб Узун Ҳасандан рухсат олиб, Истанбулга келади.

Муҳаммад Фотиҳ Али Қушчининг оила аъзолари ва яқин қариндошларини (маълумотларга кўра, уларнинг сони 200 нафарга яқин бўлган) ҳамда кўч-кўрони ортилган қарвонини Туркия чегараларида ҳурмат билан кутиб олиш учун саройнинг бир неча мўътабар аъёнини пешвоз чиқаради.

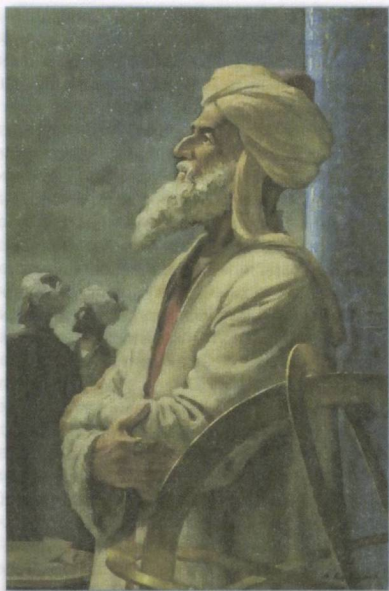
Али Қушчи Туркияга 1472 йил охирида борган ва ўша йил нихоясида ушбу давлат султони Муҳаммад Фотиҳга атаб "Китоб ал-Муҳаммадийа" номли математикага оид рисоласини битган.

Али Қушчи рисоланинг илк саҳифаларида бундай дейди: "Султон мени қабул қилганда, унинг нигоҳидан менга хайрихоҳлиги сезилиб турар эди. Султон каминадан унга атаб математикага доир китоб ёзишимни сўради. Мен султоннинг табиий фанларга қизиқиши борлигини билдим ва қисқа вақт ичида математикага доир кичкина китоб ёздим". Рисола 1473 йил бошида Султонга тақдим этилган. Китоб султонга ёққан ва муаллифга ҳар ойда 200 дирҳамдан маош ажратилган. Бундан ташқари, у Аё София мадрасасига бош мударрис этиб тайинланган.

Али Қушчи Туркияда Мирзо Улуғбекнинг "Зиҳ"исига шарҳини ҳам ёзиб битиради. 1473 йили Муҳаммад Фотиҳнинг кутубхонаси учун форс тилида "Рисолайи Фатхия" асарини ҳам яратган. Самарқанд расадхонасидаги астрономик асбоб-ускуналар тахлилига бағишланган бу китоб султон Муҳаммад Фотиҳнинг Ироқ султони Азим устидан қозонган ғалабасига бағишлангани боис "Фатхия" деб номланган.

1474 йилнинг 17 декабрида Али Қушчи Истанбулда вафот этган. У Айюб султон масжиди қошидаги қабристонга дафн этилган. Ўтган икки йил мобайнида у ва шогирдлари Туркияда илм-маърифатни ривожлантириш борасида шу қадар самарали меҳнат қилганки, бу бебаҳо хизматни туркияликлар ҳамон фахрланиб эслайди.

Мавлоно Али Қушчининг зурриёдлари то ҳозирги кунгача Туркияда умргузаронлик

Жамшид ал-Қушӣ

қилиб келмоқда. Интернет маълумотларига кўра, бу юртда шу кунларда ҳам Али Қушчи авлодидан бўлган олимлар анчагина. Абдулла Носиров "Али Қушчи" рисоласида аллома авлодидан олим ва фозил киши бўлиб етишган "Ҳофиз" лақабли тошкентлик йирик олим Султон Муҳаммадни тилга олган. У тарих, мантиқ, географияга доир ўнга яқин асар ёзган экан. Али Қушчининг яна бир машҳур невараси – Мирим Чалабийнинг илм-фандаги улкан ютуқлари Шарқу Фарбда жуда машҳур. Астроном олимимиз Шухрат Эгамбердиев алломанинг Абдулқарим Меҳмет исми яна бир невараси бўлганини аниқлаган. У ўша вақтда Усмонли турклар давлати таркибида бўлган Мисрга қози этиб тайинланган экан.

Али Қушчи мероси бўйича тадқиқотчилар алломанинг маданият тарихи олдида-

ги уч бебаҳо хизмати алоҳида таъкидлайди. Аввало, у забардаст аллома сифатида ўз даври илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшди ва унинг теран илмий тафаккури маҳсули ҳамон қийматлидир. Иккинчидан, Али Қушчи Самарқанд илмий мактаби ютуқларининг Шарқ ва Ғарбда тарғиб этилиши йўлида катта фидойилик кўрсатди. Учинчидан, аллома улуг' устози Мирзо Улуғбек изидан бориб, дунёвий илм-фан тараққиётини юксак довонларга кўтара оладиган олимларнинг янги авлодини тарбиялаб етиштиришни илм-фан олдидаги энг муҳим бурчларидан деб билди.

Али Қушчи ҳаёти ва фаолияти тўғрисида тадқиқот олиб борган олимлар унинг 30 га яқин илмий асар яратганини айтишади. Тожиқ олими Гадейбой Собиров турли мамлакатлардаги қўлёзма фондлари ва кутубхоналардан алломанинг 23 та асарини топиб, фотонусхасини олганини маълум қилган.

Али Қушчи, энг аввало, забардаст риёзиётчи ва фалакшунос олим сифатида дунёга машҳур. У 24 ёшида мадрасани битириб, математик олим сифатида талабаларга дарс бера бошлаган ва бу йўналишда 1425 йил "Рисолаи ҳисоб" асарини ёзган. Бу китоб ўша даврдаёқ Мовароуннаҳр ва Хуросондаги барча мадрасаларда кенг тарқалган ўқув қўлланмаси бўлиб қолди.

Унинг олимлик ҳаётида Мирзо Улуғбек "Зиҷ"исига ёзган шарҳи алоҳида ўрин тутади. "Шарҳи зиҷи Қўрагоний" деб аталган бу асарни ёзишга Али Қушчи ҳар жиҳатдан ҳақли эди. Сабаби, Улуғбек расадхонаси олимлари қаторида Али Қушчи ҳам ўз умрининг энг гуллаган йилларини шу асар устидаги умумий ишга бағишлаб, фаол иштирок этган. Али Қушчи ўз рисоласида бу маҳобатли астрономик асарни геометрик йўналишда шарҳлайди. Яъни, унда коинотдаги 1018 та собит юлдуз ўрни ва ҳолатини акс эттирган жадваллар ҳамда Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида жойлашган 683 та шаҳарнинг географик координатларига оид узунлама ва кенглама ҳисоблари геометрик назарий қоидалардан келиб чиқиб, шарҳлаб берилган. Али Қушчи

шарҳининг бир нусхаси, мавжуд маълумотларга қўра, бугун Техрон университети кутубхонасида, бошқа нусхаси Лейден университети кутубхонасида, яна бири Санкт-Петербургдаги Осиё халқлари институти кутубхонасида сақланмоқда. Афсуски, айрим хорижий олимларнинг китобларида Али Қушчи қаламига мансуб бу шарҳ тўғрисида қўш юридилар экан, унинг муаллифлик ҳуқуқини бир оз обрўсизлантирадиган фикр баён этилади. Масалан, Г.Собиров "Творческое сотрудничество ученых Средней Азии в Самаркандской научной школе Улугбека" китобининг 68-бетида "Шарҳни аввал Қозизода Румий ва Жамшид ал-Кошийлар ёза бошлаган эди. Уларнинг ўлиmidан кейин бу шарҳ Али Қушчи томонидан ниҳоясига етказилди" деган хулосани билдирган. Айнан шу хулоса Али Қушчи тўғрисидаги тадқиқотларда ва оммавий ахборот воситаларида такрорлаб келинмоқда. Тўғри, буюк алломалар Қозизода Румий ва Ғиёсиддин Жамшид ал-Кошийларнинг Мирзо Улуғбек расадхонаси қурилишининг илмий-назарий асослари ҳамда астрономик кузатиш воситаларини тайёрлаш ва расадхона олдида турган вазифаларни белгилашдаги хизматлари улкан. Ҳатто расадхона қурилишида ва бу ерда илмий фаолиятнинг бошланишида ҳам улар етакчилардан бўлган. Аммо аввал ҳам қайд этиб ўтганимиздек, Ғиёсиддин Жамшид ал-Коший расадхона ишга тушиши арафасидаёқ безгак касалига йўлиқиб, унинг фаолиятида иштирок этишга улгурмай вафот этган. Бунинг устига, у ҳали фикран ва маънан Мирзо Улуғбекнинг "Зиҷ"исига баён этилган илғор кузатишлар ва илмий ғоялар даражасида эмас эди. Ашраф Аҳмедовнинг "Улуғбек" рисоласида (50-бет) айтилганидек, "XV аср бошларида ёзилиб Шохруҳга аталган Жамшид ал-Кошийнинг "Зиҷи Хоқоний" асари, асосан, хитой ва мўғул анъаналарига асосланган бўлиб, ислом мамлакатлари учун деярли аҳамиятга эга эмас ва илмий жиҳатдан ҳам айтарлиқ эмас эди".

Қозизода Румий ҳам бу даврга келиб кексайиб қолган, расадхонадаги астроно-

мик кузатувларга қатнашмай қўйган. "Зиж"га асос бўлган барча амалий тадқиқотлар Мирзо Улуғбек ва Али Қушчи раҳбарлигида бажарилган. Шундай экан, Улуғбек расадхонасидаги юлдузлар тадқиқотчилигининг, бор-йўғи, назарий асослари яратилишида қатнашган марҳум олимлар ҳали дунёга келмаган "Зиж"га қандай шарҳ битиши мумкин? Али Қушчи ўз шарҳида устозлар қолдирган назарий фикр-мулоҳазаларга ҳам таянган, албатта. Лекин Мирзо Улуғбекнинг ёзиб тугалланган ва аллома томонидан ҳаётининг сўнги дамларига қадар такомиллаштириб борилган "Зиж"ига, тугалланган иш сифатида, фақат Али Қушчи тўлиқ илмий шарҳ битиш ва баҳо бериш имкониятига эга эди.

Али Қушчининг астрономия йўналишидаги етук асарларидан яна бири "Илмий фалакиётга оид рисола"дир. Алломанинг ўзи бу рисолага ҳеч бир ном қўймаган. Аммо уни китобат қилган хаттот, котиб Чалабий, ушбу асарни "Рисолатун фил ҳайъат", яъни "Астрономия ҳақида рисола" деб атаган. Форсларда бу тадқиқот "Хайъати форси" ёки "Рисолаи дар илми ҳайъат" деб ҳам аталади.

Асарни А.Расулов ва Қ.Муниров ўзбек тилига таржима қилган ва у 1968 йили "Фан" нашриётида "Астрономияга оид рисола" номи билан нашр этилган. Унга академик Иброҳим Мўминов сўзбоши ёзган, (Биз кейинги саҳифаларда келтирадиган кўчирмалар ана шу китобдан олинди – **М.С.**).

Рисола муқаддима ва саккизта бобни ўз ичига олган икки мақола – икки бўлим ҳамда хотимадан иборат. Асарда алломанинг айтишича, дунё моддий нарсалардан иборат. Моддий нарсалар эса оддий ва мураккаб ҳолда бўлиб, уларда ички зиддиятлар мавжуддир. Али Қушчи фасллар алмашинуви масаласини Птолемейчасига – геоцентрик нуқтаи назардан, яъни Ер – олам маркази, деган хулосадан келиб чиқиб ёритади. Унингча, Ер Қуёшга эмас, балки Қуёш Ерга яқинлашади ва узоқлашади, шу сабабли фасллар алмашинуви юз беради. Гарчи бу қараш фанда аллақачон инкор этилган геоцентризмга асосланган бўлса-да, фасллар

алмашинуви Ер ва Қуёшнинг бир-бирига яқинлашуви ва узоқлашуви асосида юз бериши билан изоҳланиши ўша давр астрономиясида муҳим янгилик эди.

Шуни қайд этиш керакки, XVI-XVII асрларга келиб Иоганн Кеплер Коперникнинг гелиоцентрик назариясига янада аниқлик киритиб, айнан Ернинг Қуёш атрофида эллипс шаклда – тухумсимон ясси айлана ҳолатида ҳаракатланишини амалий ва назарий жиҳатдан исботлади. Али Қушчи геоцентрик асосда баён этган Қуёшнинг Ерга яқинлашиши ва ундан узоқлашиши сабабли йил фаслларининг алмашинуви юз бериши билан боғлиқ ҳақиқатда, шак-шубҳасиз, Кеплернинг Ернинг Қуёш атрофидаги ҳаракати эллипс ҳолатида эканини тасдиқловчи гелиоцентрик назарияси асослари, ибтидоси бошқача шаклда мавжуд деган хулоса туғилади кишида. Қолаверса, мутахассис олимлар айтиб келаётганидек, Мирзо Улуғбек ҳам, Али Қушчи ва Ўрта Осиёдаги бошқа фалакшунос олимлар ҳам Птолемейга тааллуқли "Ер – олам маркази" деган геоцентрик система ҳақидаги таълимот бирмунча баҳсли жиҳатларга эга бир қараш эканини сезган. Сезишган-у, урф бўлган ақидаларга очиқчасига қарши бора олмаган, афтидан. Али Қушчининг астрономик рисоласида яна бир табиат қонуни – Ой ва Қуёш тутилиши масаласи аниқ илмий асослаб берилганини айтиб ўтмоқчимиз. Мана, аллома бу тўғрида нима дейди: "Ой Ер билан Қуёш орасига кирса, Қуёш юзини тўсади, ёруғлик ўтмайди, шу ҳолни Кусуф – Қуёш тутилади, дейдилар. Қуёш юзидаги қоронғулик Ойнинг занги-соясидир. Қуёш тўла тутилиши (кусуфи қулий) ёки қисман (жузъий) тутилиши мумкин. Бу ҳол Ер билан Қуёш ҳолатига боғлиқ".

Хуллас, Али Қушчининг ана шу рисоласи ўқув қўлланмаси тарзида яратилган бўлиб, Шарқ олимларининг бир неча авлодини тарбиялашга хизмат қилган. "Астрономия ҳақида рисола" тўғрисида Али Қушчининг шогирди Абдулқодир ибн Ҳасан Руёнийнинг қўйидаги фикри анча машҳур: "Мен Шамсид-

дин ал-Коший, Хусайншоҳ Симноний, Носир Шерозий ва Алишоҳ Хоразмийлар қаламига мансуб илми фалакиёт ва "зж"ларга доир ишларни ўқидим. Али Қушчи рисоласини ўқиганимдан кейин менга тушунарсиз ҳамма нарса равшан бўлди" (Қучирма Г.Собиров китобидан олинди – М.С.).

Али Қушчи ушбу рисоласини ҳаётининг сўнгги йилларида форсчадан араб тилига таржима қилган ва султон Муҳаммад Фотиҳга тақдим этган. Унда аввалги форс тилидаги китоб мазмунига қўшимча равишда Самарқанд расадхонасида қўлланилган астрономик асбоб-ускуналар ва улардан фойдаланиш усуллари ҳақида ҳам маълумот берилган. Бу рисола ҳатто расадхоналар қурилишида ҳам ўзига хос қўлланма вазифасини ўтаган. Араб тилидаги таржима-рисола "Фатхия" деб аталади.

Али Қушчи ўз даврининг математика фани тараққиётига ҳам катта ҳисса қўшди. Аёнки, илми риёзиёт қадимги фанлардан биридир. Ер сатҳини ўлчаш, суғориш шохобчаларини қуриш, мерос тақсимоли, савдо-сотиқ, бунёдкорлик ва ҳунармандликда инсон ҳисоб-китоб юритишга катта эҳтиёж сезган. Шу асосда илми ҳисоб ва илми ҳандаса қоидалари яратилган. Али Қушчи замонида келиб бундай эҳтиёж янги босқичларга кўтарилди. Айниқса, бу борада содда, тушунарли китобларга эҳтиёж кучли эди. Али Қушчи форс тилида яратган "Рисола дар илми ҳисоб" ("Ҳисоб илми ҳақида рисола"), "Рисолаи кусур" ("Қасрлар ҳақида рисола"), "Рисолаи дар ҳандаса" ("Геометрия ҳақида рисола"), "Китоб ал-Муҳаммадийа" китоблари бундай оммавий эҳтиёжга мос асарлар эди.

Г.Собиров бу китобларни ўрганиш асносида қуйидаги хулосаларга келган: Али Қушчининг илми риёзиётдаги форсча биринчи китоби 1425 йили 25 ёшида яратилган. Асар "Илми ҳисобга доир рисола" деб аталиб, уч қисмдан иборат. Унда арифметика, алгебра ва геометриянинг бош масалалари қамраб олинган. Биринчи қисмда бутун сонлар ва қаср сонлар илми ҳақида

сўз юритилади. Иккинчи қисмда эса "илми фалакиётчилар ҳисоби", яъни, олтмишлик санок системасидаги сонлар устида бажариладиган амалларга доир қоидалар тушунтирилади. Рисоланинг учинчи қисми – илми ҳандасага бағишланган.

Аллома кейинчалик қасрлар назариясини "Рисолаи кусур"да, илми ҳандасага доир маълумот ва билимларни эса "Рисолаи дар ҳандаса"да алоҳида-алоҳида тарзда, янада мукаммал таҳлил этган.

Нихоят, у ўзининг илми риёзиётга доир араб тилидаги сўнгги асари – "Китоб ал-Муҳаммадийа"да аввалги китоблардаги материалларни умумлаштириб, қўшимчалар билан тўлдирган. Ушбу асар 1472 йил Истанбул шаҳрида Султон Муҳаммад Фотиҳнинг истагига кўра, форс тилидан арабчага Али Қушчининг математикага доир ишларининг умумлашма таржимаси сифатида вужудга келган. Али Қушчи "Китоб ал-Муҳаммадийа"да, масалан, алгебра асосларини ҳам баён этган. Ж.Ибодов ва Г.Матвиевскаянинг Али Қушчиба бағишланган кичик рисоаларида айтилганидек, аллома ўз даврида ал-Хоразмий аъёналарини давом эттириб, алжабрни алоҳида математик фан мақомига кўтарган. Улар ўз рисоаларида баён этишича, "алжабр" – "тўлдириш", яъни манфий ишорали ҳадни тенгламанинг бир томонидан иккинчи томонига ўтказиш, деганидир. "Ал-муқобила" эса "қаршисига қўйиш", яъни тенгламадаги ўхшаш ҳадларни ихчамлаштиришни англатади. Бу икки тушунчадан ҳозирги замонда "алгебра" фани пайдо бўлган. Али Қушчи "Китоб ал-Муҳаммадийа"да мана шу икки хил кўринишдаги тенглама илдизларини топишнинг 11 хил мисолини келтирган. Бу мисоллар алжабр ва муқобиланинг моҳиятини атрофлича ойдинлаштиради. Ж.Ибодов ва Г.Матвиевская қўллаб мутахассисларнинг хулосаларига таяниб ёзишича, Али Қушчи алгебра фани соҳасига номаълум миқдор (шай), номаълум миқдорнинг квадрати (моп), тенглама озод ҳади ("дирҳам") каби тушунчаларни киритган.

Али Қушчи даврида математика амалиётида "қўшилувчи" ва "айрилувчи" деб аталувчи сонлар қўлланилар эди. Али Қушчи уларни ўзгартириб, математика фанига унинг тарихида биринчи бўлиб "мусбат" ва "манфий" атамаларини олиб кирди. Бу тушунчалар кейинчалик Осиёда ва Европада кенг оммалашди. "Мусбат" ва "манфий" истилоҳлари физика фанига ҳам киритилиб, "мусбат" ва "манфий зарядлар" деган тушунчаларга асос бўлди. Вақт ўтиши билан у ижтимоий-илмий ҳаётда ҳам қўлланиб, кенг маъноли сиёсий, иқтисодий, фалсафий, тарихий тушунчага айланди. Ҳатто бу атама адабиётшуносликда ҳам "ижобий" ва "салбий" қаҳрамонлар тушунчаларининг синонимига айланди. Масалан, машҳур ўзбек шоири Ҳамид Олимжон, "Фарҳод ва Ширин" достони ҳақида ёзган мақоласида бундай дейди: "Хисрав – Низомий ва Деҳлавийда мусбат образ эди. Навоийда манфий образ сифатида тасвирланади".

"Китоб ал-Мухаммадийа"да Али Қушчи геометрия ва тригонометрияга ҳам мурожаат этган. Китобда, масалан, узунлик (масо-

фа), кесмалар ва юзаларни ўлчаш, жисмларнинг ҳажмларини ҳисоблаш қоидалари баён қилинган. Унда учбурчаклар юзини топишнинг бир неча усули берилган.

Али Қушчининг математикага оид асарларини бу соҳадан узоқ бўлган оддий китобхон тушуниши қийин. Мураккабликнинг бир томони шундаки, у замонда тайёр формулалар бўлмаган, барча математик амаллар сўз воситасида баён этилган. Ёзилганда ҳам фақат араб ҳарфларидан сон сифатида фойдаланилган. Бунда ҳар бир арабча ҳарф аниқ бир сонни ифодалаган. Шу боис ҳозирги математиклар ўша даврлардаги риёзий қарашларни таҳлил этиш учун аввало арабча сўзлар воситасидаги математик амалларни аниқ формулаларга қўчириб олишади.

Али Қушчининг, шунингдек, "Рисолаи мантиқ", "Рисолаи ал истиорат", ("Истиора (мажозлар) тўғрисида рисола"), "Рисола ал-муҳас фит-тибб" ("Тиббиётга доир мўъжаз рисола"), "Таърихи Хито ва Чин", Насриддин Тусийнинг "Тажрид ул-калом ва-л-ақоид" асарига шарҳ" каби китоблари ҳам бор. Бу асарлар унинг мантиқ, адабиёт, тилшунослик, тарих, география, диний илм соҳаларида ҳам ўз даврининг забардаст билимдони, қомусий аллома бўлганидан далолат беради. Унинг турли соҳалар ва масалаларга бағишланган китоблари маърифатни ривожлантиришга катта ҳисса бўлиб қўшилди. Масалан, 1430 йил ёзилган "Рисолаи мантиқ"ни олайлик. Мантиққа доир китоблар Али Қушчи даврида асосан араб тилида бўлган. Алломанинг форсча битилган китоби Хуросону Мовароуннаҳрда мантиқ илми ривожига кучли таъсир кўрсатди. Ёки унинг "Таърихи Хито ва Чин" асарида Хи-

той тарихи, жуғрофияси, иқлими, илм-фани, хитойликларнинг турмуш тарзи тўғрисида анча қизиқарли маълумотлар баён этилган. Бу асарда Али Қушчи ўз замонасининг анча ривожланган жуғрофий қарашлари асосида ишлаб чиққан дунё харитаси ҳам берилган. Афсуски, ушбу китоб кўлёмаси топилмаган. Бироқ рисола тўғрисида Хожа Ҳомиднинг “Қонунномаи Чину Хито” китобида сўз юритилган. Дунё кутубхоналарида мавжуд каталогларда айтилишича, ушбу асар муаллифга катта шуҳрат келтирган ва XVI асрда турк тилига ўғирилган.

“Маҳбуб ул-ҳамайил фи кашф ул-масайл” (Масалаларни ечадиган қўйин дафтари) асари ҳам қомусий руҳдаги бир китобдир. Унда астрономия, математика, фалсафа, тарих, география, грамматика, стилистика, тафсир, ахлоқ ва шуларга ўхшаш 20 хил фаннинг объектив мазмун-моҳияти ва ҳаётдаги ўзига хос вазифалари баён этилган. Айтишлари-ча, Али Қушчи қаерга бормасин, бу китобни доимо ёнида олиб юрган. Демак, унинг бу китобга эҳтиёжи катта бўлган. Ушбу асарда у дунёвий фанларнинг бетакрор фазилати ва келажаги тўғрисидаги илғор қарашларни илгари сурган.

Али Қушчи Туркияга Самарқанд олимларининг (Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ал-Коший ва бошқалар) энг асосий асарларини олиб борди. Унинг йирик қарвони Самарқанд расадхонасининг улкан кутубхонасида мавжуд бўлган бошқа нодир илмий асарларнинг кўлёмаларини ҳам Туркияга етказди. Улар Туркия маданияти хазинасига айланди ва кўплаб тадқиқотларга мавзу бўлди.

Али Қушчи Аё София кутубхонаси хатотларига буюриб, Улуғбек “Зиж”исини ўнлаб нусхада кўчиртирди, уларга ўзи ва невараси Мирим Чалабий теран мазмун-моҳиятли шарҳлар битди. Бу шарҳ-китоблар Туркия, Эрон мадрасаларида ўқитилган. Улар кейинчалик Хуросон, Хитой, Ҳиндистон, Арабистон мамлакатларида ҳам тарқалди.

Али Қушчи ва унинг шоғирдлари томонидан Қозизода Румий ва Ғиёсиддин ал-Коший

асарларига битилган шарҳу рисоалар Европада кенг тарқалди. Мирим Чалабийнинг Улуғбек “Зиж”исига ёзган шарҳлари ҳам кўплаб Европа тилларида таржима қилинди. Уларнинг китоблари бу қитъа илм-фани ва маданияти тараққиётига самарали таъсир кўрсатди.

Али Қушчи, лоақал, Самарқанд илмий мактаби ютуқларига дунё эшикларини очишда мислсиз фидоийлик кўрсатгани учун ҳам мангу таҳсинларга сазовордир. Бежизга атоқли рус шарқшуноси, академик И.Крачковский, “Али Қушчи ҳаётининг иккинчи ярмини ана шу мақсад йўлида фидо этди”, демаган (*Крачковский И.Ю. Морская география XV–XVI в.в. у арабов и персов. // Избранные сочинения, том IV, 1957, стр. 569-570*).

Али Қушчи умрининг охириги йилларида (1473-74) Истанбулдаги Аё София мадрасасининг бош мударриси бўлган, қизгин илмий-педагогик фаолият билан шуғулланган ва илмий-маърифий жамоатчилик орасида “Замона Батлимуси (Птолемейи)” деган шарафли тахаллус олган. Ўзбек астроном олими Шуҳрат Эгамбердиев Али Қушчига бағишланган мақоласида (*“Фан ва турмуш”, 2009 йил, 1-2-қўшма сон*) ёзишича, АҚШнинг Колумбия университетини профессори Жорж Салиба Али Қушчи Истанбулдаги Аё София мадрасасидаги астрономияга оид маърузаларида Птолемей системасининг нуқсонлари тўғрисида ҳам сўзлаганини айтган экан.

Мирзо Улуғбек расадхонасидаги астрономик кузатишлар юлдузларнинг коинотдаги координаталари масаласида ҳам Птолемей жадвалига жиддий тузатишлар киритилиши зарурлигини тасдиқлади. Бу кузатишларда Али Қушчи, айниқса, фаол қатнашган. Бу тўғрида у “Илми фалакиётга оид рисола”сининг кириш қисмида бундай ёзган эди: “(Китобда) кўрсатилган миқдорлар (астрономик ҳисоб-китоблар – **М.С.**) менинг кузатишларим натижасидир. Уларнинг баъзилари аввалги натижаларга (яъни астрономия тарихида мавжуд қарашларга – **М.С.**) мос тушса, бошқалари уларга қарама-қаршидир”. Бундай янгича қарашлар ва илмий

хулосалар уни замона зиёлилари назарида “янги Птолемей” сифатида намён этган, албатта.

Али Қушчи устози Мирзо Улуғбек аъна-сига содиқ қолиб, илмий-мударрислик фао-лияти давомида кўплаб истеъдодли олимлар етиштирди. Хусайн Биржандий, Мирим Ча-лабий, Абдулқодир Руёний, Мулло Лутфий Тоқатли каби XV-XVI асрларда яшаган улкан малакали астроном ва файласуф олимлар Али Қушчининг севикили шогирдлари эди.

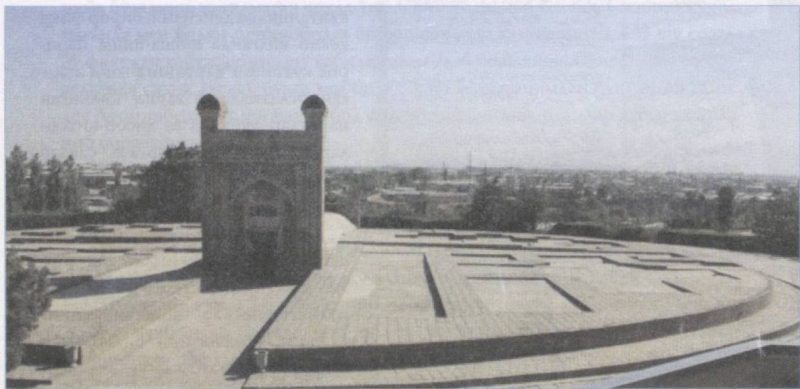
Али Қушчи шогирдлари ўзларининг ши-жоатли ва самарали илмий-педагогик ҳам-да тарғиботчилик фаолияти билан XV-XVI асрларда Улуғбек илмий мактабининг ри-вожланишига катта ҳисса қўшди. Матема-тика, астрономия ва фалсафа фанлари тараққиётида салмоқли роль ўйнади.

Али Қушчининг Ватанимиз илм-фани келажагига ишончида юксак бир даҳолик борлигини биз, бугунги авлодлар ўз кўзимиз билан кўриб турибмиз. Ўтмишда аجدодла-римиз коинотнинг қоронғу ва олис қаърида мавжуд юлдузларнинг ўрнини ибтидоий ускунали расадхоналар бағрида туриб аниқ-лаш билан шуғулланган бўлсалар, бугун энг мукаммал телескоплар даврига, кос-мик оламни ракеталар воситасида тадқиқ

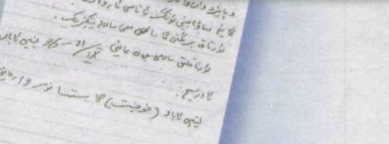
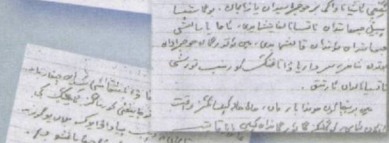
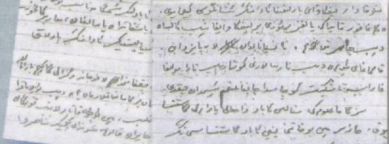
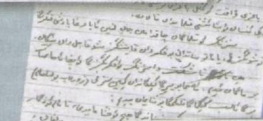
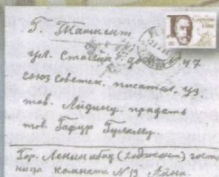
этиш босқичларига қадам қўйилди. Бу – Али Қушчи келажагига катта ишонч билан қараган коинотшунослик илмининг мислсиз юксалиши бўлмай нима?

Бугун она Ўзбекистонимиз бағрида бир эмас, бир нечта (Тошкентда, Китобда, Майда-нақда) нуфузли расадхоналар самарали фао-лият олиб борапти. Бу коинот тадқиқотчилиги марказларида ҳозирги астрономия фанининг юқори малакали мутахассислари меҳнат қилмоқда. Уларнинг қузатиш натижалари ва илмий хулосалари Ер юзидаги бошқа астро-номик марказларнинг назарида бағоят эъти-борлидир. Мавлоно Али Қушчи орзулари шу тариқа рўёбга чиқмоқда.

Майданак расадхонаси олимлари томо-нидан кашф этилиб, Гарвард халқаро ки-чик сайёралар марказида 210271 рақами билан рўйхатга олинган янги сайёранинг Президентимиз Ислом Каримов таклифига кўра, “Самарқанд” деб аталиши минг бора ўринлидир. Чунки Самарқанд – коинот ил-мининг даҳоларидан бири – Мирзо Улуғбек Ватани. Самарқанд – илми фалакиётнинг яна бир забардаст алломаси, мавлоно Али Қушчи кўз очган шаҳар. Уларнинг ўзи инсо-ният маънавияти тарихи осмонида мангу нур сочиб турган юлдузлардир. Бундай ин-сонларни дунёга берган шаҳар номи яна ва яна кукларга кутарилса арзийди.

AYNTY DOMLA MAKTUBI

Дадам ҳужжатларига бепарворок эди. Тахририятда ўтириб эндигина ёзган, газета ёки журналда чиқаётган шеърини бирор шогирдини, тахририятдагиларми сўраса, дарров қўлёзмасини ҳадя қиларканда, “катта тўйда олиб келиб берарсан” дер экан.

Аям эса дадамнинг шеърларини, у кишига тегишли ҳужжатлару қоғозларни ниҳоятда эҳтиёт қилар эди. Шу сабаб, ҳатто телеграмма квитанцияси дейсизми, бирор фикр келиб қолганда шоша-пиша папирос кутининг картонига қайд этилган эслатмалару харид қилинган нарсалар рўйхати ва ҳисоб-китоблар ёзилган қоғозларгача сақлаб қўйган. Чунки уларга дадамнинг нафаси теккан...

Бундай парча-пурча, бизга ўхшаган одамлар гижимлаб ёки йиртиб улоқтирадиган қоғозлардан ҳам руҳиятшунослар индивидуумнинг табиати, кайфиятини билиб олар экан...

Вақт сувдек оқиб кетаверар экан...

*Бевафо умр экан, ўтдию кетди
Сувда қалқиб борган қизил олмадай.
Тонг отди, кун ўтди, оқишом ҳам етди,
Шу фурсат мазмунини шимай ҳолвадай.*

“Тошкент оқшоми” газетасининг нишона сони чиқишига бағишлаб битилган ва 1966 йил 22 июнь куни газета саҳифасида эълон қилинган мақолада ушбу тўртлик ҳам бор эди. Бу – дадам умрининг энг сўнгида ёзилган мақола...

Қўлимда Садриддин Айнийнинг Хўжанддан 1936 йил 21 сентябрида Гафур Ғуломга ёзган мактуби... Бир чизиқли дафтарнинг ўртасидан олинган вараққа ўша кезлар русум бўлган пўлат пероли ручкада араб имлосида битилган, у ер-бу ерида куюқлашиб кетгану суркалган гунафша сиёҳи вақтнинг аёвсиз таъсирига дош беролмаган – хира тортган, ўчган. Қоғоз ҳам саргайган, лекин бир-бирига пайванд сўзларнинг эҳтироси сўнмаган, улардан гўё Айний домланинг тафти уфуриб турибди. Хатдан маълум бўлишича, дадам билан Айний домла (дадам устозини улуғлаб шундай деб атагани боис ул зотни уй ичимиз билан биз ҳам шундай атар эдик) Хўжанд шаҳрига бормоқчи бўлади. Ўша вақтлар Хўжанд Ленинобод номи билан юритилган. Кетар чоқда дадамнинг қарори ўзгариб қолади. Бунга албатта арзирли сабаб бўлган деб ўйлайман.

Айний домла хатни “Баъзи вақт кўнгила баъзи бир ишни орзу қилади, лекин нима бўладики, кутилмаган чоқда ўша ишни қилолмай қолади. Сизнинг кутилмаганда мен билан Ленинободга бориш фикрига тушишингиз, яна шу соатда бу фикрдан қайтишингиз шу қабилда экан”, деб бошлайди. Сўнг “Аммо бу ерга келганда сизни зўрлаб бўлса ҳам бирга олиб келмаганимдан пушаймон едим”, дея Ленинободнинг росмана обод шаҳарга айлангани, одамлар ҳаёти яхшилашиб бораётганини баён этади.

“Хўжандга алламаҳалда етаман, телеграмма жўнатсам, борадим-йўқми, ётар жой узоқ, нима қиламан”, деган хавотирда вокзалга борса, ўша ернинг ўзида қаторлашиб турган (Тошкентда ҳали битта ҳам кўринмаган) енгил машиналарга кўзи тушиб ҳайратда қолибди. Тошкентда поездга кечикиб қолмай деб юклари билан чопганлари шу заҳоти эсидан чиқиб кетибди. “Қанийди, Гафур буларни кўрса, машиналарнинг бирига мен, бирига у минарди”, дебди.

Ўзи тушган меҳмонхонани обдон мақтабди, “Биноси Тошкентнинг “Националь” меҳмонхонасидан қолишмайди, иккинчи қаватидан бутун

шаҳар, атрофдаги тоғлар, Сирдарё кўзга ташланиб туриши, баҳаволиги эса “Националь” меҳмонхонасидан ҳам ортиқ”.

Ўша чоғлар Сталинободда (ҳозирги Душанбе) бўлмаган меҳмонхона Хўжандда борлигини айтиб, “Мен бир неча кун шу ерда қоламан, ҳали ҳам келсангиз вақт ўтган эмас”, деб ёзади. Хатни ўқиб, Айний домла Хўжандга дадам билан бирга боргиси, холи суҳбат кургиси келган экан-да, деб ўйладим.

“Ўртоқ Шоший (яъни дадам), Ойдин (Ойдин Собирова – ёзувчи, 1932-36 йиллар давомида Ёзувчилар уюшмаси котибиятида ишлаган) опага ва бошқа мени эсдан чиқармаганларга салом”, дейди.

Унинг “Ғиёс Хўжаевни кўрсангиз айтингки, поезддан қолмай деб пиёда, яна тагин, юк билан югурганим савобини унинг отаси арвоҳига бағишладим” деган кесатиғидан бу одамдан бир оз ранжигани маълум бўлади. Афтидан Ғиёс Хўжаев ёзувчилар уюшмасида хўжалик ишларини бажарган ёки ёзувчиларнинг хизмат сафарига бориб келишига масъул ходим бўлган, у Айний домлани вокзалга олиб бориб қўядиган машина билан таъминламаган кўринади.

Хат “Ўртоқ Берегинга (Қурбон Берегин 1932-37 йилларда Ёзувчилар уюшмаси раҳбаридан бири бўлган) саломимни етказинг.

Ўртоқлик саломи билан Айний.

36. 21/ IX, Ленинобод.

Адресим: Ленинобод (Хўжанд) гостиница, нўмер 19”, дея яқунланган.

“Дохунда”, “Қуллар”, “Судхўрнинг ўлими” каби машҳур асарлар муаллифи Садриддин Айнийнинг тилга ҳассос ёзувчи экани ушбу хатнинг истиора, юмор, кесатиқ билан ёзилганидан ҳам билиниб турибди.

Айний домла билан даданинг ўртасида самимий дўстлик бўлган, у киши Тошкентга келганида бизникига кирмай кетмас эди. Дадам шогирдлари билан домланинг Бухоро, Самарқанд, Душанбедаги уйларига у кишини зиёрат қилгани боргани ҳақида Ҳамид Ғулом, Рамз Бобоҷон, Саид Аҳмаднинг эсдаликларида ўқиганмиз. Айний домла болаларни жуда яхши кўрган бўлсалар керакки, албатта бизга бирор ширинлик, хандон пистадан илга терилган маржонми олиб келар эди. Айниқса бизни эркалаб айтадиган сўзлари жуда ёқарди, худди ўз буваимиз келгандек яйраб кетардик. Мен бутун умрга эсдалик бўлиб қолган ўша воқеаларни хотираларимда, “Нишолда” номи ҳикоямда ҳам ёзганман.

Садриддин Айнийнинг дадамга йўллаган мактуби ҳақида ёзишдан мақсадим шуки, шояд бу нома ўлмас биродарлик рамзи сифатида бугунги авлодда ҳам қизиқиш уйғотса, уларга ибрат бўлса.

Муҳаммад ТОШБОЛТАЕВ

RIVOYAT EMAS, RIOYAT...

Гирдоб

Асалари баъзан ўзи йиққан болга чўкиб, ҳалок бўлганидек, айрим олимлар ҳам эски гоя ва қарашлари гирдобиди қолиб кетиб, фаннинг янги йўналишлари олдида саркашлик қилади ва охир-оқибат илмий машғулотдан четга чиқиб қолади.

Олимлик ибтидоси

Ҳеч қандай кўникмаю малакага эга бўлмаган бир ўсмир дурадгор ёхуд темирчи устага шогирд тушиб, эшик-ром ёки кетмон-теша ясашни ўрганиб олиши мумкин. Ёш тадқиқотчи эса илм олиш ниятида ҳатто номдор олимга шогирд тушмоқчи бўлган тақдирда ҳам маълум кўникма – бошланғич билимга эга бўлиши шарт. Акс ҳолда ҳар қанча ўргатганлари билан янги билимлар, аynиқса, назарий қарашларни ўзлаштиролмайди, чунки уларни уқмайди. Шу боис бошланғич билимни пухта эгаллаш илми толибларнинг бирламчи вазифаси бўлмоғи лозим.

Меҳнат ва каишфиёт

Илм оламига қадам қўйган ҳар бир ёш тадқиқотчи келгуси фаолияти учун “каишфиёт ва меҳнат” деган иборани “инсон ва ҳаво” тарзида қабул қилгани маъқул. Зеро, бир он ҳаво етишимаса, ҳар қандай одам нафас ололмай бўёилиб қолади.

Ижод майдони – талабчан майдон

Ижоднинг ўз жозибаси бор. Шу боис ижодкор ижод майдонини осонгина тарк эта олмайди. Аммо ижод ишунчалик талабчанки, у ўз қондаларини назар-тисанд этмаётган ижодкорни бу майдондан сиқиб чиқариб юборади.

Халоскорлар

Америкалик адиб Хеллер ёзган экан: “Биз адабиёт ҳақида фақат битта – ундан қандай қилиб лаззатланса бўлади, деган саволдан бошқа ҳамма гапни биламиз”. Бу фикр илмий адабиётга ҳам тааллуқли. Чунки кўпинча, бадиий адабиёт кишиларни дағаллик ва разиликдан, илмий адабиёт эса жоҳиллик ва қолоқликдан халос этади, деган ҳикмат магзини чақиб, ундан хулоса чиқарган ҳолда иш тутмаймиз.

На униси, на буниси

Баъзи ижодкорлар истегдодли деб тан олинади-ю, лекин бунга қаноат қилмай, улугликни ҳам даъво қила бошлайди. Оқибатда улар на биринчи шарафни сақлаб қолади ва на иккинчисига етишади.

Илм – бирламчи

Кўпгина ёш тадқиқотчиларда учрайдиган энг катта камчилик шуки, улар пухта илм олиши йўлини излаш ўрнига тезроқ фан номзоди бўлиши усулини қидиради. Тадқиқотчи фанда илмий даража эмас, илм даражаси бирламчи эканини унутмаслиги керак.

Ривоят ўрнига rioyat

Илмда чуқур из қолдираман деган олим ҳадеб вақтини ўзга олимлар кашифётларидан ривоят сўқишга эмас, балки ўзим ҳам илмий кашифёт қилишим лозим деган қоидага rioya этмоққа сарфламоғи даркор.

Талант ва меҳнат

Талант – юксак қобилиятга эга шахс. Меҳнат – мақсад йўлида сарфланадиган куч. Кўриниб турибдики, талант ва меҳнатнинг лугавий маънолари турлича. Лекин амалда талант ҳеч қачон меҳнатсиз шакланмайди, агар киши астойдил меҳнат қилмаса, унинг таланти ўсишдан тўхтайди. Демак, меҳнат билан талант тилла узук билан олмос кўз кабидир.

Доно устоз – доно шогирд

Устоз шогирдлари илмда ундан ўзиб кетишига тўсқинлик қилмаслиги, аксинча, бунга кенг йўл очиб бериши лозим. Зеро, донолар айтганидек, “Устознинг билими тугаб, шогирднинг билими бошланган жойдагина кашифёт тугилади”. Бу фикр нақадар тўғри эканини Гарбнинг Афлотун ва Арасту, Шарқнинг эса Абу Наср ибн Ироқ ва Абу Райҳон Беруний каби алломаларининг устоз-шогирдлик мақомию илмий фаолиятининг ёмби натижалари ҳам тўлиқ тасдиқлаб турибди.

Ғайриоддийлик

Даҳолар битта оддий хислати билан бошқалардан фарқ қилади, холос – улар ҳаётда бошқаларга оддий бўлиб кўринган нарса ва ҳодисалар асида ғайриоддий эканини англаб етади. Масалан, Ибн Сино учун инсон гавдаси (анатомияга асос солган), овқатланиш (парҳезни таклиф қилган) ва тоғдаги гиёҳлар (дорихунослик фанини

яратган); Беруний учун “Бизда ёз бўлганда, бошқа жойда қиш бўлиши” (Жанубий ярим шарни каишф этган), қудуқ сувининг юқорига кўтарилиши (гидростатика қонунини яратган) ва тоғдаги тошлар (минералогия фанини бошлаб берган); Фаргоний учун Нил дарёсида оқаётган сув (“Миқёс анг-Нил” сув сатҳини ўлчаш асбобини ясаган), Архимед учун идишдаги сувнинг тошиб чиқиши (Архимед қонуни тугилишига сабаб бўлган) ва Ньютон учун дарахтдаги олманинг узилиб тушиши (бутун олам тортишиш қонунини каишф этган) оддий эмас, балки гайриоддий ҳисобланган.

Шогирд – устоз ҳосиласи

Аланга оловнинг, шогирд эса устознинг ҳосиласидир. Олов гуриллаб ёнса, аланга тафти ҳам баланд бўлганидек, устознинг сабоғи меҳрли бўлса, шогирднинг билими ҳам гуркираб бораверади.

Ҳиссиёт ва каишфиёт

Ёш олим ўзида тадқиқ этилаётган масаланинг рационал ечимини олдиндан ҳис этиш қобилиятини шакллантиришга ҳаракат қилиши зарур. Бундай қобилият уни муайян масала устида ортиқча бош қотиришдан, керак-нокерак фикрларга ўралашиб, вақтни беҳуда сарфлашдан халос этади. Улкан илмий каишфиётларнинг тарихи билан чуқурроқ танишсангиз, уларнинг муаллифлари кучли тафаккурга ва айни чоқда, ундан-да кучли ҳиссиётга эга бўлганига амин бўласиз.

Нодонлар мақтовидан донолар танқиди афзал

Агар асарингизни донолар танқид қилса хафа бўлманг – дарҳол тузатишга киришинг; нодонлар мақташга тушса хурсанд бўлманг – яна тузатишида давом этаверинг.

Ожизликни ҳис этиши

Улкан олимлар ва кучли альпинистларга хос битта умумий хислат бор: кучли альпинистлар дунёнинг барча баланд тоғ чўққиларини забт этган бўлса-да, ҳали оёқлари етмаган қанчадан-қанча тик қоялару муз тоғлари борлигини билади; улкан олимлар эса фандаги мавжуд илмий муаммоларнинг ҳаммасини ечишга ожиз эканини жуда теран ҳис этади.

Синалган усул

Агар муайян илмий масала юзасидан ўз мустақил фикрингиз бўлмаса, шу масала бўйича ишончли олимлар билдирган ишончли фикрларга таяниб иш тутинг – бу ҳам илмий тадқиқотнинг амалда синалган самарали усулларида биридир.

Илм ва амал

Шайх Суфён Саврий бундай хулосага келган экан: “Илм амални чақиради. Агар ижобат этса, илм қолади. Ижобат этмаса, илм кетиб қолади”. Дарҳақиқат, илмиз тоғдек бўлса-ю, лексин жамиятга заррадек нафи тегмаса, биз – олимлардан “Илмни амал учун ўрганганимисан ёки савлат учунми?” деб сўрашга ҳақлидирлар.

Наим КАРИМОВ

Бухоро амирининг "gruzin" nabirasi

Бебаҳо бойликлар ортилган қанчадан-қанча улкан кемалар уммонлар остидан макон топганидек, не-не буюк ва машҳур инсонлар ҳам тарих қаърида унсиз ётади. Кимдир архиве ҳужжатлари ёки эски китобларни бирор мақсадда очганида, назари тасодифан ўзи кутмаган манбага тушиб қолади. Шу тарзда аллақачон ёддан кўтарилган ғаройиб кишилар ва воқеалар ҳақидаги ҳақиқат тарих қаъридан заррама-зарра юзиб чиқа бошлайди.

2011 йил июнь кунларидан бирида Москва телевидениесининг "Култура" каналли "И другие..." туркумида кўрсатув бериб қолди. Бу, шу туркумдаги иккинчи ё учинчи кўрсатув бўлиб, Церетелига бағишланган эди. Сўнгги кезларда Россия оммавий ахборот воситаларида таниқли грузин ҳайкалтароши Зураб Церетелига қарши ҳужум авж олгани сабаб бу кўрсатув қандай руҳда кечар экан, дея қузата бошладим. Аммо кўрсатув муаллифи ҳайкалтарош Церетели эмас, Николай Михайлович Церетелли деган рус театрининг машҳур артисти ҳақида ҳикоя қила кетди. Унинг илк сўзлариёқ каминани экран қаршисига михлаб қўйди...

...У дабдурустдан: "1890 йили Москвада туғилган Николай Михайлович Церетелли Бухоро амирининг невараси, Бухоро амири валиаҳдининг ўғли эди", деса бўладими?! Мен бу сўзларни нотўғри эшитдимми, деган ҳаёлда ён-веримга алангладим. Рафиқамнинг ҳам ҳайрат билан экранга тикилиб турганини кўриб, қизиқишим чандон ортди. Кўзимни "зангори экран"дан узмасам-да, ҳаёлимнинг дайди қуши дам-бадам аллақаёқларга учиб кетар эди...

Шу тариқа турли манбалардан Н.Церетелли ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир маълумотларни ахтаришга киришдим. Ниҳоят, Россияда нашр этилган журналлардан бирининг 1987 йилдаги сонидида чоп этилган "Янги давр кишиси" деган мақолани топишга муваффақ бўлдим. Журнал таҳририятининг қуйидаги дебоча сўзлари қизиқишимни янада алангалатиб юборди: "Бугун биз Камер театри ва А.Таировнинг ижодий меросига айрича диққат-эътибор билан қарамоқдамиз. Зеро, театр соҳасида ҳозирги шароитда эмоционаллик билан тўйинган шаклларга, спектакль қурилмасининг синтетиклигига, "соф" жанрларга қизиқиш кундан-кунга ортиб бормоқда... Таиров ғоялари театр тараққиётига муҳим ҳисса ўлароқ қў-

шилибгина қолмай, сахна санъатидаги бугунги изланишларнинг бебаҳо манбаи ҳам бўлиб қолди. Аммо гарчи МКТ (Москва Камер театри – Н.К.) ва унинг асосчилари – Таиров ва Кооненга нисбатан тарихий адолат тикланган бўлса-да, улар билан ёнма-ён туриб бу театр шон-шавкатини кўтарган ажойиб актёрларга нисбатан эса, афсуски, бундай бўлганича йўқ. Н.Церетелли, И.Аркадин, В.Соколов, А.Румнев, Б.Фердинандов, П.Ширский, И.Александров, С.Ценин, Е.Уварова каби кўплаб ажойиб актёрларнинг номлари унут бўлган..."

Церетеллининг бу рўйхатда биринчи бўлиб тилга олингани бежиз эмас. У Таиров театрининг маликаси Алиса Коонен билан спектаклларга ўзгача сеҳр ва латофат бағишлаб, томошабинлар меҳр-муҳаббатю ақл-хушини забт этган машҳур актёрлар қавмидан бўлган экан.

...Чор Русияси Туркистонни эгаллагандан сўнг Бухоро амирлигининг мустаҳкам илдизига болта урилди. Амир Музаффар амирликни Русиянинг қудратли ҳарбий машинасидан мудофаа қила олмаслигига кўзи етиб, ҳар қадамда рус императорига ён босадиган бўлди, у билан мумкин қадар "дўстона" муносабат ўрнатишга интилди. Шу мақсадда у ҳам, валиаҳд Абдулаҳадхон ҳам Петербургда дам-бадам қимматбаҳо совғасалом олиб бориб, ёш амирзодаларни Русиядаги ҳарбий билим юртларига ўқишга юбориб турди. Бу, шубҳасиз, рус императори учун айнаи муддао эди.

Шу асно, фалакнинг гардиши билан амир Музаффархон фарзандларидан – бўлажак амир Абдуллахоннинг биродари Саид Мирмансурхон тўра Россиядаги ҳарбий мактаблардан бирига ўқишга юборилади. Саид Мирмансурхон, бояги мақолада айтилишича, ўқишни тугатган, валиаҳдлик мартабасидан воз кечиб, Москвадаги Сума гусарлар полкида хизмат қила бошлайди. Шу йилларда у Софья Михайловна деган офатихон грузин кизи билан танишиб, уни севиб қолади. 1890 йил 1 (13) ноябрда эса Софья

Николай Церетелли онаси Софья Михайловна билан

Михайловна Саид Мирмансурхондан фарзанд кўради, унга Саид Мирхудоёрхон деб исм берадилар. Аммо бу воқеадан акаси — амир Абдулахадхон беҳабар бўлгани боисми ёки бошқа бирор сабаб биланми Саид Мирмансурхон Софья Михайловнага расман уйланмайдди. Софья Михайловна эса Церетелли деган грузин князи билан сохта никоҳдан ўтади. Шундай қилиб, Саид Мирхудоёрхон тўра ўғай ота фамилиясини олиб, Николай Михайлович Церетелли сифатида улғая бошлайди. Лекин бу ҳол унинг амирзода отаси билан тез-тез учрашиб туриши ва ҳатто бошқа бухоролик қариндош-уруғлари билан яқин алоқада бўлишига асло монелик қилмайдди.

Саид Мирхудоёрхон, бир томондан, амирнинг укаси Саид Мирмансурхон тўра-нинг фарзанди бўлгани, иккинчи томондан, грузин князининг сояи давлатида яшагани туфайли 1912 йилга қадар Россиянинг энг нуфузли ўқув юртларида таҳсил олади ва ўз даврининг гоят маърифатли, маданиятли кишиларидан бўлиб вояга етади. Бироқ, у отаси сингари ҳарбий бўлишни истамай, театр санъатига меҳр қўйгани боис таниқли рус актёри ва педагоги А.Адашевнинг хусусий драма курсларида ўқишни ихтиёр қилади. Александр Иванович раҳбарлик қилган бу курсларда Л.Соллержицкий, Р.Болеславский, В.Качалов сингари рус театрининг буюк мураббийлари дарс берган. Ушбу курсларда таҳсил олганлар орасида Е.Вахтангов, С.Бирман, М.Дурасова ва бошқа машҳур сиймолар ҳам бўлган. Церетелли 1912-13 йилларда шу курсларда таъ-

лим олади, шунингдек, Александр (Сандро) Моисси билан бирга "Эдип ва Сфинкс" спектаклининг оммавий сахналарида иштирок этади. Албан миллатига мансуб А.Моисси Вена консерваториясида ўқиган чоғларида немис тилини пухта ўрганибгина қолмай, нутқ мелодиясини ҳам мукаммал эгаллаган эди. У 1904 йилдан бошлаб немис режиссёри ва актёри Макс Рейнхардт билан ҳамкорлик қилган ва XX асрнинг биринчи ярмидаги энг машҳур актёрлардан бўлиб етишган. Ўша кезларда Москвага гастролга келган М.Рейнхардт иттифоқо Гофмансталь асари асосида яратилган спектаклни кўриб, ёш, ҳушбичим, пластик ҳаракатларидан нафосат уфуриб турган Церетеллини театрига — "Сумурун" пантомимасида бош роллардан бирини ижро этишга таклиф қилади. Ёш актёр 1913 йил апрелидан сентябрь ойига қадар М.Рейнхардт раҳбарлик қилган Немис театрининг Европа бўйлаб уюштирган гастролларида иштирок этиб, Вена, Мюнхен, Париж сингари йирик шаҳарларда бўлади.

Церетелли 1913 йил сентябрида Москвага қайтиши билан Адашев ташкил этган театр курсларида сабоқ олишни давом эттиради. Тез орада танлов имтиҳонларидан аъло баҳолар билан ўтиб, Москва Бадий театри труппасига қабул қилинади. У мазкур театрининг "Меҳмонхона бекаси" (К.Гольдони), "Пазухиннинг ўлими" (С.Салтиков-Шчедрин), "Тош меҳмон" (А.С.Пушкин), "Ложу-вард куш" (М.Метерлинк), "Подшо дарвозаси олдида" (К.Гамсун) спектаклларида иккинчи даражали роллар ижро этиб, профессионал актёр сифатида фаолият бошлайди. У гарчанд актёрлик малакасини эгаллаб улгурмаган бўлса-да, мафтункор ташқи қиёфаси, пластик ҳаракатларининг нафислиги ва сермаънолиги билан "овозсиз кино" ижодкорлари назарига тушади. Бу қиёфа, бу шижоат Москвадаги Камер театри раҳбари Таировни ҳам бефарқ қолдирмайдди. Хуллас, Церетелли 1916 йили машҳур театр арбобининг таклифини қабул қилиб Камер театрига ишга ўтади.

Шу йилларда Таиров сингари режиссёрлар Россияга гастролга келган Фарб

театрлари спектакллари таъсирида реалистик тасвир методига қарши ўлароқ, рус синтетик театри концепциясини ишлаб чиқаётган эди. 1914 йил 12 декабрда "Сакунтала" спектакли билан фаолият бошлаган Москва Камер театри биринчи қадамиданоқ ўз ижодий тамойилларини ойдинлаштириш, атрофига янгиликка чанқоқ театр танқидчилари ва томошабинларни тўплашга интилади. Мазкур театр асосчиси ва бадиий раҳбари Таиров ижодий дастурини амалга ошириш истагида Шарқ ва Ғарб адабиёти ҳамда драматургиясининг "Ирланд қахрамони" (Д. Синг), "Ҳаёт тушдан иборат" (Кальдерон), "Елпигич" (К.Гольдони), "Фигаронинг уйланиши" (М.Бомарше), "Ҳаёт карнавали" (де Бу-элье), "Сирано де Бержерак" (Э.Ростан) сингари машҳур намуналарига мурожаат этиб, шартли-эстетик театрнинг афзаллигини намойиш қилади. Шу спектакллардаги бош аёл қахрамон образини рус театрининг соҳира актрисаси Алиса Коонен юксак маҳорат билан ижро этиб, янги театрға шон-шуҳрат келтираётган йиллар эди. Николай Церетеллининг Камер театрига келиши билан Кооненга муносиб сахнадош жуфт топилгани томошабинларга айниқса манзур бўлади. Руслар "Кемадан тўппатўғри балга кириб келди", деганларидек, ёш актёр 1916 йил 2 ноябрда "Фамира Кифаред" спектаклининг премьерасида

Кифаред ролини ижро этиш билан Таиров театрида томошабинларнинг янги "қумир"и – маҳбуб ул-қулуби туғилган эди.

Николай Церетелли ўйнаган эски киноленталар, амирзоданинг тасвири муҳрланган фотосуратлардан баланд бўйли, тикқомат, чеҳраси очик бу йигит айна чоқда ҳарбийларга хос кескин, қатъий, бир сўзли бўлганини ҳам сезиш қийин эмас. У Камер театри "юлдуз"и Коонен билан жуфтликда хушбичим, олийжаноб, иродали, севгига садоқатли қахрамонлар ролини зўр маҳорат билан ижро қилганида унинг гўзал инсоний фазилатлари янада ёрқинлик касб этар, томошабинлар сеҳрланиб, унинг йигитлик ва актёрлик жодуси тўрига тушиб қолар экан. Томошабинларнинг эркак қавмига мансуб қисми Кооненнинг шайдосига айланган бўлса, аёл томошабинлар учун Церетелли бирдан-бир санам экан. Унга бағишланган мақолаларда қайд этилишича, ўша йилларда москвалик ёш театр томошабинлари икки гуруҳга ажралган: бири "кооненизм", иккинчиси эса "церетеллизм" "ҳаракати"ни ташкил этган. Мухлислари бу икки машҳур санъаткорнинг эътиборини қозониш, улардан арзимас бўлса-да совға олиш илинжида турли "найранг"лар ўйлаб топар эканлар. "Церетеллизм ҳаракати"нинг "йўлбошчи"си Лёля Видонова деган қиз актёр қўлидан

Бир актёр – турфа роълар...

бирор нима олиш учун ҳатто черковда тиланчилар қаторида туриб унга қўл узатар, садақа беришини сўраб ёлворар ва агар бирор тангами-чақами қўлига теккудек бўлса, бу воқеа "церетелличилар" учун катта байрамга айланар экан.

Томошабинларнинг беҳад муҳаббатига сазовор бўлган Церетелли Коонен билан бирга Камер театрининг ўзига хос жонли тимсоли эканини сезиб, ҳар бир ролига катта масъулият билан ёндашади; ролнинг драматик материални ўз қахрамони ҳақидаги билими ва тасавури билан бойитиб, унинг моҳиятини режиссёр белгилаб берган бадий вазифа асосида синтетик театр воситалари ёрдамида очишга интилади. У шу тарзда О.Уайльднинг "Саломея" (1917 йил 9 октябрь) асарида Иоканаан, Р.Лотарнинг "Қирол Арлекин" (1917 йил 29 ноябрь) асарида Арлекин, Шекспирнинг "Ромео ва Жульетта" (1921 йил 17 май) трагедиясида Ромео, В.Газенклевернинг "Антигона" (С.Городецкий қайта ишлаган, 1927 йил 1 октябрь) асарида Гемон ва шу каби кўплаб ролларни қойилмақом қилиб ижро этади. Шу театрда сахна юзини кўрган 26 та спектаклнинг 14 тасида роль ўйнайди. Бу кўрсаткич Церетеллининг қарийб 12 йил мобайнида Таиров театрининг пешқадам актёри сифатида самарали ижод қилганидан шаҳодат беради.

Церетелли ижоди қайнаган бу даврда Камер театри репертуаридаги спектаклларда бош ролларни ижро этишдан ташқари, Давлат янги драматик театрининг "Ўт ёқувчилар" (А.Луначарский пьесаси асосида) спектаклида ҳам Руделико образини яратган.

Церетелли ижодий ҳаётининг Камер театрида кечган йиллари унинг энг бахтиёр кунлари эди. У шу йилларда томошабинлар меҳр-муҳаббатини қозонибгина қолмай, рус жамиятининг кўзга кўринган вакиллари билан танишди, уларнинг баъзилари билан

қалин дўст тутинди. Жўралар у билан бир даврада ўтириб суҳбат қуришни ўзларига шараф деб билди. Ўз навбатида, улар билан бўлган суҳбатлардан Церетелли ҳам руҳий ва маънавий озиқ олди. Ана шундай ўтиришларнинг бирида баҳс-мунозара шундай кизиби кетадики, Церетелли тарки одат қилиб, театрга бир оз кечикиб боради. Не кўз билан кўрсинки, бир артист Ибен либосини кийиб, юзига гримм суриб, парда очилишини интиқиб кутиб турган экан. Церетелли шу нохуш манзарани кўриши биланоқ ишдан бўшаш ҳақида ариза ёздию Камер театрини бир умрга тарк этади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Н.Церетелли бу даврда нафақат театр, балки кино мухлисларининг ҳам муҳаббатини қозонган машҳур артист эди. "Янги давр кишиси" мақоласи муаллифлари Ольга Шведова билан Ольга Самаркинининг маълумот беришича, Н.Церетелли 1915 йилдан бошлаб "Ўлимдан кучли", "Тентакликка шарафлар", "Яшил ўргимчак", "Тақдир кўғирчоқлари", "Азлита", "Моссельпромдаги папиросчи қиз" сингари 23 та овозсиз кинофильмда асосан бош ролни ижро этган. Шундай машҳур санъаткорнинг театр оламида четда яшаши амримаҳол эди. Церетелли 1929 йил Москвадаги Оперетта театрига режиссёр сифатида ишга таклиф этилади. У мазкур театрда бир неча спектаклни сахналаштириш билан бирга бутун дунёга машҳур Катта театрда А.Даргомижскийнинг "Сув париси" (премьераси 1931 йил 13 июлда бўлиб

"Ромео ва Жульетта" спектаклидан сахна

ўтган), Ж.Пуччинининг "Богема" (премьера-си 1932 йил 14 ноябрда бўлиб ўтган) операларини муваффақият билан сахнага қўяди. Аммо ҳар бир машҳур санъаткор ижодининг гуллаб яшнаган давридан кейин хазонрезги фасли бошланганидек, унинг ҳам ижодий зафар ва олқишларга қўмилган даври ўтган эди. Церетелли 1934 йилда Катта театр билан хайрлашиб, Калинин, Могилёв, Кострома шаҳарларидаги драма театрларида "Меҳмонхона бекаси", "Андреенна Лекувер" спектакллариини сахналаштиради. Минскдаги Рус давлат драма театрида эса Д.Орлов билан ҳамкорликда "Анна Каренина"ни сахнага олиб чиқиб, ўзи Вронский ролини ижро этади.

Ҳаётнинг ҳам тантанавор-сурурли, ҳам мотамсаро-булутли кунларини кўриб чарчаган актёр 1940 йили Ленинграддаги Комедия театрига таклиф этилди. У мазкур театр бош режиссёри Н.Акимов сахналаштирган "Валенсиялик бева" комедиясида (Лопе де Вега асари) Камилло ролини ижро этади. Аммо кўп ўтмай, Иккинчи жаҳон уруши бошланиб, унинг алангалари бир зумда Нева бўйларига ҳам етиб келди. 1941 йил декабрида Комедия театри Киров шахрига эвакуация қилинди. Хасталик тўшагида ётган Церетеллини сахнадош дўстлари самолётга кўтариб олиб чиқдилар...

... "Хаста актёр Киров шахридаги касалхонада ётганида, — дея якунлади кўрсатув муаллифи, — бир аёл унга узоқ тикилиб туриб, ниҳоят, ийманибгина сўради: "Сиз Николай Церетелли эмасмисиз?" Актёр базўр бошини кўтариб, "Ҳа, мен Церетеллиман", деди. Ва шу заҳоти унинг жонсиз боши ёстиқ узра тушди. Бу — машҳур актёрнинг сўнги сўзлари эди. Ташқарида эса, ўша — 6 февраль куни, қор гупиллаб ёғиб турарди..."

P.S. Церетелли ўз даврининг кўллаб илгор кишилари каби ўта қизиқувчан инсон эди. У, айниқса, китоб билан ўйинчоқлар

шайдоси бўлиб, бой кутубхонасини асосан Пушкин ҳаёти ва ижодига бағишланган нодир китоблар ташкил этган. Бундан ташқари, Церетелли бутун умри мобайнида рус мужиклари ясаган ўйинчоқлардан иборат катта коллекция тўплаган ва шу билан кифояланиб қолмай, "Рус крестьян ўйинчоқлари" деган китоб ҳам ёзган. 1933 йили "Academia" нашриётида чоп этилган бу китобга А.Луначарский сўзбоши битган.

Саид Мирхудоёрхон тўра онасининг истақ-хоҳиши билан ўғай отаси Михаил Церетеллининг фамилиясини қабул қилган. Софья Михайловнанинг фикрича, Саид Мирмансурхон тўра Бухоро амирининг фарзанди ва валиаҳди бўлгани туфайли охиروқибат Бухорога бориб, бир эмас, бир неча мусулмон қизига уйланиб шоҳона турмуш кечириши мумкин эди. Бундай маликалик истиқболи Софья Михайловнага маъқул бўлмаган, шунинг учун у севимли фарзандини ўз бағрида олиб қолишга аҳд қилади. Бу ниятини амалга оширишнинг бирдан бир йўли, унинг назарида, ўғлини ўғай ота номига ўтказиш эди. Мирхудоёрхон-Михаил Церетелли исм-шарифи беўхшовроқ бўлгани сабабли у ўғлининг исмини ҳам Николай деб ўзгартиради.

Мирхудоёрхон-Николай ўғай отаси М.Церетелли оиласида тарбияланган чоғларида ҳам, талабалик кезларида ҳам, артистлик фаолиятининг дастлабки даврида ҳам ўз отаси ва бошқа бухоролик қариндош-уруғлари билан яқин алоқада бўлади. Аммо Бухоро амирлиги зўрлик билан тугатилиб, амир ва унинг қариндош-уруғлари қувгин, тайиққа учраганидан сўнг у билан она Ватан ўртасидаги кўприк ёндириб юборилди. Шундай даврлар бўлдики, у ҳатто амир оиласига мансуб бўлгани боис сиёсий идораларнинг таҳрири назорати остида яшади.

Давр бўронлари Бухоро амирининг фарзанд ва невараларини дунёнинг турли томонларига улоқтириб ташлади. Шулардан бири мақоламиз "қахрамон"и Саид Мирхудоёрхон тўра — Николай Михайлович Церетелли эди.

Забаржад БОБОЖОНОВА

ЎЎЎЎЎЎЎЎЎЎ QISMATI

"Мендан ҳаётингизда энг катта таас-сурот қолдирган одам ким, деб сўрашса, марҳум Уильям Рендольф Хёрст деб айтардим... Унинг табиатидаги тилсим – болаларча соддалиги билан бирга зийраклиги, эзгулик билан ҳамқадам шафқатсизлиги, чексиз ҳукмронлигию беҳисоб давлати ва айни чоқда, ундаги самимият мени ҳамиша ҳайратга солган", дейди буюк Чарли Чаплин ўз таржимаи ҳолида.

XX аср бошларида АҚШ матбуотида том маънода ҳукмронлик қилган Уильям Рендольф Хёрстнинг фаолиятини замондошлари қаттиқ қоралаган. Улар газета магнатига бўлган адоватини ҳатто очиқ-ойдин айтгани сир эмас. Аммо тақдир қархпалаги чаппасига айланиб, бугун Хёрст хотираси эҳтиром-ла қўмсаб, тилга олинмоқда.

Хёрстнинг ҳаёт йўли ҳар қандай кишини ҳайратга солади. Чунки XIX аср охири – XX аср бошида Уильям Хёрст бутун бошли миллат руҳиятига таъсир ўтказа олди. Ме-

диа саноатини йўлга қўйиб, кутку, игво, жанжал ҳисобига даромад топишга муваффақ бўлди. Айнан унинг газеталари миллионлаб америкаликларни оламда юз бераётган барча воқеа-ҳодисалар уларга ҳам бевосита дахлдор эканига ишонтирди. Ўша даврда авом Инжилдан-да кўпроқ Хёрст газеталари таъсирига тушиб қолган. Унинг бошқа бир медиумагнат – Жозеф Пулитсер билан адад устидаги шиддатли "олишув"и эса, тарихда "Титанлар жанги" номи билан машҳур бўлди. У қурдирган қошоналарнинг овозаси бутун дунёга ёйилди. Хёрст ҳаётига доир ҳар бир ҳодиса: журналистикада ясаган бурилиши, сиёсий жараёнлардаги иштироки, беҳисоб мол-мулки, муҳаббати, қизиқишлари, муттаҳамликлари, ҳатто синиб, хонавайрон бўлишини бир инсон умрига сиғдириш мумкин эмасдек! Бу ҳолатларни алоҳида-алоҳида таҳлил қилар экансиз, қаҳрамонимиз табиатидаги қарама-қарши хислатлар унинг шахсига аниқ баҳо беришда кишини иккилантириб қўяди.

Кумуш қошиқли болакай

"Мен уни энг қиммат ўйинчоқлар ўйнашни ҳуш кўрувчи қайсар бола қиёфасида яхши кўрадим...", дейди Уинстон Черчилл.

Бойлик кишининг феъл-атвори, умр-ҳаётига бевосита таъсир этади. Ҳёрстнинг пулга муносабати Чарли Чаплин эътиборини тортган: "Мен Ҳёрст каби миллионларни бу қадар ҳуда-беҳуда сарфлаган одамни учратмаганман. Рокфеллери бойлигининг маънавий масъулияти бошқариб турарди. Морган пулнинг қудратидан лаззат оларди. Ҳёрст эса катта-катта пуллари ҳам сариқ чақадек совураверарди". Эҳтимол, унинг ўзига хослиги, ўзгалардан устунлиги ҳам ана шу кўк қоғозга ҳирс қўймагани, ундан тўғри фойдалана олгани, тўғрироғи, қандай сарфлашни билганидадир...

Айтишларича, ўз даврининг катта сармоядори Расселл Сейж кунларнинг бирида Ҳёрстнинг онаси Феба Ҳёрстни учратиб, уни оғоҳлантириб қўймоқчи бўлади. "Агар ўглингиз Уолл-стритга ҳужум қилишни тўхтатмаса, унинг газетаси йилига миллион доллардан зиёв кўраверади", дейди. "У ҳолда, жаноб Сейж, ўғлим бу иш билан яна саксон йил шуғулланса бўлаверар экан", дейди Феба хоним уни мот этиб.

Уильям Ҳёрстни "Оғзида кумуш қошиғи билан туғилган", дейишади. Отаси Жорж Ҳёрст XIX аср ўрталарида Миссуридаги фермасини тарк этиб, олтин қидириш учун Невадага йўл олади. У излаган жойдан олтин чиқмаса-да, кўкиш-қора маъдан топиб олади. Жорж ҳеч ким эътибор бермаган бу хомашё таркибида кумуш борлигини фаҳмлайди. Шундан кейин унинг оиласи учун фаровон ҳаёт бошланади. Кўп ўтмай, Жорж Ҳёрст бадавлат одамга айланиб, Калифорния штати сенатига сайланади.

Уильям 1863 йилнинг 29 апрелида Сан-Франциско шаҳрида дунёга келади. Оиланинг ёлғиз фарзанди эрка, ўзбошимча бола бўлиб улғаяди. Мактабдаги ўқиши ҳам мақтагулик эмас эди. Ҳарвард университетига тайёрлаш учун ота-онаси унга репетитор ёллашга мажбур бўлади. Бироқ у университетда ҳам

қуйилмайди. Гарчи ҳавойироқ бўлса-да, журналистикага меҳр қўяди. Ундаги сергавго журналистикага мойиллик ўша вақтдаёқ сезила бошлаганди. Талабалик йиллари университетнинг "Lampoon" журналида устозлари устидан ҳақоратомуз мақола чиқариб, Ҳарварддан ҳайдалади. 1885-87 йиллари у "сариқ матбуот" асосчиси Жозеф Пулитсернинг "The New York World" газетасида мухбирлик мактабини ўтади. 23 ёшида отасига тегишли "San Francisco Examiner" газетаси ноширлигини зиммасига олади ва уни "Уорлд"га тақлидан қайта ташкил этади. Ҳёрст ўз ходимларига ҳар қандай сафсатадан ҳам шов-шувли материал яшаш мумкинлигини, ҳамма гап уни ўқувчилар талабидан келиб чиқиб, ўзига хос шаклда ёритишда эканини уқтиради. Шу тариқа Калифорния демократлари газетаси саҳифаларида машҳур кишиларнинг шахсий ҳаётига доир жанжалли мақолалар, жиноят оламидан репортажлар, шаҳар маҳкамасидаги коррупция тўғрисидаги журналист суриштирувлари босила бошлади...

1888 йили "Сан-Франциско Экземейнер" шаҳарни иссиқ сув билан таъминловчи транспорт монополиясига қарши "уруш" эълон қилади. Ҳёрст "South Pacific Railroad" компанияси устама фойда эвазига муниципалитет амалдорларига сотилган, деб айб-лади. Унинг бу қилиғи сабаб отаси билан Калифорния арбоблари ўртасига совуқчилик тушади. Оқибатда катта Ҳёрст ушбу газетани молиялаштиришдан воз кечади, айни чоқда ўғлини меросдан ҳам маҳрум қилади. Шу сабаб 1891 йили Жорж Ҳёрст вафот этгач, унинг бор мулки(йигирма беш миллион доллар) хотини Феба номига ўтади. Она қалбига йўл топиш Ҳёрст учун кўп ҳам қийин бўлмади. Оқибатда у онаси кўмағида 1895 йили "The New York Journal"ни сотиб

олади. Шу даврнинг энг таникли публицистлари – Стивен Крейн ва Жулия Ҳоторнни газетига жалб этади. Ўзи севиб, тақлид қилган “Уорлд” газетасининг муҳаррир, муаллиф ва рассомларини авраб, йўлдан уради. Устози бўлмиш Пулитсернинг мавзу ва ғояларини ҳеч бир юзхотир қилмай ўғирлайди. Кейинчалик “Жорнел” “Associated Press”нинг баъзи ходимларидан пора эвазига телеграф маълумотларини бошқа газеталардан илгарироқ қўлга киритгани маълум бўлади. Гарчи Пулитсер Нью-Йоркка анча илгари келиб, йўқ жойдан шов-шув ясабда донг чиқарган эсада, айнан Ҳёрст унинг Нью-Йорк ҳамда Ўрта Ғарбдаги энг катта рақибига айлана олди.

Рендольф кўнгли нимани тусаса, ўша иш билан машғул бўлди. Эллик ёшида унинг тасарруфида ўттизта газета, ўн бешта кундалик нашр, саккизта радиостанция, бешта кинокомпания, бешта шахта, иккита консерва заводи, битта универмаг, икки миллион акр ер ҳамда турли шахарларда бутун бошли кварталлар... яна айрим “майда-чуйда нарсалар” бўлиб, қўлида ўттиз мингдан зиёд ишчи хизмат қиларди.

У газета-журналларига худди тарози палласида гўшт тортгандек баҳо берарди... Уйилиб ётган газеталар орасидан қўлига илинган биттасини олиб: “Нима учун бу ойда газета шунчалар озиб кетди?! Рекламачилар қўл қовуштириб ўтирибдими?!”, дея унинг назорати билан ўзи шуғулланарди.

“Газетага қўйиладиган ягона талаб бу – тираж!”

Рақиблари Ҳёрстнинг журналист сифатида укуви бўлмаганини таъкидлайди. “Кўпчилик бош саҳифада Ҳёрст номидан эълон қилинувчи материалларни Артур Брисбейн ёзган, деб ҳисобларди. “Бироқ Брисбейннинг ўзи менга бош мақолаларни ҳеч ким Ҳёрстчалик зўр ёза олмаганига иқдор бўлган”, дейди яна Чарли Чаплин.

Ҳёрст масс-меиадаги асосий диққат-эътиборини оломоннинг қизиқишларига, инсон инстинктларини қитиқловчи мавзуларга қаратади. “Ўқувчи, энг аввало, ўзининг ибтидоий табиатига дахлдор белгилар кўриниб турган ҳодисаларга қизиқади”, деб

ҳисоблайди у. Булар: 1) жонини сақлаб қолишга интилиш; 2) муҳаббат қўйиш ва насл қолдириш; 3) шухратпарастлик.

Агар мақолада шу белгилардан биттаси акс этса, демак у – яхши. Агар мақолада улардан икkitаси акс этса, зўр. Агар ҳар учаласи ҳам акс этса, бу фавқуллодда мақола саналади.

“Жонини сақлаб қолишга интилиш” мавзуси қотиллик содир этиш, жонга қасд қилиш, фалокатлар, жанжаллар, соғлиқни сақлаш соҳасига доир хабарлар, озиқ-овқат маҳсулотлари, спиртли ичкиликлар ҳақидаги ахборотларни қамраб олади:

“Муҳаббат қўйиш ва насл қолдириш” мавзуси тўй тафсилотлари, оилавий можаролар, қўйди-чиқдилар, хиёнат, рашк ва унинг оқибатларини ёритиши.

Буларнинг барчаси эса сирли тарзда шухратпарастликка чорлайди.

Биз юқорида зикр этилганлардан бирортаси ифода топмаган ҳар қандай ахборотни рад этамиз. Муҳим-у, аммо қизиқ бўлмаган ҳодисага бепасанд қараймиз ёхуд умуман муносаба билдирмай қўя қоламиз.

Сарлавҳа танлашда, телеграф маълумотлари ва кўнгилочар мақолаларни саралашда ҳам айна шу принципга таянамиз. (http://en.wikipedia.org/wiki/William_Randolph_Hearst).

Рендольф “Chicago Examiner”, “Cosmopolitan”, “Harper’s Bazaar” каби нашрларини ўзига хос усулда – сарлавҳани катта-катта ҳарфлар билан териб, мақолани кўпгина суратлар билан бойитиб чоп этди. Ўғлининг ёзишича, “Ҳёрстнинг мухбирлари, ниҳоят, амалдор ва сиёсатчиларнинг қора қилмишларини текширишу фош қилишни бошлаб юборди... Айнан улар АҚШда измаиз таъқиб этиб журналист текширувларини олиб борган илк мухбирлар бўлди. Уларнинг кўпчилиги ижтимоий муаммоларни ўрганиш баробарида уларга ечим топишни ҳам ўз муқаддас бурчи деб биларди. “Сариқ матбуот” ададни ошириш мақсадида жамоатчилик дидини баттар ўтмаслаштириб юборгани ҳақидаги гап-сўзлар эса шунчаки юзаки эътироз эди, холос. Биргина XX аср бошларида отам ташкил этган “Жорнел” ва “Американ”

нашларини олсак, ҳар иккиси ҳам Америка жамияти ривожига катта ҳисса қўшганига амин бўлишингиз мумкин".

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, муштарийлар "Нью-Йорк жорнел"ни Марк Твен, Эмиль Золя, Стивен Крейн каби машхур ёзувчилар ижодидан баҳраманд бўлиш учун ҳам ўқишарди.

Шу ўринда "сариқ матбуот" тушунчасига ойдинлик киритсак. Нега энди матбуотга нисбатан айнан сариқ тушунчаси қўлланилмоқда. Бунинг тарихи юзасидан икки хил қараш бор. Икки йирик газета – "Нью-Йорк уорлд" ҳамда "Нью-Йорк жорнел" комикс устида тортишиб қолади. Бу ихтиро эгаси рассом Ричард Фельтон Ауткольт ўз "ноу-хау"сини Жозеф Пулитсернинг "Уорлд" газетасига пуллайди. Миллионлаб муштарийларга манзур бўлган ушбу комикслар жамиятдаги норозилик кайфиятларини муболағадор суратларда ифодалар эди. 1896 йил октябрида илк бор чоп этилган "Ҳоганс жинкўчаси" номли расм-ли саҳифа газетанинг ўзига хос топилимаси бўлди. Унда Ҳоганс Элли жинкўчаларида яшовчи бир болакай саргузаштлари ҳикоя қилинарди. Либос ўрнида ун қопини кийиб олган "қахрамон"ни рассом светофорнинг оғохлантирувчи сариқ рангида моҳирона тасвирлайди. Бу "ғаройиб сариқ болакай"нинг пайдо бўлиши "Уорлд" ададини бир миллионга чиқариб юборади. Маълумки, ўша вақтда барча газеталар фақат оқ-қора рангда чиқарди. Илк бор комиксда қўлланилган сариқ ранг ҳаммани гўё сеҳрлаб қўйди.

Хёрст бу ишдан мўмай даромад олиш мумкинлигини тушунади ва Ауткольтга "Уорлд"дан ҳам каттароқ гонорар ваъда қилиб, уни эпчиллик билан ўзига оғдириб олади. Энди "Сариқ бола"нинг "Жорнел" саҳифаларидан жой олиши унинг ададини шунчалар ошириб юборадики, Хёрстни автомобиль ишлаб чиқаришни конвейер асосига қўйиб, оммавийлаштирган Ҳенри Фордга менгзай бошлашади. Албатта, Жозеф Пулитсер ҳам чакана одамлардан эмасди: у ўз газетаси обрўини туширмаслик учун бошқа рассом – Жорж Дукласни ёллайди. Вақт ўтиб, АҚШда "тухум аввал пайдо бўлганми, товуқми" деганларидек, комиксларни чоп

Keynote of the *Truth, Justice, Public Service*

**Twenty-Eight
HEARST
NEWSPAPERS**

Read by more than 20,000,000 people
in 18 Key Cities of the United States...

*What a Market for Automobiles
and Automobile Accessories!*

New York American	Chicago Herald-Examiner	San Francisco Examiner
New York Evening Journal	Chicago American	San Francisco Call-Bulletin
Albany Times Union	Washington, D.C. Herald	Oakland Post-Register
Boston Journal	Washington, D.C. Times	Los Angeles Examiner
Boston Herald-American	St. Louis American	Los Angeles Herald
Evansville Journal	St. Louis Sunday Advocate	Minneapolis Press-Journal
Evansville Sunday American	Des Moines Times	Seattle Post-Intelligencer
Atlanta Georgian	Baltimore Times	San Antonio Light
Atlanta Sunday American	Baltimore Sunday American	Pittsburgh Post-Telegraph
	Oakland Post-Register	

этишга бу газеталардан қай бири ҳақли деган савол юзга келади. Бироқ бу вақтга келиб бошқа газеталар ҳам воқеаларни расмлар орқали ёритишни ўзлаштириб олишга улгурганди. Шу аснода "Нью-Йорк пресс" газетаси журналисти Эрвин Мардвин XIX аср охириларида "сариқ матбуот нью" атамасини истилоҳга киритади. Бу тушунча "Жорнел" ҳамда "Уорлд" туфайли адади тушиб кетган "Нью-Йорк пресс"ни тиклаш ниятида ўйлаб топилади. Вақт ўтиб, унинг "нью" (янги) қисмига эҳтиёж қолмай, воз кечилади. Шовшувга тўла, оммабоп бўлган "сариқ матбуот" унинг асосчилари – "Нью-Йорк уорлд" ва "Нью-Йорк жорнел" каби "Тираж ҳамма нарсани ҳал этади!" деган темир шiorга амал қилади.

Иккинчи қараш эса бундай катта ададдаги газеталарни чиқариш учун ўша вақтда паст навли қоғоздан фойдаланишга тўғри келгани билан боғлиқ. Бу қоғоз бир қарашда оқдай кўринса ҳам, тезда лакмус қоғозидек сарғайиб кетарди. Албатта, даромад топиш-

ни кўзлаган одам кундалик нашр учун сифатли оқ қоғоздан фойдаланиб ўтирармиди! Харажатлар ҳисоб-китоб қилинганда, ахир, бу анча арзон тушади. Қолаверса, нашр оммавийлигига ҳам ҳеч бир таъсир этмайди. Аксинча, қоғоз арзонлиги газета нарҳини туширишга имкон бериб, унинг янада оммалашшига сабаб бўлади. Бундай қоғозни Хёрст билан узоқ муддатли шартнома имзолаган "Дьюпон кемиклз" корпорацияси етказиб беради. Лекин XX асрнинг 30-йилларида "Дьюпон кемиклз"га кўкнори ўсимлиги поясидан янада сифатли ва арзон қоғоз ишлаб чиқарувчи кучли рақиб фирма пайдо бўлади. "Нашаванд" қоғоз сабаб хонавайрон бўлиши мумкинлигини англаб етган "Дьюпон" нажот истаб Хёрстга мурожаат этади ва улар ҳамкорликда гиёҳванд моддаларга қарши кураш ниқоби остида ўз "хайрли" ниятларини амалга оширади. Хёрст медиакорпорацияси тасарруфидаги барча нашрлар гиёҳванд моддаларнинг зарарли оқибатлари ҳақида жар солиб, Америка халқини бундай балои офатдан тайёрланувчи қоғозларда газета ўқимасликка даъват этади. Хёрст ва "Дьюпон кемиклз" марихуана, наша ва (албатта, қоғоз ҳам) олинувчи бундай бадбахт ўсимлик етиштиришни таъқиқлаш юзасидан қонун қабул қилинишига муваффақ бўлади. 1937 йили АҚШ конгресси бу ҳақда қонун чиқарди.

1898 – 1903 йиллар юз берган АҚШ ва Испания ўртасидаги Куба можаросида Хёрстнинг "фаол" иштирок этиши унинг таржимаи ҳолида "йирик қора ҳарфлар" билан битилиб қолди. Лекин бу мурасасизлик унга газета ададини янада оширишга қулай имконият яратди.

АҚШ президентининг Мадридга дипломатик чоралар орқали таъсир ўтказиб, можарони тинч йўл билан ҳал қилиш ниятидан фарқли ўлароқ, Хёрстга фақат бир ечим – уруш очиш маъқул эди. Хёрст Испания ҳукумати ва исёнчилар ўртасидаги курашни ёритиш учун газета ходимлари Р.Хардинг ва Ф.Ремингтонни Кубага жўнатади. Расом Фредрик Ремингтондан "Ҳаммаёқ – тинч. Урушдан асар ҳам йўқ. Қайтсак ҳам

бўлаверади" қабиллидаги хабарни олгач, у "Кубада қолинглар. Сизлар мени мақола билан таъминланглар, мен эса сизни уруш билан таъминлайман!", дия жавоб беради.

Хёрст Испания божхонаси ходимлари АҚШга тегишли "Оливетт" кемаси бортидаги Америка фуқароси бўлган аёл кишини ҳам текширувдан ўтказганидан хабар топади. Гирром Хёрст бу оддий воқеани ўз газеталарида чинакам шов-шувга айлантириб юборади. Хёрст буйруғи билан "Жорнел" рассоми биринчи саҳифага уч нафар золим испан божхоначиси суратини чизиб беради. Суратда чиройли ёш яланғоч қизни уч эркак шафқатсизларча тинтимокда, қиз бунга мағрур ҳолда, аммо нафрат билан дош бериб турибди. Тасвир остига катта-катта ҳарфлар билан "Бизнинг юлдузлар-ла безанган йўл-йўл байроғимиз аёлларимиз номусини ҳимоя қила оладими? Испан муттаҳамлари кема бортида мафтункор Америка аёлининг кўйлагини юлқиб олмоқда!" деган сўзлар ёзилган эди. Тез орада бу хабар ёлғон экани, қизни божхонанинг аёл ходимаси текширгани маълум бўлади, аммо газета аллақачон миллион нусхада тарқалишга улгурганди.

Шунга ўхшай яна бир воқеа: 1897 йил августда Хёрст мухбир Крилмендан "Ўн етти ёшли соҳибжамол Эванҳелина Сиснерос кубалик ҳарбий асирлар галаёнида иштирок этгани учун Африкага сургун қилингани" ҳақида телеграмма олади. Бу янгиликдан қувончи ичига сиғмай қолган Хёрст "Айни муддао! Энди одамларда норозиликни қучайтириш лозим: шундай қилайликки, кўз ёш тўкмаган бирон кимса қолмасин!" дейди. Хёрстнинг одамлари ҳеч бир қийинчиликсиз икки юз минг нафар америкалик аёл имзосини тўплайди ва ушбу норозилик хати Испания қироличасига жўнатилади. "Жорнел" ибодатхонада тарбия топган маъсума, беозор қизни шахватпараст испан жаллодлари ўлимдан-да оғир қисматга маҳкум этганини" хабар қилади. Бу воқеаларни янада авжига кўтариш мақсадида Хёрст мухбир Деккерга қизни олиб қочишни буюради. Эванҳелинанинг "Нью-Йорк жорнел" таҳририятига ташрифидан сўнг биринчи саҳифада "Америка дипломатияси

уддалай олмаган ишни Америка газетаси бир ҳамладаёқ ҳал этди!" деган шапка ва унинг остида "бахтиқаро" қизнинг "испан ертўласига" ва ундан кейинги вақтдаги аянчли суратлари берилади.

Бироқ Рендольф "ижод"ини шу нуқтада ҳам тўхтатмади. Унинг хаёли жамоатчилик фикрига янада кучлироқ таъсир этувчи воситаларни ўйлаб топиш билан банд эди. Гарчи ҳеч қандай таҳдид йўқлигига қарамай, Ҳёрст ҳамон АҚШ ҳукуматидан "Америка манфаатлари ҳимояси" учун Куба қирғоқларига ҳарбий кема жўнатишни талаб қилиб чарчамасди. 1898 йил 25 январда мамлакат президенти Маккинли Куба қирғоғига "Мэйи" крейсерини юборади. Бир неча ҳафта Ҳавана яқинида тинч турган кема 15 февралдан 16 февралга ўтар кечаси номаълум сабабга кўра портлаб, 260 киши ҳаётдан кўз юмди. "Жорнел" АҚШ – Куба можаросига яна ёғ пуркаб, "Разил испанлар – қотиллардир!" дея бонг уради. Ҳёрст муҳаррир минбарида "АҚШ Испаниянинг бу галги тарсақисига ҳам дош беришга мажбур. Чунки уруш очиш Маккинли ва унинг Standard Oilдаги дўстларига жуда қимматга тушади-да! Зеро, акциялар нархининг 1 фоизга пасайиши 260 нафар ҳарбий денгизчининг ўлимидан улканроқ фожа" каби аччиқ кинояларни муттасил бериб боради ва ҳукуматнинг Испанияга қарши уруш очишига эришади. Америка билан Испания ўртасидаги мазкур тўқнашув Ҳёрст нашрларида "Жорнел" уруши" деб номланди. Кейинчалик ўша мудҳиш портлашга... Испаниянинг мутлақо дахли йўқлиги аниқланди.

"Президент бўлиб нима қилдим? Уларни мен ўзим сайлайман!"

Айнан Ҳёрст АҚШдаги сиёсий ўйинларнинг асл моҳиятини очиб ташлади. Тўғри, бу борада Ҳёрст ҳақида турли-туман фикрлар мавжуд. Кимдир уни асл ватанпарвар деб алқаса, кимлардир ўз нашрлари мавқеини ошириш, мол-дунёсини кўпайтиришдан бўлак ғами йўқ бебурд қорчалон деб ёзгиради.

Бу нуқтани назар унинг Рузвельт билан беқарор муносабатлари оқибатида вужудга

келган. Аввалига Ҳёрст Демократлар партияси етакчисига қарши чиқади-ю, кейин уни қўллаб-қувватлайди. Бироқ сиёсатдаги бу "янги битим" Ҳёрстнинг молиявий аҳволига путур етказгач, у президентга коммунистлар гумаштаси деб лақаб қўяди.

Ҳёрст қўл остидаги батча оммавий ахборот воситаларига фақат ўзининг сиёсий ва молиявий манфаатларига хизмат қилиш талабини қўйган. Бир сафар ўз принципларидан чекингани унга жуда қимматга тушган. 1930 йили демократ Жон Кеннедининг (бўлажак президент Жон Фицджеральднинг отаси) илтимосига кўра, президент сайловида партия номзоди – Франклин Делано Рузвельтни қўллаб-қувватлайди. Аслида магнат бу арбоби 1920-йиллардан – АҚШ урушдан кейин Европа тикланиши тарафдори сифатида фаол иштирок этиб, вице-президентликка номзодини қўйганидан буён хушламас эди. Ўша вақтда "Жорнел" унга қарши кампания бошлаб, Рузвельтни ватанпарварлик ҳисси етишмасликда, солиқ тўловчилар маблағини Миллатлар Лигаси каби "АҚШ учун зарарли бўлган халқаро найранглар"га сарфлашга уринаётганликда айблади.

"Тўртинчи ҳокимият" қироли бу "чала глобалист" – Рузвельтнинг сиёсий фаолиятига нуқта қўйганига ишонган, устига-устак, ўзи ҳам Ҳерберт Гувер номзодига овоз берганди. Шунга қарамай, Кеннеди Рузвельт Буюк турғунлик даврида миллатни бирлаштира оладиган ягона шахс эканига Ҳёрстни ишонтаришга муваффақ бўлади.

Албатта, концерннинг ахборот монополияси ҳукм сурган барча ҳудудда Рузвельт етарли овоз тўплади. Шунинг ўзиёқ номзоднинг сайловдаги ғалабасини таъминлади. Хуллас, ношир ваъдасига вафо қилди, аммо магнат бу ёғига мазкур арбобга Америка раҳнамоси ўлароқ ном қозоншига ёрдам бермоқчи эмасди.

1933 йил Рузвельт миллий иқтисодни кутқариб қолиш ҳақидаги актни (NIRA) тақдим этганида Ҳёрст демократлар билан муросага боргани учун афсус чекди. Чунки сайловда Рузвельтни қўллаб-қувватлашининг асосий сабабларидан бири – ўзи ишлаб чиққан инқирозга қарши режани амалга ошириш

эди. У федерал захира тизимидан бозорга қўшимча беш миллиард доллар ажратиш ҳақидаги таклифни илгари сурди. Бунда акциялар нархи тушиб кетмаслиги учун сармоядорлар керагидан кўпроқ маблағ тикиши кўзланган эди. Рузвельт эса, бу режани рад этиб,

ўрнига ишсизларни иш ўринлари билан таъминлаш ҳамда хусусий тадбиркорликни назорат қилиш тизимига уч миллиард доллар сарфлашни маъқул кўрди.

Шу тариқа президент Хёрстни миллат халоскори бўлишдек юксак рутбадан маҳрум қилди. Бу ҳам етмагандек, Рузвельтнинг "янги тажриба"си Хёрст бизнесига путур етказиши ҳам аниқ бўлиб қолади. Чунончи, инқирозга қарши агентлик (NRA) соҳа кодексларини, жумладан, ноширлик соҳасига доир мажбуриятларни ҳам ишлаб чиқади. Айни чоқда Рузвельт таъсис этган жамоат ишлари маъмурияти (PWA) ишчилар, касаба уюшмалари ҳуқуқлари ҳимояси билан шуғулланиб, тартибга риоя қилмаган корхона эгаларидан жарима ундирга бошлайди. Рузвельт маъмурияти касаба уюшмаси тузумочи бўлгани учун ҳайдалган ўнлаб ноширларни ишга қайта тиклаш талабини қўйганида, умри бўйи катта бизнесни етарли назорат қила олмаётган ҳукуматни қоралаб келган Хёрстнинг фигони фалакка чиқади. "Оқ ёқалилар" PWA кўмагида махсус гилдия тузиб, Хёрстга маошларни ошириш ва меҳнат меъёрларига амал қилиш талабини қўяди. Бу машмашалардан хуноби ошган ношир Кеннедига муурожаат этганида, у совуққонлик билан "Билли, кечирасан-у, партия агентлик ишларига аралаша олмайди. Бир йўлини қилиб, касаба уюшмалари билан тил топишишга уриниб кўр", деб маслаҳат беради.

Айниқса, солиқ кодексига киритилган тузатиш Хёрстнинг сабр косасини тўлдириб юборди. Бу ҳужжатга кўра, холдинг ком-

паниялари мажбурий чегирмаларининг қулай йўллари ва Буюк Британия билан божсиз трансатлантик савдо шартномаси бекор қилинган эди. Шундан сўнг "Жорнел" муқовасида инглиз фунти долларни ямламай ютаётгани, Америка президенти эса тўқилган ушоқларни тераётгани акс этган Рузвельтга қарши илк карикатура чоп этилади. Ношир сўнгги "салиб юриши"ни Рузвельтга қарши эълон қилади.

1936 йили медиамагнат маҳбубаси Мэрион Дэвис билан бирга Европа сафарида юрганида, "Оқ уй"да "Хёрст масаласи" бўйича мажлис ўтказилади. Рузвельт Жо Кеннеди, Ҳенри Моргантау, Ҳарольд Икес ва бошқа сафдошлари билан сайловда ўзларига дурустгина зарба бериши мумкин бўлган бу ноширни "бирёқли" қилиш хусусида бош қотиради. Молия вазири Моргантау Хёрстнинг ишларини "кавлаштириб кўриш"ни таклиф этади. Ноширлик фаолиятига доир кодексга киритилган биринчи тузатиш ношир сифатида уни ҳимоя этса-да, бироқ солиқ тўловчи ёки биржа эмитенти сифатида, аксинча, тагига сув қуйиши мумкин эди. "Биз Хёрст ва Дэвиснинг солиқ декларацияларини синчилаб ўрганиб чиқиб, қимматли қоғозлар бўйича комиссияда уларнинг расмий ҳисоботларини таққослаб кўришимиз керак. Ишончим комилки, муҳтарам ноширимизнинг энг заиф жойи – шу", дейди молия вазири.

Шундан сўнг Хёрстнинг рақиблари бу шов-шувли мавзуга қаттиқ ёпишиб олиб, унинг услуби бўйича аҳволни бўрттириб, шишириб матбуотда мақолалар чоп эта бошлады. Бу чиқишлар эса комиссия текширув ўтказиши учун етарли асос эди. Мазкур "тадбир" оқибатида, Хёрст 50 миллион долларлик сармоясидан маҳрум бўлди. Бу ўйиндаги мағлубият уни ўн олти даврий нашрдан ҳамда радиостанциялар ва Ҳолливуд кинокомпанияларидаги бадалларидан мосуво қилди.

Шунга қарамай, Хёрст бой берилган мавқеим ва концернимни бир куни албатта қайта тиклайман деган умидда яшади. Бироқ на ўзи ва на авлодлари бунинг уddасидан чиқа олди. Энди у Оқ уй сиёсатига бошқа

аралашмас, газеталари ҳам АҚШнинг Иккинчи жаҳон урушидаги иштирокига бетараф муносабатда эди.

Таноби тортилган Хёрстнинг қисмати бошқа ноширларга бир мактаб бўлди. Бугунги кунда ҳам Хёрст корпорацияси тасарруфида йигирмадан зиёд оммабоп(асосан аёлларга мўлжалланган) газета ва журналлар бор, аммо улар катта сиёсатдан ўзини узоқ тутати.

Хёрстнинг "Тожмаҳал"и

Уильям Рендольф Хёрстнинг номи фақат Америкадагина эмас, балки Европада ҳам ҳатто Черчилл номидан машҳурроқ эди. Унинг кўли етмайдиган бойликнинг ўзи бўлмаган. Бироқ дунёда шундай мулк ҳам борки, у сотилмайди, уни фақат бахш этиш мумкин. Бу – кўнгил мулки! Хёрст Мэрион Дэвис билан танишганида қув ёшлигини аллақачон орта қолдириб, эллик тўртни қоралаган, беш боланинг отаси бўлган газета маgnати, Мэрион эса юлдузлик истагида ёнаётган йигирма яшар актриса эди. Хёрст узоқ вақт чўзиб юрмай, унга "Мен сенга уйланмоқчиман. Сенга алоҳида киностудия сотиб оламан, ўшанда сен чинакам юлдуз бўласан!", дея ваъда беради. Лекин рафиқаси Миллисент Хёрст билан ажрашишдан бош тартади. Шунда Дэвис "Менга расмий ҳужжатлар эмас, сен кераксан!", дея оқилона йўл тутати. Уларнинг муҳаббатли турмуши ўттиз тўрт йил давом этади ва дунёдаги энг ажойиб норасмий жуфтликка айланади. Хёрст Дэвисга "Сенга атаб шундай қаср қурдирайки, у ҳали ҳеч бир маликанинг тушига ҳам қирмаган бўлсин!", дейди. У ростдан ҳам ўз ваъдаси устидан чиқди...

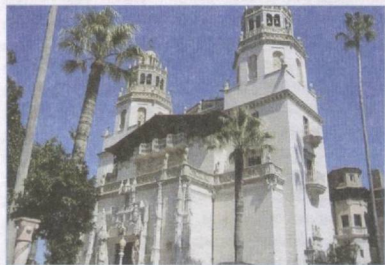
Хёрст муҳаббат қасрини қуриш учун машҳур архитектор Жулия Морганни ёллайди, меъмор унга Бавариялик Людвиг қасрлари ҳам янги қурилажак қошона олдида бир кулбага айланиб қолишига кафолат беради. Дарҳақиқат, Хёрст Сан-Симеон шаҳарчаси яқинида қурдирган қаср мутлақо бетакрор эди. Ушбу ҳашаматли қасрга маgnат кўз кўриб, қулоқ эшитмаган пул сарфлайди. Уйни жиҳозлаш учун Европанинг ярим осори-атиқаларини талон-торож қилади, со-

тиб олишга қурби етмаган буюмларнинг эса нусхасини буюртиради. Етти йил давомида поездлар Сан-Симеонга Рим императорлари ва Миср фиръавнлари саройларининг бўлакларини, қадимий ҳайкаллар, тош, устунлар, бошқа меъморий бойлик-

Мэрион Дэвис

ларни ташийди. Морган қаср лойиҳасини бир неча бор қайта ишлаб чиқади, натижада ҳар хил усулларни қориштириб юборади: 36 кўнғироқли қўш минора, испан готикаси услубидаги равоқ, баландлиги 20 фут келадиган рақс зали, черков услубидаги каттакон ошхона... Сурату gobеленлар, қадимий гиламлар... Қошонадаги 130 та хона ва улкан боғ турфа хил ажабтовур буюмлар билан

тўлдирилади. Кейин поезд ва самолётлар фил, тимсоҳ, сиртлон, туяқуш, коала, какадуларни таший бошлайди. Хёрст ва Дэвис АҚШдаги энг катта хайвонот боғини ўз "кулба"ларида барпо этади.

Дам олиш кунлари Сан-Симеонга энг машхур америкаликлар ташиф буюрарди. Чарли Чаплин, Глория Свенсон, Мэри Пикфорд, Марлен Дитрих, Грета Гарбо, Кларк Гейбл каби ўша давр юлдузлари бу ерда яйраб хордиқ чиқарар, ҳовузларда чўмилиб, теннис ўйнардди. Севишганларнинг сўлим гўшасида ҳатто Уинстон Черчилл, Франклин Рузвельт ҳам от миниб, вақтичоғлик қиларди. Бернард Шоу эса мароқли хангомаларини айтиб, меҳмонларни кулдирадди.

Хёрст маҳбубаси учун қасрга дунёнинг турли ерларидаги жавоҳирларни келтирадди. Ҳали номи чиқмаган актриса бир зумда шу ҳашамат соҳибасига, тожсиз қироличага айланади. У кун билан ҳовуз ёнида ўтириб, ичкиликка муккасидан кетади. Гайриоддий сахна декорациясини эслатувчи бу қасрда Дэвис ўзини ҳам ундаги қимматбаҳо бир матоҳдек ҳис қиларди... Хёрст севгилиси қўққис сувга чўкиб кетмаслиги учун ҳовуздан сувни чиқариб ташлашни буюради...

Мэрион бир кун Хёрстга "сени юлдузга айлантираман!" деб берган ваъдасини эслатади, Хёрст студия сотиб олиб, катта пулга сценарийнавис ёллайди.

Ниҳоят, оқ-қора кадрларда Мэрион Дэвис сиймоси пайдо бўлади. Хёрстнинг барча оммавий ахборот воситалари Мэриондан юлдуз ясашга киришади. Газеталарнинг биринчи саҳифасини актрисанинг суратлари уни кўкка кўтарувчи тақризлар эгаллайди. Радио ҳам басма-бас Дэвиснинг "ноёб" истеъдодини тараннум этади. Уни деб жонига қасд қилган ўнлаб йигит-қизлар қисмати, телба ошиқлару мухлисларнинг беҳисоб мактублари сунъий уюштирилади. Дэвис гарчи Ҳолливуднинг бошқа юлдузлари сингари истеъдодли бўлмаса-да, лекин аёллик назокати Хёрстни маҳлиё этган эди. У Мэрионни ҳаммадан зўр деб биларди.

Хёрст таназули ҳеч қутилмаганда, гўё тўфондек юз берди. Ҳамма дусту ёрлар, энди Мэрион уни ташлаб кетади, деб ишон-

ган эди, лекин бундай бўлмади. Тўғри, бир вақтлар у Хёрстнинг ҳамёни ҳисобига яшашни ихтиёр қилган, лекин Уильям бора-бора унинг юрагига ўрнашиб олишга улгурган эди. Дэвис бисотидаги барча қимматбаҳо тақинчоқларни сотади ва Хёрстнинг кўлига миллион доллар тутқазади. "Мен ўртамиёна актрисаман, аммо ўртамиёна аёл эмас", дейди у ва ёрини хонавайрон бўлишдан қутқариб қолади.

Хёрст ажал билан тўрт йил олишди. Ичкиликбоз бўлиб қолган Мэрион қаср атрофида изғиб, ўзи билан ўзи гаплашар, ҳеч кимни танимасди. Дэвис хаста ёрини қошиқчада овқатлантириб, юзини артиб кўяр экан, шунча йил ўзини ҳам, уни ҳам изтиробга қўйиб яшаганидан афсусда эканини такрорларди.

1951 йили Хёрст вафот этгач, оиласи мархумни дафн этиш учун Сан-Францискога олиб кетади. Табиийки, Мэрионни ҳатто кўмиш маросимига ҳам таклиф қилишмайди. Билъакс, у сабабли кўп йил эрини кўрмаган Хёрстнинг рафиқаси Мэрион Дэвис номини илк бор эшитиб турганини айтиб, алампдан чиқади.

Хёрст вафотидан уч ой ўтгач, энди пиёнистага айланган 54 ёшли Мэрион ташқи қиёфаси Уильямга ўхшаш эски бир таниши билан никоҳдан ўтади. Унга жуда катта мол-мулк – АҚШнинг турли жойларидаги бир қанча қасрлар, кўплаб автомобиллар, дуру жавоҳирлар қолган эди. Хёрстан кўп нарса ўрганган Мэрион пулларни турли хайрли ишларга сарфлайди.

Дэвис 1961 йили жағ саратонидан вафот этади. Унинг актрисалик фаолияти ҳақида ҳеч ким эсламасди. Газеталар фақат унинг бойлиги-ю пиёнисталиги ва албатта, аломат миллионер билан муносабатлари ҳақида ёзар эди.

Бу гайриоддий муҳаббатга ошиён ўша машхур қаср – Хёрстнинг "Тожмаҳал"и ҳамон музей сифатида барчани лол қолдирмоқда. 56 ётоқхона, 61 пардозхона, 19 меҳмонхонадан иборат маҳобатли бу қошонада адашиб қолиш ҳеч гап эмас. Шу боис қасрнинг юзлаб жойига махсус телефонлар ўрнатилган. Кимда-ким адашиб қолса, турган ерининг шифтида қандай сурат акс этганини

телефонда айтса, бас. Чунки шифтлардаги тасвирлар – турлича. Сиз шифтда буқалар жанги тасвирини кўраётган бўлсангиз, демак, билинги, биллиардхонада турибсиз...

Кўргон худудида чўмилиш ҳавзаси, теннис майдончалари, кинотеатр, аэродром, дунёдаги энг катта хусусий ҳайвонот боғи жойлашган.

Фуқаро Ҳёрст – эркин матбуот қироли

Америка тарихи буюк шахсларнинг, қудратли кишиларнинг муваффақияти ёки мағлубияти тарихидир. Кино реал ҳаётга кўзгу тутиб, Американинг шундай арбобларини зўр маҳорат билан гавдалантириб берди. Америка кинотанқидчилари ва режиссёрларининг фикрича, сиёсий мавзуда Орсон Уэллснинг “Фуқаро Кейн”(1941) фильмини алоҳида эътироф этиш лозим.

Фильм медиамагнат Чарлз Фостер ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилади. У матбуот дунёсидаги ўз ишини жамиятга янгиликлар етказиб бериш ғояси билан бошлайди-ю, лекин бора-бора катта пули ва қудратини ўз манфаатлари сари йўналтиради. Фильм сценарийси муаллифи ҳам, бош қаҳрамон ижрочиси ҳам режиссёрнинг ўзи эди. Асар катта экранда қўйилиши биланоқ “Оскар” мукофотининг “Энг яхши сценарий” номинациясига сазовор бўлади (қаранг: *Дон Б. Фовуа. 125 запрещённых фильмов. Цензурное историей мирового кинематографа. Екатеринбург, “Ультра. Культура”, 2008.*).

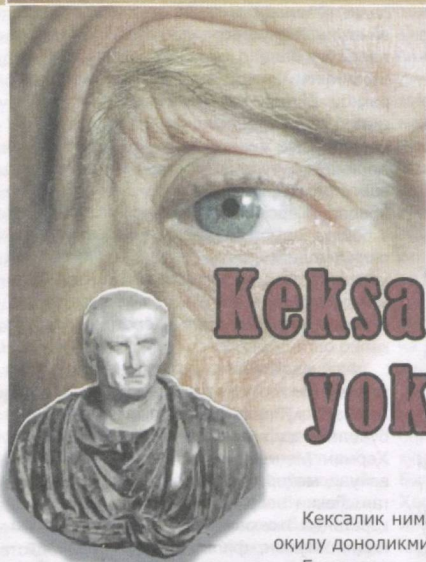
Фильм экранга чиқишини хоҳламаган Ҳёрст медиаимперияси воситасида Уэллсга қарши расмона жанг бошлайди. Ҳёрстнинг дўсти Луис Мейер “РКО-Радио” фирмаси президентига (у Уэллс картинаси қўйилишига масъул эди) фильм негативини ҳамда барча позитив нусхаларини ёқиб ташлаш шарти билан 800 минг доллар таклиф этади. Гарчи Мейер бундай қилишга жазм этолмаган бўлса-да, аммо фильм экранга чиқишини бир ярим йил чўзиб юради. Уэллс судга мурожаат этишини айтиб огоҳлантиргач, фильм дастлаб Нью-Йорк танқидчиларига, сўнг кенг оммага намойиш этилади. “Фуқаро Кейн” Американинг йирик шахарларида эк-

ранга қўйилади, бироқ кичик қишлоқларда, айниқса, Жануб томонларда Ҳёрст газеталари қўли баланд келади. “Фуқаро Кейн”нинг экранга чиқишида режиссёрни Ҳёрстнинг рақиб бўлган медиамагнат Ҳенри Льюис-гина қўллаб-қувватлайди, холос. Хўш, бу фильм қайси жиҳатлари билан Ҳёрст ҳамда Ҳолливудга гўлгула солди? Йигирма беш ёшли режиссёрнинг илк асари нега темир иродали Ҳёрстнинг паймонасини тўлдирди? У бош қаҳрамон сиймосига Американинг биринчи медиамагнати, 25 та кундалик, 24 та ҳафталик газета, 12 та радиостанция, 2 та жаҳон ахборот агентлиги, “Космополитэн” киностудиясининг эгаси Ҳёрстни прототип қилиб олганди.

Фильмда Ҳёрст қурдирган қаср анча ҳаётий чиққан. Бемаъни бойлик ва зулмат ҳаёт қўйнидаги ёлғизлик рамзи бўлган бу олтин кафасга сценарий ҳаммуаллифи Ҳерман Менкович бир неча марта борган ва уни маҳорат билан тасвирлашга эришган. Лекин асар қаҳрамони ўз прототипига қараганда жинзакроқ қиёфада гавдаланади. Умуман, фильмдаги кўп нуқталар – қаҳрамоннинг қулаши, ёлғизлиги, мусибати, қасри ва давлатининг бебақолиги дурустгина бўрттирилган. Орсон Уэллснинг биографи “У... тирик одамнинг биографиясидан ҳикоясининг ўзаги сифатида фойдаланди”, дейди. Ҳёрст фильмга эмас, унинг муаллифигагина зиён етказа олди. Орсон бу қалтис фильмдан сўнг бир неча “арзон” фильмлар ишлади, аммо уларнинг ҳеч бири илк асари каби муваффақият қозонмади. 25 ёшида Ҳолливудга кириб келган ёш даҳо аламиндан ичкиликка зўр бериб, 35 ёшида кинони тарк этди... (<http://en.wikipedia.org/wiki/CitizenKane>)

Ҳёрстнинг ҳаёти ҳар бир жабҳада ўта қизгин кечди. Сиёсат, журналистика, санъат, маданият соҳасидаги қори амалларию муҳаббат тарихини таҳлил эта туриб, Рендольф Ҳёрст шахсига мутлақ ижобий ёхуд салбий баҳо бериш душвор. Нафсиламри, уни қоралашга ҳам, оқлашга ҳам ҳар қанча асос топиш мумкин. Шунга қарамай, унинг номи нафақат Қўшма Штатлар, балки бутун дунё тарихи саҳифаларига муҳрланган.

Жуманазар БОЗОРБОЕВ

Keksalik azobmi yoki gasht?

Кексалик нима? Ҳаёт интиҳосими, бедаво дардми, оқилу доноликми?..

Бу масала қадим замонлардан инсонларни ўйга толдириб, ақл соҳибларини тафаккурга чорлаб келмоқда.

Нафсиламри, даҳри дундаги жамики мавжудот кексайгани, эскиргани сайин қадри тушади, қиймати пасаяди. Фақат Ҳазрати инсонгина ёши улғайган сайин қадри ортиб, табаррук санала боради.

Инсон табиати – қизиқ. Дастлаб кексаликка етишни, давралар тўрида ўтиришни орзу қилади, “Ёшингизга етиб юрайлик”, дея нуроний отахону онахонлардан дуо олади. Табаррук ёшга етганда эса дарди чандон кўпайганию одамлар қарамай қўйганидан шикоят қилади. Демак, айни тоифа шу ёшга етгунича ёшлар қалбида ҳурмат-эҳтиром ўйғота олмаган. Донолар айтганидек, нодон кимсаларгина ўз хатоларию ножўя ҳаракатларини кексаликка йўяди.

Милoddан аввалги I асрда яшаган Рим файласуфи ва нотиғи Марк Туллий Цицерон олтмиш ёшдан ошгач, “Кексалик тўғрисида” деган рисола ёзиб, ушбу умр палласининг ўзига хос завқли жиҳатлари ва фазилатларини ёритган. Рисолада кексалик навқирон ёшдагиларга нима сабабдан аянчли туйилишининг тўрт сабаби кўрсатилган ва уларга муносабат билдирилган.

Биринчиси, кексалик кишининг ишчанлигига ҳалақит беради деган фикр-дир. Унга мутафаккир қуйидагича жавоб қилган: “Кексаликда тана заиф, ле-

кин ақл қувватли, тажриба эса мўл бўлади. Буюк ва шарафли ишлар таранг мушаклару чаққон оёқ-қўл билан амалга ошмайди; аксинча, донолик ва тажриба воситасида юзага келади". Бу фикрни халқимизнинг "Қари билганини пари билмас", "Оталар сўзи – ақлнинг кўзи" сингари мақоллари тасдиқлайди. Шунингдек, хислат ва хосият кексаликка тан бўлгани боис римликлар олий кенгашни "Сенат" деб атаган. Бу сўз ўзбекчада "оқсоқол" деган маънони билдиради.

Иккинчиси, "Кексалик танани ҳолдан тойдириб, хотирани сусайтиради", деган фикрга қарши чиқиб, "Агар инсон туғилганидан бошлаб калтафаҳм бўлса-ю, хотирасини чиниқтириб бормаса, қариганда шундай бўлади-да! Аммо мен шу вақтга қадар бирорта қария хазинамни қаерга яширганимни эслай олмапман, деганини эшитмадим. Нимаики одамни ўзига жалб қилса ва эътиборида бўлса, уни ҳаммавақт ёдида сақлайди", деб ёзади.

Учинчиси, "Кексалик бизни барча роҳат-фароғатдан маҳрум этадими?" деган саволга жавобни "Нега биз роҳат-фароғат тўғрисида бунча кўп гапирамиз?" деган қарши савол билан бошлайди ва "Кексаликда дабдабаю тантаналар бўлмайди, ичкилик кўп ичилмайди. Демак, бу даврда инсон мастлик, уйқусизлик, меъёридан ортиқ овқат ейиш азобидан холи бўлиб, сокинликда роҳатланиб яшайди", дея мулоҳаза билдиради.

Тўртинчиси, "Кексалик кишини ўлимга яқинлаштиради" деган фикрга "Ўлим хавфи кексалардан кўра ёшларга кўпроқ чанг солади. Чунки кексалар ҳаётдан орттирган тажрибасига суяниб хавф-хатардан сақланишга ҳаракат қилса, ёшлар ҳеч қандай малакаси бўлмагани ҳолда хавф билан юзлашишга шунча кўп интилади. Бундан ташқари, барибир, ёздан кейин куз келади. Буни тўхтатишга ҳеч ким қодир эмас. Аммо киши улуг ёшга етганда ҳам тушкунликка тушиб қолмаслик учун ғайрату шижоат билан яшашга ҳаракат қилмоғи зарур. Бу – эрта қаришга қарши курашишнинг энг самарали йўлидир. Масалан, касалликка қандай қаршилиқ кўрсатилса, кексаликка ҳам шундай қарши туриш керак. Бунинг учун киши соғлиғини назорат қилиб бормоғи, танасини зўриқтирмайдиган машқларни бажармоғи, руҳий тетиклигини сақлаб турмоғи лозим. Умр шамига шулар воситасида ёғ қўйиб турилмаса, кексалик шамоли уни ўчириб кетади. Киши кексайганда бировга қарам бўлиб қолмаса, ҳурматга лойиқдир. Кексаларга хос ақлу ҳулки бор ёшларни қўллаб-қувватлаганим каби ёшларга хос ғайрат-шижоати бор кексаларга ҳам менинг ҳурматим баланд" дейди Цицерон.

Навоий ҳазратлари эса "Ўзинг ёш-у, ақлинг қари бўлсин!" деб ўгит беради. Ким ана шу ҳикматни ўзлаштириб олса, кексайганини сезмайди, бунга парво ҳам қилмайди. Кексайганда бир маромда кун кечирган одам узоқ яшайди. Кексалик ўзини билган одамга донишмандлик, файласуфликдир. Умрининг ана шу даврига фалсафий ёндаша олган инсон эса кексайганда ҳам барчанинг эътиборида бўлади, ҳурмат-эҳтиромга лойиқ кўрилади.

Жамила ЭРГАШЕВА

Jansiq tuyg'ular

Болалари билан бутун йўлакни тўлдириб кетаётган хотинларнинг ёнидан шошиб, тўғрироғи, бир оз чимирилиб ўтдим. Вақтим жуда тигиз эди, уларнинг бамайлихотир юриши гашимни келтирди: "Бекорчилар!.."

Беихтиёр уларнинг гурунги қулогимга кирди:

– Замон тинч, дунёнинг шамоли кўкрагингга тегиб, оёгинг жер босиб журган бўлса, шунисига шуқр қил, эгачи... Шукрнинг ҳам ажри бор...

Беихтиёр қадамларим секинлаиди. Уларнинг гапидан кўра сўзлаётган лаҳжаси ўзига оҳанграбодай тортиди, дилимнинг қулфини очиб юборди. Мени боягина шошириб турган ишга ҳам боргим келмай қолди. Онамни жуда-жуда соғинганимни ҳис этдим. Бу соғинч ҳиссини бир оз бўлса-да қондирмоқ учун тўхтаб, уларнинг суҳбатига қўшилмоқчи бўлдим, аммо журъатим етмади.

...Онамни аллакимлар кўзда ёш билан излаб келарди:

– Сиз онамни кўрган инсонсиз, сизни кўрсам онамни кўргандай бўлман.

Ўзим танимаган мана шу хотинлар бирдан кўзимга яхши кўриниб кетди, суҳбатига аралашгим келди – онамнинг лаҳжасида сўзлашгани учун.

* * *

Ҳамсуҳбатим қон йиғлади:

– У ер бўлса – босиб ўтмайман, сув бўлса – қўл чаймайман!

Мен ёқа тутдим:

– Ё қодир Оллоҳ! Кимни кимга муҳтож этдинг?

* * *

Шифохонага тушган дастлабки кунларим устма-уст келган зиёратчиларнинг кети узилиб, бора-бора ҳеч ким хабар олмай қўйди.

Бармоқ букиб санадим: у келди, бу келди...

Ҳа, ҳаммаси бир-бир келиб, қарзини узиб кетди.

Энди ўйлаб ўтири-иб соғ-саломат юрган кунларим одамларни кўпроқ қарздор қилиб қўймаганимга афсусланаман. Ахир, ҳол сўрмоқ учун эмас, қарздан қутулмоқ учун излар экан-ку булар...

* * *

Маслаҳат сўрадилар:

– Энг яхши совга нима?

Айтдим:

– Бергувчига жабр бўлмайдигани, малол келмайдигани...

Айтдилар:

– Бу сизга маъқули, биз эса бошқа одамга совга олмоқчимиз.

Дедим:

– Бўлмаса, маслаҳатни ҳам бошқадан сўранг.

* * *

Қўлтиқтаёқ... У билан йиглаб-йиглаб дўстлашасиз, кейин сизни жимгина сласида опичлаб юраверади. Баъзан унга бутун оғирлигингизни ташилаб туриб, ўйлайсиз: “Ҳаётда бирон одамга оғир кунда қўлтиқтаёқ бўла олдими?”

Ишингиз битган – қаддингизни тутган кунингиз қадрдон қўлтиқтаёқни кўздан овлоқ бир жойга ташилаб қўясиз. Энди у сизга керак эмас. У ўша жойда чанг босиб ётиб, сизни қандай кўтариб юрганларини, юришини ўргатганларини, илк қадам қўйганингизда шодон қийқирганларингизни эслайди...

Бизни эсдан чиқариб юборган дўстларимизни шундай беминнат хайрихоҳлик билан эслай оламизми?!

* * *

Ўзлари ағанаб ётган чоҳга мени ҳам чорладилар:

– Тушинг сиз ҳам, зўр жой экан...

Уларга ёмонлик қилмаганман. Чоҳга ҳам ўзлари йиқилган. “Таклиф”идан ранжиганимни сездирмаслик учун кўзимни олиб қочдим.

Улар эса этагимдан тортқилашни қўймайди:

– Келинг, келсангиз-чи!.. Нега анқаясиз?

Ё Парвардигор! Ўзингга раво кўрганни ўзгаларга ҳам раво кўргин, деганлари шуми?

* * *

...Касалхона эшигидан кирган аёлни бир дугонамга ўхшатиб юбордим.

– Шўрлик, нима қиларди овора бўлиб?..

Бироқ севинч учқуни йилт этган кўнгилни бир зумда хижолат эгаллади.

“Овора бўлмаган” экан. Дўстимга ўхшатганим бегона бўлиб чиқди. Умидвор кўнглим эса мунглиниб қолди.

* * *

“Сиз уларга жуда ёқиб қолибсиз”, дея суюнчи олишиди.

Мукофот олган одамдай кун бўйи руҳим равишан тортиб юрдим.

Кечга бориб ўз-ўзимдан севиниб юрганимга ажабланиб, ўтган кунни тафтиш қилдим.

Кейин... ўзимга ўзим ачиниб кетдим: ҳамон гўдакка ўхшайсан-а, қачон эсинг киради?..

...“Дилдорлик” кўрсатган бўлишиди:

– Уларга нима ёмонлик қилгансизки, нуқул сизни чандишигани чандишиган?

– Э-э, – дедиму бурилиб кетдим.

Ҳаммаси ўша-ўша: бошим узра – осмон, оёқларим остида – ер, кундалик машгулотим, ризқу насибам... Фақат дилимга чироқ ёқса ёришмайди.

Ё Оллоҳ! Ўзингдан ўзга дўст йўқлигини билатуриб, нега кўнгул ожиз бандалар мурувватидан умидвор бўлаверади, кимларнингдир меҳридан суюниб, қаҳридан қуйинаман? Ахир, энг катта умид Ўзингдан, энг улуғ меҳр Ўзингники, энг улуғ қаҳр ҳам фақат Сенинг ироданг эканига қачон ўзимни ишонтираман?

* * *

Тилимнинг учига нинадек қадалиб турган сўзни оҳиста тишиларим орасига олдим, кўзларимни чирт юмиб, олдин бу жағимга, сўнг у жағимга ўтказдим. Кейин худди доридек қўлт эткизиб ютиб юбордим. Дори эмас эди у, лекин дори каби бир он томоғимга тиқилиб турди: доридек аччиқ эди... Кейин эса доридек танимни, кўнглимни юмишати.

* * *

Ҳаммаси соз эди – сизу биз, жизу биз. Келинг-келинг, олинг-олинг.

То... коса кўзага тегиб, манфаатлар тўқнашмагунча... Кейин, йўللар айри туриди.

* * *

Азахонадан чиққан хотинлар биринчи муюлишдан ўтишлари биланоқ елкаларидаги “ҳамдардлик юки”ни бир-бир отишиди:

– Онасининг ўтиришини қаранг, ҳеч бўлмаса ёлгондан кўзингни намлаб, “қизим”лаб тур!..

– Қизи тобутнинг ортидан “Мени, кечиринг, онажон” деб югурди-я. Шу, онасининг ўлимида қизининг ҳам қўли борга ўхшайди...

Бири у деди, бири бу, ҳеч нарсa қолмади: на уйдаги жиҳозлар, на бемаҳал ўлим сабаб ҳайрат қотган кўзлар – манзилга етгунча бари-барчаси бир-бир чайналди. Холбуки, улар ўзга сайёралик эмас, ҳаммаси тўй қилган, ўлим кўрган...

* * *

Кўр айтмиши:

– Кўлим тутиб турибди, бутун шакл-шамойилини ҳис қиляпман, наҳотки кўра олмайман?!

Шол айтмиши:

– Кўзларим кўриб турибди, ҳароратини ҳам кўз нури билан ҳис этиб турибман, нафасим ҳам баданига тегиб қайтгудек, наҳотки икки қадам ташлаб, уни кўлларим билан тута олмасам?!

Тўрт мучаси соғ яна биров:

– Кўлим билан ушлаб турибман, кўзларим кўриб турибди, аммо насиб этмаса нима қилай? – деган экан.

* * *

Унинг гулдек вужуди муздек тўшақларда сўлди, қуриди.

Аммо қисматнинг талх насибасига шукр қилди:

– Тирикман-ку, қўл-оёғим бут, кўзларим равшан, онам, болам ёнимда... Уйим – тинч.

Номозларида нафсига қаноат тилади:

– Парвардигорим, қўл етмас орзуларни дилимга солма, мени йўлдан оздирувчи ҳавасларни кўнглимдан чиқариб ташла. Сен менга нимани раво кўрсанг, мен шунга шукр қилгувчиман.

* * *

Кўшни кампир икки дона нок олиб чиқди. Шундай чиройлики, ейишига кўз қиймайди, гўё томоша қилиш учун яратилган дейсиз...

– Бурноғи йил экилган ноклардан бир тупи иккитагина мева туккан экан. Шунини невараларингизга олиб чиқдим. Дарахтнинг биринчи мевасини болалар ейиши керак экан.

– Ёки хонадоннинг каттаси... Ўзи иккитагина экан, шунини ўзингиз есангиз ҳам бўларди-ку. Бу неваралар сиздай бўлгунча ҳали қанча ноклар ейди.

– Ейишса, ош бўлсин, – қўшни момони кўриб, юзуриб келган болаларнинг қўлига нок тутқзади у. – Олинглар, бир мазза қилинглар-чи! – Карсиллатиб нок еяётган болаларга қараб, мамнун жилмаяди. – Ширин эканми? Ҳа омон бўлгурлар... – Сўнг менга юзланади: – Қўшни ҳақи деган гап бор, ҳамсоя. Уканинг акада бир ҳақи бўлса, қўшинининг қўшида қўш ҳақи бўлар экан.

Георг ЛИХТЕНБЕРГ

MUTOLAA – “QARZGA OLMOQ”

Одамзод бошига тушадиган ифъришу гурбатларнинг асл манбаи – сусткашлик, журъатсизлик ва бўшангликда. Жангарироқ миллатлар ҳаминша озод ва бахтли ҳаёт кечирган.

Ҳиссиётни сўз билан ифодалаш гўёки мусиқани сўз воситасида тушунтиришга уриниш кабидир: тасвир билан воқелик бирига мос келмайди.

Айрим одамлар аскарликдан бошқа ишга ярамаганидек, баъзи кишилар олимликдан бошқасига ярамайди.

Мутолаа – “қарзга олмоқ” демак, шу аснода бирон янгилик очиш – “қарзни тўламоқ” дир.

Доноликнинг биринчи қадами – ҳар нарсага ҳужум қилмоқ, сўнггиси – бардошлиликдир.

Агар бирор китоб йилдан-йилга сенга кўпроқ ёқа борса, демак, у яхши китоб экан.

Ҳақиқий яхши асарнинг ягона камчилиги шуки, у жуда кўп ёмон ва ўртамиёна асарлар юзага чиқишига сабаб бўлади.

Кўча-кўйда кўп ўқийдиган одамлар одатда уйда кам ўқийди.

“Афсуски, сув ичиш гуноҳ саналмайди – деб хитоб қилди бир итальян, – акси бўлганда уни ичиб тўймасди одам”.

Эзгулик ҳам, ёвузлик ҳам бир хил усулда: ният, сўз ва иш билан содир бўлади.

Бир кун келиб дунёда қилиниши зарур бўлган юмушларгина қолса, миллион-миллион киши очликдан қирилиб кетиши ҳеч гап эмас.

Қарам мамлакатлар аҳолисига французлар ака-ука тутинамиз деб ваъда берди-ю, аммо оқибатда сингилчаларининг этагидан тутиб кетишиди.

Нечук тангри жуфтликка бу қадар кўп ҳикмат ато этди экан? Эркак ва аёл – беқиёс жуфтлик. Жасад ва руҳ ўртасида ҳам шундай ҳикмат бўлиши мумкин эмасми?

Ёш шоирларда сўздан фикр пайдо бўлишини илғаш қийин эмас. Мильтон ва Шекспирда эса ҳамма вақт фикрдан сўз тугилади.

Сўзбоши – яшинқайтаргичдир.

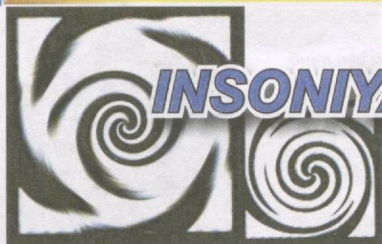
Умид билан кўз тикилган ўғил бир кун келиб шоир бўлиб чиқса – ота-онанинг иўри. Фарзанди шоирликни ҳавас қилганини пайқаган ота-она то шеър тўқишини ташламагунча ёки машҳур шоир бўлиб етишмагунча уни роса калтаклаши керак.

Мусаҳҳиҳ ҳар ҳолда матндаги хатоларни вақтида тузатади. Танқидчи эса гўё “тўй ўтгандан кейин ногора чалади”.

Истеъдодсиз ёзувчи саккиз томлик асар ёзганидан кўра, саккиз туп дарахт ўтқазса ёки саккиз фарзандни дунёга келтирса, хайрлироқ иш қилган бўлур эди.

*– Жуда қариб қолибсиз.
– Ҳа, узоқ яшашнинг оқибати бу.*

INSONIYAT ISTIQBOLI: G'ARBONA VA

Баҳодир Зокир мутолаа қилади

Ғарб бугун яхлит дунёвий тизим сифатида Шарққа мисли кўрилмаган даражада таҳдид қилмоқда. Бу ҳол аввало маданий вестернлашув – шарқона менталитетни ғарбона қадриятлар руҳида ўзгартириш, иккинчидан, бир қутбли дунёнинг геосиёсий таҳдиди – Ғарбнинг бутун дунёда ҳарбий-сиёсий ҳукмронлигини ўрнатиш, учинчидан, сиёсий модернизация таҳдиди – Шарқдаги сиёсий ҳокимият ва бошқарув технологиялари ўрнига ғарбона демократия намуналарини татбиқ этишга қаратилган ёндашуларда намоён бўлади. Умуман олганда, Ғарбда асрлар мобайнида Шарқ тамаддунлари “салбий моҳият” ёки таниқли япон олими К.Огуранинг таъбири билан айтганда, “ўзравонлик ва тобеллик, европача эркинлик ва тенгликка мутлақо зид куч” сифатида талқин этиб келинди. Масалан, европоцентризмнинг ашаддий ҳимоячиларидан бири – франциялик олим Г.Лебон бир вақтлар бундан-да кескинроқ фикрни баён этган эди. “Қора танли кишилар ёки японларни, – деб ёзади у, – бакалавр даражасига етказиш унчалик қийинчилик туғдирмайди. Бироқ улар ҳар қанча дипломга эга бўлмасин, ҳеч қачон оддий европалик даражасига кўтарила олмайди” (қarang: Лебон Г. Психология народов и масс. М., 1989, стр.32-33). Америкалик олим Д.Пайпс эса мусулмон жамиятларининг истиқболи ҳақида сўз юритиб, улар “тараққиётнинг муқобил ўйлини

БУЮК ИМПЕРИЯЧИЛИК ДАЪВОСИ

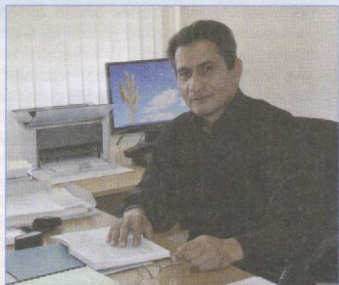

Збигнев Бжезинский. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. Москва, “Международные отношения”, 2005.

Замонамизнинг таниқли сиёсатшуносларидан бири, президентлар Л.Жонсон ва Ж.Картер даврида Америка ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилашда бевосита иштирок этган давлат арбоби, кўплаб асарлар, жумладан, машҳур “Буюк шохмот тахтаси” (муштарийлар марҳум устозимиз Озод Шарафиддинов таржимасида ушбу асар билан танишиш имкониятга эга бўлган) китоби муаллифи таърифга муҳтож эмас.

Мазкур асарда олим асосан Евроосиёдаги (“Буюк шохмот тахтаси” деганда у айнан ана шу минтақани назарда тутди) сиёсий жараёнлар ҳақида фикр юритиб, уни эгаллаган ёхуд назорат остига олган давлатгина бутун дунёга ҳукмронлик қилиши мумкин деган хулосага келади. Яъни, муаллиф назарида, Қўшма Штатлар ташқи сиёсати бу минтақада Американинг дунёвий ҳукмронлик миссияси (Бу ибората ургу бераётганимизнинг боиси шундаки, у бир неча асрлардан буён АҚШ сиёсий назарияси ва амалиётида

SHARQONA TALQINLAR

таклиф эта олмаслиги сабабли, бу жамиятларни модернизациялаш жараёни вестернлашувни (яъни ғарблаштиришни) тақозо этади. Шу маънода, мусулмон жамиятлари Ғарб тамаддунининг ҳам шакл, ҳам мазмун жиҳатдан устуворлигини тан олишдан ўзга чораси қолмайди" деб таъкидлайди.

Афсуски, ўзга тамаддун ва халқларга нисбатан бундай ғайриилмий, ғайринсоний қарашлар бошқача шакл ва кўринишларда, гоёвий-мафкуравий концепциялар доирасида бугунги кунгача давом этиб келмоқда. Бу борада барча гоёвий-мафкуравий асослар, шу жумладан, либерал демократиянинг ғарбона моделлари ҳам назарий-методологик асос сифатида хизмат қилмоқда.

Шу ўринда савол туғилади: Шарқ ана шу таҳдидларга дош бера олмай, ғарбона андоза асосида шакллантирилган "ягона жаҳон тамаддуни"га сингиб кетишга рози бўлармикан? Мабодо сингиб кетадиган бўлса, миллий давлат, миллий мерос ва қадриятлар, умуман, Шарқ кишининг тақдири нима кечади? Ёхуд ушбу таҳдидларга жавобан ўзаро бирлашган ҳолда тараққиётнинг ғарбона шаклига муқобил йўлни таклиф этармикан? Келинг, мазкур масала юзасидан ғарбона ва шарқона талқинлар билан танишиб, уларга бир оз ойдинлик киритишга уриниб кўрайлик.

етақчи ўрин тутиб келади. Дарвоқе, бундан 220 йил муқаддам АҚШнинг илк президенти Жорж Вашингтон ҳам "Яратганнинг ўзи бутун дунё халқларини ёруғ келажак сари етаклаш миссиясини бизнинг зиммамизга юклаган" деган эди) тўсқинлик қилувчи бирон бир давлатнинг пайдо бўлишига йўл қўймаслиги ва шу тариқа ушбу минтақадаги кучлар мувозанати Америка фойдасига ҳал этилишига эришмоғи лозим.

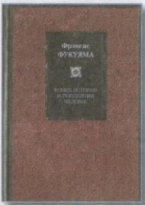
2001 йил 11 сентябрдаги мудҳиш ҳодиса (ўшанда бир гуруҳ террорчилар Жаҳон савдо марказининг қўш биносига ҳужум уюштириб, уни вайрон қилган ва кўплаб одамларнинг ҳаётига нуқта қўйган эди) таъсирида ёзилган навбатдаги китобида сиёсатшунос дунёвий ҳукмронликнинг янги стратегиясини ишлаб чиқиш гоёсини илгари суради ва унинг етакчи тамойилларини асослаб беришга уринади. Муаллифнинг фикрича, биринчидан, "совуқ уруш"даги ғалабаси билан Американинг "эркин дунё" етакчиси вазифаси якунига етгани боис глобал ҳукмронликка эришишнинг янги стратегиясини ишлаб чиқишга эҳтиёж туғилади, иккинчидан, замонавий технологиялар, коммуникация ва алоқа воситаларини янада тақомиллаштириш, мамлакат иқтисодий куч-қудратини мустақамлаш баробари, Америка ташқи сиёсати бундан буён ҳам Қўшма Штатларнинг глобал ҳукмронлиги хавфсизлигини тўлиқ таъминлаши лозим, учинчидан, муҳолиф давлатлар ўртасидаги

зиддиятлардан усталик билан фойдаланиб, дунёнинг барча минтақаларида Америка ҳукмронлигини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашга эътибор қаратиши зарур. Бжезинский жаҳондаги иқтисодий куч-қудрати ва салоҳияти жиҳатидан Америкага рақиб бўлиши мумкин бўлган давлатлар, хусусан, Европа мамлакатлари, Япония, Хитой, Россия ҳақида тўхталиб, уларнинг бирортаси ҳам Америка тазйиқи ва таъсирига дош бера олмаслигидан мамнун эканини яшириб ўтирмайди: “Бундан бир неча йиллар илгари, – деб ёзади у, – дунёнинг навбатдаги етакчи давлатига айланиши тахмин қилинган Япония мусобақадан чиқиб кетди. Хитой эса, мислсиз иқтисодий ютуқларга эришганига қарамай, камида икки авлод ҳаёти мобайнида нисбатан камбағал мамлакат бўлиб қолаверди. Россияни умуман эътиборга олмаса ҳам бўлади. Фақат Европа мамлакатларигина иқтисодий соҳада биз билан рақобатлашишга уриниб қўриши мумкин, холос. Қисқаси, бугунги кунда куч-қудрат жиҳатидан Америка билан тенг рақобатга кириша оладиган давлатнинг ўзи йўқ ва яқин орада пайдо бўлиши ҳам амримаҳолдир” (7-8-бетлар). Хуллас, жаҳон ҳамжамияти хоҳлайдими-йўқми, Америка ҳукмронлигини тан олишдан ўзга чораси қолмаган. Бжезинский назарида, ҳамма гап Америка ҳукмронлигининг қайси шаклини танлашидагина қолган: мамлакатнинг бор куч-қудрати бутун дунёда ўз ҳукмронлигини зўравонлик билан ўрнатишга қаратилиши керакми ёки жаҳон ҳамжамияти манфаатларини ҳам эътиборга олиб, глобал етакчиликка интилиш стратегиясини ишга солишимми? Ҳартугул, назарийётчимиз глобал етакчилик бугунги кунда ҳам Америка манфаатларига, ҳам жаҳон ҳамжамияти манфаатларига мос келишини таъкидлайди. Шундай қилиб, америкача тараққиёт стратегияси, демакки, турмуш тарзи, демократия аъёнлари, гоёвий-мафкуравий қарашлар тизими бутун дунё учун яққо ягона андоза бўлиб қолиши керак. Ажабланарлиси шундаки, муаллиф миллий ўзига хослиги, аъёна ва қадриятларини сақлаб қолиш ва ривожлантиришга интилаётган давлатлар ва халқлар бу мисли қўрилмаган тажовузга бўйсунадими-йўқми деган масалани ҳатто муҳокама қилиб ҳам ўтирмайди.

Бжезинский фикрича, ғарбона демократия қадриятларини бутун дунё микёсида ёйиш ва тарғиб этиш сиёсати Америка глобал ҳукмронлигининг энг самарали воситасидир. Аммо олдинги асарларидан фарқли ўлароқ, у, дейлик, мусулмон жамиятларига демократияни синдириш борасида тўхталиб, нисбатан холисона фикр юртади. Жумладан, унинг таъкидлашича, “Ислом тарихи ва маданий қадриятларига беписандлик билан ёндашиб, демократияни мажбуран киритишга уриниш, охири-оқибатда унинг тамоман инкор этилишига сабаб бўлади” (279-280-бетлар) ва “ташқи тазйиқдан холи, табиий тараққиёт натижаси ўлароқ босқичма-босқич шакллантирилган демократия сиёсий маданияти ислом жамияти томонидан қабул қилинади ва ўзлаштирилади” (280-бет). Шунисига ҳам раҳмат! Қани эди, бу гоёлар Америка ташқи сиёсатида устувор аҳамият касб этсаю амалда ҳам жорий этилса! Ҳозирча эса дунёнинг турли минтақаларида руй бераётган воқеа-ҳодисалар бунинг акси бўлаётганидан далолат бераётир.

“ЁРУҒ ИСТИҚБОЛ” ЖАМИЯТИ МАНЗАРАСИ

Фрэнсис Фукуяма а. Конец истории и последний человек.
Москва, “АСТ”, 2005.

Бундан йигирма йил муқаддам америкалик таниқли файласуф ва сиёсатшунос Фрэнсис Фукуяманинг “Миллий манфаатлар” журналида чоп этилган “Тарих интиҳоси” номли мўъжазгина мақоласи жиддий баҳс-мунозарарага сабаб бўлган эди. Унда муаллиф тоталитар тузум ва мафкуралар (бу ўринда у фашизм, нацизм ва коммунизмни назарда тутди) барҳам топган сайин дунё микёсида либерал демократиянинг обрў-эътибори ва таъсир кучи ортиб бораётганини таъкидлаб, бу ҳол ана шу сиёсий бошқарув шаклининг узил-кесил ғалабасини англатади, яъни бундан буён инсоният учун бошқа

гойвий-мафкуравий қарашлар тизимини ишлаб чиқишга зарурат қолмайди, деган гоёни ўртага ташлаган ва "тарихнинг интиҳоси" деганда айнан шуни назарда тутган эди.

Бир қарашда, ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллиги ва XXI аср бошида дунёнинг турли минтақаларида рўй берган мисли кўрилмаган ўзгаришлар (Совет Иттифоқининг таназзулга юз тутиши ва янги мустақил давлатлар пайдо бўлиши, Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги баъзи мамлакатларда монархистик, авторитар ва ҳарбий ҳукмронликка асосланган тузумлар емирилиб, либерал-демократик кадриятлар қарор топиб бораётгани) Фукуяманинг нуқтаи назарини тасдиқлагандек кўринади. Бироқ Фукуяма тасаввуридаги либерал-демократик давлат диний, ирқий, миллий, маданий ва синфий тафовутлардан холи аллақандай универсал тузилма сифатида намоён бўлади. Унинг фикрича, либерал демократия йўлини танлаган инсоният глобал "очик жамият" (Карл Поппер атамаси) асосида бирлашган ҳамда диний, ирқий, миллий, маданий ва бошқа тафовутлардан холи "дунё фуқаролари" тимсолида бундан буён сиёсий масалалар эмас (демак, либерал демократия тоталитар ва авторитар гоёвий-мафкуравий тузумлар устидан ғалабага эришиб, сиёсий масалаларни узил-кесил ҳал этиб бўлган экан-да!), асосан технологияни такомиллаштириш, экологик ҳолатни яхшилаш, турли маданиятларнинг бирихиллашуви муаммолари билан машғул бўлади. Фукуяма назарида, либерал демократия жаҳондаги давлатларда яққо ягона ҳукмрон дунёқарашга айланган, инсониятнинг "эскилик қолдиқлари"ни (яъни, миллий маънавий мерос, давлатчилик анъаналари, алоҳида элат ва гуруҳларга хос урф-одат, кадриятлар ва ҳоказо) илдизи билан кўпориб ташлаши қолади, холос. Хуллас, Фукуяма таъбири билан айтганда, ривожланган Ғарб мамлакатлари халқлари "тарих интиҳоси"га етиб, улар учун ҳузур-ҳаловатли ва фаровон ҳаёт бошланди. Аммо Фукуяма бу мамлакатларни ичидан емираётган муаммолар, жумладан, азалий диний ва миллий кадриятлар, оила институтининг таназзулга юз тутаетгани, жамиятда ғайримаънавий ҳулқ-атворнинг қарор топаётгани, шахснинг ёлғизлашув феномени тобора яққол намоён бўлаётганига эътибор қаратмайди. Ваҳоланки, ҳолисона фикр юритадиган кўплаб олимларнинг таъкидлашича, Ғарб ижтимоий-иқтисодий ва илмий-технологик жиҳатдан қанчалик тараққий этмасин, у гоёвий-мафкуравий, маънавий-маданий жиҳатдан ҳалокат ёқасига бориб қолган.

Замонавий либерал демократия даъволари қайсидир маънода коммунистик ақидаларни эслатади: у ҳам худди коммунистик сафсаталар сингари "Ғарбнинг дунё миқёсида тўлиқ ва муқаррар ғалабаси, оламшумул ютуқлар, чексиз имконият ва имтиёзлар" ҳақида бонг урмоқда. Ваҳоланки, ҳолисона ёндашув ҳеч қачон ҳеч қаерда мутлақ мукаммал жамият бўлмаслиги, ер юзида жаннат барпо этиш борасидаги кўпдан-кўп лойиҳалар охирига қадар бўлгани ва бу ҳол халқларни сергакликка, ўзига нисбатан танқидий муносабатни шакллантиришга хизмат қилганини кўрсатади. Бинобарин, Ғарб тамаддуни бир қатор соҳаларда улкан ютуқларни қўлга киритганини тан олган ҳолда, Ғарб жамиятида кўзга ташланаётган талай муаммолар ҳам мавжудлигини ва ўз вақтида уларга эътибор берилмаса, тараққиётнинг оқилона йўллари (жумладан, баъзи Шарқ мамлакатларининг тараққиёт йўли ва ислохотлар тажрибасини эътиборга олиб) тақлиф этилмаса, бу ҳол инсониятни ҳалокат ёқасига олиб бориши эҳтимолдан холи эмас. Вазият бундай аянчли тус олмаслиги учун эса маданий-тамаддунинг ранг-барангликка кенг имконият яратиш, бир тамаддунинг бошқаси устидан "тўлиқ ва муқаррар" ғалабасига интилиш даъвосидан воз кечиш зарур. Зеро, инсоният Шарқ ва Ғарбга бўлінган ижтимоий-маданий тизим сифатида азалдан бир-бирига тенг, бир-бирига боғлиқ бўлган бир айлананинг икки қутби тарзида шаклланиб, ривожланиб келган. Қадим-қадимдан улар ўртасида ўзига хос меҳнат тақсимооти қарор топган: Ғарб асосан инновацион технологияларга ихтисослашган бўлса, Шарқда маънавий-маданий асос, азалий кадриятлар устувор бўлиб келган. Барча буюк жаҳон динлари Ғарбда эмас, айнан Шарқда пайдо бўлган ҳам бежиз эмасдир. Шу маънода Шарқ ва Ғарб ўртасидаги фарқни инсон мияси ўнг ва чап ярим шарларининг бири-бирдан фарқланишига қиёслаш мумкин. Бошқача айтганда, дунёни ғарблаштиришга ури-

ниш – инсон миясидаги ярим шарларнинг биридан воз кечиш билан баробардир. Бугунги кунда дунёни ғарбона андозалар асосида ўзгартиришга интилаётган Ғарб мамлакатларида моддийчилик васвасасига берилган, маънавий жиҳатдан ғариб, ўта манфаатпараст “бир ўлчамли” одамларнинг пайдо бўлаётгани тасодифий эмас. Чиндан ҳам, Шарқ мавқеи ва унинг ҳаётбахш маънавий қадриятлари ўрни ва аҳамиятининг пасайиши бутун дунёда “бир ўлчамли” оммавий жамиятлар қарор топишига олиб келиши хавфи бор. Бу ўринда машҳур файласуф К.Ясперснинг куйидаги мулоҳазасига қулоқ тутиш ўринли. “Турли шаклларда, – деб ёзади у, – азалий қутблилик (дунёнинг Шарқ ва Ғарб қутбларига бўлиниши назарда тутилмоқда – Б.З.) асрлар мобайнида сақланиб келган... Юнонлар ва форслар, Рим империясининг Ғарб ва Шарқ қисмларига бўлиниши, ғарбона ва шарқона насронийлик, ғарб олами ва ислом, Европа ва Осиё, бир сўз билан айтганда, бу босқичма-босқич алмашиб келаётган зиддиятнинг мазмун-моҳияти шундан иборат” (қаранг: *Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., “ЮНИОН”, 1991, стр.115-116*). Фукуяма эса бундай икки ёки бугунги кунда айрим япон, хитой, рус ва ҳинд олимлари ёқлаб чиқаётган кўп қутблиликни мутлақо ҳазм қила олмайди. У жаҳондаги барча мамлакатлар халқлари, қайси тамаддун ва маданиятга мансуб бўлишидан қатъи назар, эртами-кечми, “ёруғ истиқбол”га етакловчи энг мукаммал сиёсий бошқарув шакли – ғарб либерал демократиясини (албатта, Фукуямага унинг америкача модели афзалроқ экани маълум) муқаррар равишда қабул қилади ва ўзлаштиради, деган узил-кесил хулосага келади. Назаримда, олимнинг бу хулосаси кўплаб ривожланган ва ривожланаётган Ғарб ва Шарқ мамлакатлари жамоатчилигига маъқул бўлмаса керак. Ҳатто ғарб либерал демократияси, аниқроғи, унинг америкача моделини жорий этган Япония ҳам ўзига хос маданияти, қадриятлари, давлатчилик анъаналари, аждодлари эътиқодидан воз кечгани йўқ. Ҳар ҳолда, аксарият мутахассислар замонавий япон сиёсий маданияти ҳақида сўз кетганда, уни шарқона анъанавийлик ва ғарбона қадриятларнинг ўта ноёб мужассамаси ва муштараклиги (эътибор беринг, Фукуяма таъкидлаганидек, анъанавий япон маданий қадриятларининг ғарбона андозаларга сингиб кетиши ҳақида умуман сўз бораётгани йўқ) тимсоли сифатида баҳоламоқда. Эътиборли жиҳати шундаки, Ҳиндистон, Тайвань, Жанубий Корея, Малайзия, Сингапур каби Шарқий ва Жануби-Шарқий Осиё давлатлари, Бразилия, Аргентина, Чили сингари Лотин Америкаси мамлакатлари, ҳатто Американинг “биқини”да жойлашган Мексика ҳам либерал-демократик қадриятларни ўзига хос миллий хусусиятлар билан уйғун ҳолда жорий этишга интилоқда. Бу давлатларнинг биронтаси ҳам ўз миллий қадриятларидан воз кечиш эвазига ғарб либерал демократиясига сингиб кетишга шошилаётгани йўқ. Шу маънода, Фукуяма тақлиф этаётган “ёруғ истиқбол” аслида инсониятни тараққиёт йўлидан чалғитадиган яна бир утопия бўлмасмикан деб қўрқаман.

АМЕРИКА МИЛЛАТЛАРАРО МОЖАРОЛАР БЎСАҒАСИДАМИ?

Самуэль Хантингтон. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. Москва, “Транзиткнига”, 2004.

Ҳар бир халқ тараққиётининг муайян босқичида миллий ўзлиги, яхлитлиги, бошқа миллий ва этник ғуруҳлардан фарқли жиҳатлари ҳақида бош қотириши ва “биз аслида киммиз” деган масалани кун тартибига қўйиши табиий ҳол. Айниқса, кўп миллатли, кўп конфессияли давлатда бу масала ўта муҳим, айрим ҳолларда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Америкалик машҳур сиёсатшунос, бугунги кунгача жиддий баҳс-мунозарага сабаб бўлиб келаётган “Тамаддунлар тўқнашуви” (1996 йил) асарининг муаллифи Самуэль Хантингтон бундан бир неча йил илгари эълон қилинган янги китобида диққат-эътиборни ана шу масалага қаратиб, “ёруғ истиқбол”га етган мамлакат бу борада қандай муаммоларга дуч келаётгани хусусида фикр юритади. Қиёслаш учун айтмоқчимизки, “Тамаддунлар тўқнашуви”да Хантингтон инсониятнинг истиқболи масаласига мурожаат этиб,

америкача либерал демократия модели бутун дунёда ғалаба қилишига заррача шубҳа билдирмаса-да, бу моделнинг афзалликлари ва жозибadorлигининг ўзи ғалабани таъминлайди деб ишонган Фукуямадан фарқли ўлароқ, мазкур жараён узoқ йилларга чўзилиши, бунинг учун ўзга тамаддунлар қаршилигини енгиб ўтишга тўғри келиши мумкинлигини таъкидлайди. У барча тамаддунларни ғарб, конфуций (асосан хитой), япон, ислом, ҳинд, славян-православ, латиний америка ва африка турларига бўлиб, улар ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви ҳар бирининг заифлашувига ва охи-оқибат ғарб тамаддунига бўйсунishiга олиб келади деб ҳисоблайди. Хуллас, бу жараён, Ҳантингтон назарида, бир оз вақт талаб этса-да, назарий жиҳатдан ҳал бўлган ва умуман ҳеч қандай хавотирга ўрин қолдирмайдиган масаладир. Шунинг учун Ғарб бўлар-бўлмасга дунёнинг турли нуқталаридаги низоларга аралашмаслиги, асосий эътиборни ўз хавфсизлигини мустаҳкамлашга қаратмоғи, халқро муносабатларда эса ўзининг манфаатларини кўзлаб ҳаракат қилмоғи лозим. Бир сўз билан айтганда, "Тамаддунлар тўқнашуви" муаллифининг Ғарб сиёсатчилари ва давлат арбобларига ўта прагматик ёндашув, келажакка ишонч руҳи билан йўрилган тавсиялари ана шулардан иборат. Ҳўш, унда нима сабабдан олимнинг янги китобида олдинги асарларига ҳос неқбинлик, либерал демократия, Ғарб ва Америка истиқболига қатъий ишонч туйғуси ўрнига аллақандай тўшқунлик кайфияти намоён бўлади? Келинг, ўзининг мулоҳазаларига қулоқ тутайлик. "Бугунги таҳликали дунёда, – деб ёзади у, – америкаликлар хавф-хатар ва қўрқувга кўникишига тўғри келади"; "мамлакат тараққиётининг ҳозирги босқичида ночорлик, хавотир ҳисси – америкаликлар миллий ўзлигининг асосий хусусиятига айланди"; "бугун инглиз-протестант маданиятига испанлашув жараёни (бу ўринда муаллиф испанзабон мамлакатлардан муҳожирлар оқимининг тобора кучайиши оқибатида анъанавий Америка маданияти ва қадриятларининг ўзга маданиятлар билан қоришиб кетаётгани ва аста-секин емирилаётгани назарда тутади – Б.3.) ва мультикультуризм (яъни – маданий турфа хиллик) таҳдид солмоқда... Бундай вазиятда америкаликлар миллий яхлитлигининг яққо ягона халоскори эътиқоддир" (525-бем).

Ҳантингтон америкаликлар яхлит миллат туйғусидан маҳрум бўлиб бораётганини таъкидлаб, истиқболни қуйидагича тасаввур қилади: биринчидан, Америка "азалий маданий илдиэлари"дан айрилиб, кўп миллатли давлатга айланиб қолиши, иккинчидан, 1965 йилдан бошланган оммавий "лотин" иммиграцияси таъсирида у "икки маданиятли" (инглиз ва испан маданиятлари) давлатга айланиши сабабли оқ танли ва қора танли кишиларга бўлинган жамиятнинг батамом парчаланиб кетиши, учинчидан, АҚШ "маданий илдиэлари"га таҳдид солаётган кучлар ўта радикал миллатчилик ҳаракатларини юзага келтириши оқибатида Американинг этник ва миллатлараро можаролар гирдобига тушиш эҳтимоли ва ҳоказолар. Ана энди Ҳантингтоннинг хавотир ва тўшқунлик ҳолатининг боиси бир оз ойдинлашган бўлса керак. Ушбу китоб мутолаасига киришганимда, муаллифнинг аввалги машҳур асарларини кўз олдимга келтириб, қандайдир концептуал ёндашув, янги ғоя ва қарашлардан баҳраманд бўламан, деб ўйлаган эдим. Аммо, сирасини айтганда, китоб мазмуни, ғоявий йўналиши, ҳатто баён услуби билан 2007 йили "Жаҳон адабиёти" журналарида chop этилган америкалик файласуф ва публицист П.Ж.Бьюкененнинг "Ғарбнинг ўлими" асарида унчалик фарқ қилмайди.

Хулоса ясаб айтганда, юқорида тилга олинган таниқли олимларнинг қарашларида муайян фарқ бўлишига қарамай, уларга ҳос умумий бир жиҳатни эътироф этиш мумкин. Уччасининг ҳам мақсад-муддаоиси – Ғарб тамаддуни, хусусан, АҚШ гегемонияси, унинг ғоявий-мафқуравий, геосиёсий, технологик ва маданий устунлигини назарий жиҳатдан асослаш, мустақил тараққиёт йўлини танлаган давлатларни тобе этиш услуб ва механизмларини ишлаб чиқишга қаратилган. Шунинг учун уларни бошқа давлатлар ва халқларни ташвишлантираётган муаммолар эмас, аввало, Ғарб тамаддунига таҳдид солаётган хавф-хатарлар ва уларни бартараф этиш йўллари, "учинчи дунё" мамлакатлари фуқароларининг тинқасини қуритаётган очлик, ночорлик, ижтимоий-сиёсий беқарорлик, ривожланган ва ривожлана-

ётган давлатлар ўртасидаги тенгсизлик билан боғлиқ муаммоларни ҳал этиш чораларини излаш эмас, "оптин миллиард" дунёсининг бойлиги ва куч-қудратини янада ошириш имкониятлари ташвишлантиради, холос. Шу ўринда буюк ҳинд адиби Рабиндранат Тагорнинг шогирди, 1998 йили Нобель мукофоти кўмитаси таърифига, "фаровонлик назарияси ривожига улкан ҳисса қўшгани учун" энг нуфузли мукофотга сазовор бўлган ҳинд олими Амартия Сеннинг қарашлари эътиборни тортади.

РИВОЖЛАНИШ БУ – ЭРКИНЛИКМИ?

Амартия С е н. Развитие как свобода. Москва, "Новое издательство", 2004.

"Амартия" исми санскритда "ўлмас", "умрбоқий" маъносини билдиради. Олим ижоди билан шуғулланган фан тарихчиларининг гувоҳлик беришича, Сеннинг келажакда буюк олимлар қаторидан ўрин олишини пайқаган Рабиндранат Тагор унга шу исмини қўйган экан. Дастлаб Тагорнинг коллежида таҳсил олган бўлғуси олимнинг илмий-ижодий фаолияти асосан Фарбда – Оксфорд ва Кэмбриж университетларида кечган бўлса-да, у "ғарблашиб" кетмади, шарқона қадриятлар, хусусан, аждодлари маданияти ва маънавий мероси, буюк устозининг ўғитлари ва инсонпарварлик ғояларига содиқ қолди. Унинг барча асарлари, жумладан, ўтган аср бўсағасида нашр этилган "Ривожланиш бу – эркинлик" китоби билан танишган одам бунга ишонч ҳосил қилади. Албатта, мазкур китобда илгари сурилган барча ғоя ва қарашларни батафсил кўриб чиқиш имконсиздир. Шу боис биз олимнинг эркинлик, унинг ғарбона ва шарқона талқинларига муносабатининг айрим жиҳатларига мухтасар тўхталиб ўтмоқчимиз.

Сен ғарбона ёндашувларга кескин муносабат билдириб, шахсий ва сиёсий эркинликни тарғиб этаётган назариётчи ва амалиётчилар аксарият ҳолларда "ғарбона қадриятлар"ни Осиё ва Африка мамлакатларига олиб киришга интилаётганини таъкидлайди. Аслида эркинликни олий қадрият сифатида эътироф этган, унинг жамият фаровонлигига тутган ўрнига доир қарашлар Шарқ ёзма манбаларида ҳам ўз ифодасини топади маълум. Фикрини исботлаш учун Амартия Сен ҳатто синф ва табақаларга бўлинган жамиятда ҳам, жумладан, буддавийлик анъанаси ва ҳинд фалсафасининг унга моҳиятан яқин бўлган айрим йўналишларида (масалан, веданта таълимотида) эркинлик масаласига катта аҳамият берилганини мисол тариқасида келтиради (259-бем).

Ҳинд миллий анъаналарига мурожаат этиб, эркинлик, бағрикенглик ва тенглик масаласига дахлдор турфа қарашларга дуч келамиз. Масалан, милoddан олдинги III асрда ҳукмронлик қилган император Ашока битикларида бу борада илгари сурилган ўзига хос қарашларга гувоҳ бўламиз. Унинг кўрсатмаси билан тошга ўйиб ёзилган битикда шундай сўзларни ўқиш мумкин: "Фақат ўз мазҳабини эъзозлаш ва бошқасини бесабаб таҳқирлаш ножиоздир. Бирон бир нуқсон учун айблаш нотўғри, зеро, ҳар бир мазҳаб қандайдир жиҳатларига кўра ҳурмат-эътиборга лойиқ. Шундай йўл тутган одам ўз мазҳабини улуглаш баробари ўзга мазҳабларнинг ҳам ҳурматини жойига қўяди. Аксинча йўл тутган киши эса ўз мазҳабига зарар етказди ва бошқа мазҳабни асоссиз равишда камситди". Эътибор қилинг: эркинлик ғоясининг моҳиятини мужассам этган бу сўзлар бир аср-икки аср илгари эмас, уч минг йил олдин битилгани ҳайратланарли эмасми? Бу сўзларда ифодаланган қарашлар бугунги кунда либерал демократиянинг асосий тамойилларидан бири сифатида эътироф этилаётган "эътиқод эркинлиги"дан нимаси билан фарқланади? Амартия Сен асарида шунга ўхшаш қўллаб-қўллаб мисолларни учратиш мумкин. Аммо унда бобурийлар сулоласи вакили – Акбаршоҳнинг (баъзи манбаларда у Буюк Акбар деб ҳам юритилади) диний бағрикенглик ва эътиқод эркинлигини таъминлаш борасидаги сиёсатида доир тарихий ҳужжатларни ҳам учратган одам ҳайратини яшира олмаслиги аниқ. Зеро, 1591-92 йилларда (яъни Европада шафқатсиз инквизиция ҳукм сурган паллада) Акбаршоҳ чиқарган

фармонларнинг бирида шундай сўзларни ўқиймиз: “Бирон бир фуқаронинг диний амалларни бажаришига тўсқинлик қилиш мумкин эмас, ҳар бир одам ўзи истаган динга эътиқод этмоққа ҳақлидир... Бирон бир ҳинд зўрлик билан исломга ўтказилган бўлса, унинг хоҳиш-ихтиёрига биноан ажодлари динига қайтишига изн берилади” (263-бем). Шу тариқа Акбар Ҳиндистонда сиёсий ва диний бағрикенглик борасида барчага, жумладан, Фарбга ҳам буюк сабоқ берган эди. Амартия Сен назарида, бағрикенглик барча тамаддун ва маданиятларга хос бўлса-да, бу тамойилдан чекиниш ҳолларини Фарбда ҳам (масалан, Европада – ўрта аср инквизициясидан тортиб XX аср концентрация лагерлариғача), Шарқда ҳам (чунончи, Осиёда – диний муросасизликлардан афғон толибонларининг мислсиз шафқатсизлиғигача) кузатиш мумкин.

Амартия Сеннинг ривожланиш ва эркинлик масаласига оид қарашлари бу муаммо билан шугулланган бошқа олимларникидан фарқланади. У мазкур масалага атрофлича тўхталади, яъни “ривожланишни жамият аъзоларининг ажралмас ҳуқуқ ва эркинликлари доирасининг узлуксиз кенгайиб бориш жараёни сифатида талқин этиш тарафдори” эканини таъкидлаб, “уни ялпи ички маҳсулот ва аҳоли даромадларининг ўсиши, саноатлашув ва техник тараққиёт билангина боғламоқ – бу омиллар ҳар қанча муҳим бўлмасин – ривожланишнинг мазмун-моҳиятини тўлиқ ифода эта олмайди” деб ҳисоблайди (21-бем).

Асарда қандай муаммо устида баҳс юритилмасин – тараққиётнинг мақсад ва воситалари, эркинлик ва адолат тушунчаларининг ўзаро боғлиқлиги, бозор муносабатлари ва давлатнинг роли, демократия ва унинг замонавий талқинлари, тенглик ва тенгсизлик, инсон ҳуқуқлари ва аёлларнинг жамиятдаги ўрни, “учинчи дунё” мамлакатларидаги иқтисодий ва ижтимоий беқарорлик ва ҳоказо – барча-барчасида олимнинг бутун фикру зикри, аввало, қайси қитъа ва мамлакатда бўлишидан қатъи назар, тараққиётдан ортда қолаётган, очлик ва қашшоқлик, ночорликдан азоб чекаётган, замонавий цивилизация ютуқ ва неъматларидан маҳрум кишиларнинг мушуқлини осон қилиш, уларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилаш борасида илмий жиҳатдан асосланган ечим ва амалий тавсияларни илгари суришга қаратилган. У ана шу мақсадларга эришиш учун узоқ йиллардан буён БМТ, Жаҳон банки ва бошқа нуфузли халқаро ташкилотлар, жаҳондаги етакчи илмий марказлар ва университетлар билан ҳамкорлик қилиб келмоқда. Амартия Сен ҳаёти ва ижодий фаолиятининг асосий қисми Буюк Британия ва АҚШда ўтган бўлса-да (олим бугунги кунда Кембриж университети профессори лавозимида хизмат қилади), у барибир буюк ҳинд маданий мероси, илмий анъана ва тафаккурининг муносиб давомчиси, бир сўз билан айтганда, том маънода Шарқ фарзанди бўлиб қолмоқда.

Юқорида баён этилган ёндашулардан кўринишича, инсониятнинг истиқболи хусусида аниқ бир тўхтамга келиш қийин. Шуниси аниқки, ҳар бир халқ ва миллат, қайси қитъа ва минтақада истиқомат қилишдан қатъи назар, эркин ва фаровон жамият барпо этмоқчи бўлса, аввало, ўзининг шарт-шароити, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий-маданий салоҳиятига таяниши, қолаверса, турли тамаддун вакилларининг ақл-заковати билан яратилган ҳаётбахш, инсонпарвар гояларни (шу жумладан, либерал демократик қадриятларни) ўз миллий воқелигига мослаштирган ҳолда ўзлаштириши ва амалиётга татбиқ этиши лозим. Бизнингча, инсоният неча минг йиллик тарихий тажрибада синалган – Шарқ ва Фарб ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик, ўзаро ишонч ришталарини мустаҳкамлаш, барча халқларнинг тараққиёти ва фаровонлигига хизмат қиладиган йўлдан бормоғи зарур. Ҳар ҳолда, инсониятнинг тараққиёт йўлини ёртадиган, унинг чинакам порлоқ истиқболини белгилаб берадиган бошқа муқобил йўл ҳозирча тақлиф этилгани йўқ.

“Olomon madaniyati” – gʻayriaxloqiy hodisa

Мутахассислар сохта “оммавий маданият” онгли инсонни ижтимоий муаммолардан, жамиятда содир бўлаётган ўзгаришлардан узоқлаштириш, чалғитишга қаратилганини қайд этади. АҚШлик социологлар Р.Митз ва Л.Гурконинг фикрига кўра, бу иллат тафаккурда реал ҳаётдан узоқ сюжетлар, мифлар билан яшашга иштиёқ уйғотади. Сохта “оммавий маданият” ақлга зид лавҳалар, зўравонлик, беҳаёликни тарғиб қилади, ўта жун, дидсиз ва ахлоқсиз қарашларни янгилик, бадий-эстетик кашфиёт сифатида тақдим этади. Бундай маданият “қаҳрамон”лари инсоний хусусиятлардан махрум бўлиб, улар учун ҳеч қандай тўсиқ йўқ: истаса, бир ҳатлаб тўрт қават бино устидан сакраб ўтиши ёки бутун бир шаҳарни яксон қилиши мумкин. Бундай “асар”лар инсонларда, айнқса, ёшларда ёвузлик, зўравонлик туйғуларини уйғотмай қолмайди.

Бугунги кунда хорижий мамлакатларда телевидение оммавий ахборот воситасигина бўлиб қолмай, ижтимоий онг, эстетик дидни шакллантирадиган кучга айланмоқда ва ижтимоий муаммоларни ўзича “ечиш”га ёрдам бермоқда: кишиларни ҳаёт ташвишларидан, ижтимоий муаммолардан чалғитмоқда – уларнинг ўй-хаёлини енгил-елпи, сийқа, гоҳо шахвоний сюжетларга қурилган дастурлар, кўрсатувлар билан банд қилишга уринмоқда. Айтиш мумкинки, кўпчилик телевидениега видео-наркотик сифатида боғланиб, ўзи сезмаган ҳолда унга тобе бўлиб қолмоқда.

Инсон қанчалик маънавий қашшоқ бўлса, у телевидениега шунчалик кўп боғланида, ҳаётий муаммоларини телевидение орқали ҳал этишга мойил бўлади. Россиялик олим Р.Глушконинг ёзишича, телевидениедаги сохта “оммавий маданият”нинг 70-80 фоизи эрмак, вақт ўтказишни назарда тутди. Унда бемаъни сюжет асосига қурилган сериал, ўйин, томоша ва концертлар намоиш этилади. Концерт ва клипларда “санъаткор”нинг истеъдоди эмас, балки ўй-хавлиси, машинаси, кийиниши ва бошқа жиҳатлари кўз-кўз қилинади.

Сохта “оммавий маданият” телевидениени бўш вақтни ўтказиш воситаси сифатида тарғиб қилади. Шунинг учун одамларнинг бўш вақти кўпайгани сайин уларда “оммавий маданият”га яқинлашиш, ундан “нажот” қидириш ҳисси ҳам ортади. Ушбу

психологик ҳолат Фарб мамлакатларида кенг ўрганилган бўлиб, тадқиқотчилар орасида келгуси тараққиёт моделини “бўш вақт жамияти” тарзида кўраётганлар ҳам йўқ эмас.

Маълумки, бўш вақт фақат психофизиологик ҳолатни қайта тиклашдан иборат эмас. Айнан бўш вақтда инсон ўзининг маънавий, рухий ва интеллектуал эҳтиёжларини қондиради. Чунки бўш вақти унинг ўзигагина аталган вақтдир. Инсон ижтимоий вазифаларини бажариб бўлгач, қолган вақтини қандай қилиб мазмунли ўтказиш йўллари кидиради. Шундай вақтда олинган ахборотни киши тез “ўзиники”га айлантиради, чунки бу жараён унинг ихтиёри, хоҳиши билан кечади. Сохта “оммавий маданият” яратишга, ижод қилишга, интеллектуал салоҳиятни ривожлантиришга эмас, одамдаги истеъмолчилик кайфиятини кучайтиришга қаратилгандир. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, дунёда истеъмолчилик кайфиятига берилмайдиган кишининг ўзи йўқ. Сохта “оммавий маданият” томошабиннинг ҳис-туйғусига таъсир этишни бош мақсад қилиб қўяди. Унинг учун қайси гоёни тарғиб қилаётгани эмас, томошабинни ўз таъсирига тушириш, ҳар қандай “томоша”сини унга (ҳеч иккиланмасдан, фикрланмасдан) тайёр ҳолида қабул қилдириш муҳимдир.

Афсуски, сохта “оммавий маданият” унсурлари бизнинг юртимизга ҳам кириб келмоқда. Президентимиз эътироф этганидек, “оммавий маданият” деган ниқоб остида ахлоқий бузуқлик ва зўравонлик, индивидуализм, эгоцентризм гоёларини тарқатиш, керак бўлса, шунинг ҳисобидан бойлик орттириш, бошқа халқларнинг неча минг йиллик анъана ва қадриятлари, турмуш тарзининг маънавий негизларига беписандлик, уларни кўпоришга қаратилган хатарли таҳдидлар одами ташвишга солади” (Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т. “Маънавият”, 2008, 117-бет). У сирдан терроризм ва экстремизм каби хавфли ҳодиса бўлиб кўринмаса-да, моҳиятан миллий маданиятимиз, айнқса ёшларимиз маънавиятига салбий таъсир кўрсатиши билан ҳар соат, ҳар дақиқада ҳаётимизга кутку солиб туради. Масалан, интернетни олайлик. Бугунги кунда жаҳондаги йирик ахборот марказларининг аксарияти интернет орқали фаолият кўрсатмоқда. Интернетдаги ахборотларнинг ишонч-

лилик даражаси пастлиги, уларнинг кишилар онги ва маънавиятига салбий таъсир этаётгани ҳам бот-бот қайд қилинмоқда. Интернет хабарлари яшон-маслик япониялик респондентлар ўртасида 13 фоизни, Германияда – 25, Швецияда – 33, Хитойда – 58, Жанубий Кореяда 70 фоизни ташкил этади. Интернетда ёлгон, бўхтон, шахс маънавиятини издан чикарадиган материаллар кўпайиб бораётганини таҳлил қилган журналист Т.Раҳматуллаев қуйидагича ёзади: "Реал ҳаётда жазоланиши муқаррар бўлган фаолиятни виртуал оламда бемалол амалга ошириш мумкинлиги одамни бузади. Бунга мисол тариқасида тармоқда беҳисоб порнографик сайтларнинг мавжудлиги, шахсни камситувчи, очикдан-очик ҳақоратлардан иборат сўзларнинг ишлатилиши, рекламада маҳсулотларнинг камчилигини яшириш, жамият учун зарарли ахборотнинг жойлаштирилиши (хусусан, наркотик моддаларни тайёрлаш, сотиш, харид қилиш ҳақида маълумот берувчи сайтлар мавжудлигини ўқитиш ўринли) кабиларни кўрсатиш мумкин" (Раҳматуллаев Т. *Интернет маъсулиятсизлик макони эмас. // "Hurriyat", 2006 йил 15 февраль*).

Кўпчилик тадқиқотчилар интернет ва компьютер инсон психикаси, соғлиги ҳамда маънавиятига салбий таъсир кўрсатишини таъкидламоқда, "Юқумли интернетикус" мавжудлигини қайд этишмоқда. Бу кимор ўйини каби "юқиб", кишини ён-атрофдан, ижтимоий ҳаётдан ажратиб қўяди. Маълумотларга кўра, интернетдан фойдаланувчиларнинг 5 фоизга яқини шундай хасталикка чалинган (Журенков К. *Internetukus-заразный // Психология зависимости. Минск, "Харвест", 2004, стр. 135-151*). Чунки интернет кишини реал воқеликдан аж-

ратиб, уни ғайриҳаётий маконда "яшаш"га ўргатади. Ушбу маконда у ўзига ёққан киши билан мулоқот қилади, истган одамни севиши ёки ундан нафратланиши мумкин. Реал ҳаёт эса уни ўз ҳиссиётлари ва истаклари билан бирга ён-атрофдаги кишиларнинг ҳолатини ҳам ҳисобга олишга мажбур қилади. Интернетда ҳатто "виртуал никоҳ"дан ўтиб, "эр-хотин" бўлиб яшаш мумкин. Чунки "интернет оила"да мутлақо маъсулият бўлмайди – реал оилада дуч келинадиган ташвишлару қийинчиликларни ўйлашнинг ҳождати ҳам йўқ. Шунинг учун интернет ривожланган мамлакатларда кишиларни бундай тузоқдан халос қилишга қаратилган психологик ва даволаш марказлари юзага келмоқда.

Юқоридаги чора-тадбирларга бизда ҳали ҳождат йўқ, лекин интернетдаги ёлгон хабарлар, компьютердаги хавфли ўйинлар ёшларда реал борлиққа пассив муносабатларни шакллантирмоқда. Энг хавфли томони шундаки, бундай ҳолатлар ёшларни миллий маданиятдан, халқимизнинг тарихий-маданий анъаналарини ўрганиш ва уларга меҳр қўйишдан чалғитиши мумкин. Биз интернетнинг ижобий томонларини инкор этмоқчи эмасмиз, у шубҳасиз зарур ахборотни топишда, узоқ ўлкалар билан алоқа ўрнатишда инсон имкониятларини кенгайтиради. Аммо у шахсни реал ҳаётдан узоқлаштирмаслиги, аксинча, унинг маънавий дунёсини, ўзалигини намоён этиб, янгича муносабатлар ичида эркин ва озод, ўз фикрига эга бўлиб яшашига хизмат қилиши зарур.

Баҳриддин ПРИМОВ,

Тошкент давлат Иқтисодиёт
университети тадқиқотчиси

Ta'lim-tarbiya va ma'naviy taraqqiyot

Ўзбекистон Республикасининг Таълим тўғрисидаги қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига мувофиқ мактаб, академик лицей, касб-хунар коллежлари ва олий ўқув юр்தларида дарслар самарадорлигини ошириш учун ҳар хил замонавий усуллар, кўргазмали қурулган, техник воситалардан кенг фойдаланиш бугунги кун талабидир. Чунки педагогик технологиялар таълим жараёнини янада оқилона йўлга қўйиш, ўқувчи ва талабалар билим савиясини ошириш, ҳар бир мавзунини объектив хулоса асосида якунлашда кўзланган мақсадга эришишни кафолатлайди. Мамлакатимизда кучли ҳуқуқий демок-

ратик давлат ва эркин фуқаролик жамияти барпо этиш жараёни ҳар бир инсоннинг маънавий ва жисмоний уйғун камол топишига эришиш, ижтимоий, иқтисодий, илмий ва маданий соҳаларда малакали кадрлар тайёрлашни моддий-маънавий рағбатлантириш вазифаси билан бевоқифа боғлиқ бўлиб қолаверади. Бу жараёнда мамлакатимиздаги демографик вазиятни ҳисобга олиб иш кўриш ғоят муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки юртимизда аҳоли ва меҳнат ресурслари йил сайин юқори суръатлар билан ўсиб бормоқда. Аҳолининг ярмидан кўпроғи қишлоқ жойларда яшайди ва асосан деҳқончилик билан шугулланади. Аҳоли тарки-

бининг 60 фоиздан кўпроғини 30 ёшгача бўлган йилги-қизлар ташкил этади.

Жамиятимиз тараққиётининг ҳозирги босқичи ҳақида фикр юритар экан, юртбошимиз Ислон Каримов куйидагиларни алоҳида таъкидлаган эди: "Умуман, ҳукумат ва унинг аъзолари зиммасига юкланган қайси масалани олмайлик, бу – иқтисодийетимизга ва ҳўжалик субъектларига ҳар томонлама эркинлик бериш бўладими, саноат ёки кишлок ҳўжалиги бўладими, ер ости, ер усти бойликларидан оқилона фойдаланиш бўладими, хусусийлаштириш, маҳсулот ишлаб чиқаришни монополиядан холи қилиш ва соғлом рақобатни ташкил этиш бўладими, қўшни давлатлар ва хорижий ҳамкорларимиз билан иқтисодий муносабатлар, савдо-сотиқ масалалари бўладими, таълим-тарбия ва соғлиқни сақлаш ёки бандлик ва ижтимоий муҳофаза масалалари бўладими – уларнинг барчасида мавжуд муаммоларни ечиш учун, очик тан олиш керак, кўпчилик раҳбарларда масъулият, қатъият ва азму шижоат етишмаслигини кўриш қийин эмас". Бу мулоҳазалардан келиб чиқиб фикр юритадиган бўлсак, бугунги долзарб муаммо – масъулият билан меҳнат қиладиган кадрларни тайёрлаб, уларни жамиятимизнинг барча тармоқларига йўналтиришдан иборатдир.

Маълумки, биз танлаган янгилиниш ва ижтимоий тараққиёт йўли Ўзбекистон ички ва ташқи сиёсатининг умумий стратегиясини, мустақил, ҳуқуқий демократик давлат асосини ташкил этади. Ўзбекистон – инсонларварлик қондаларига асосланган, миллати, дини, ижтимоий аҳволи, сиёсий эътиқодидан қатъи назар барча фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаб берадиган, ўз тараққиёт моделига эга бўлган давлатдир.

Ҳар қандай озод мамлакатда инсоннинг энг устувор ва муқаддас ҳуқуқларидан бири бу – тинч ва осойишта яшаш ҳуқуқи. Давлат ва жамиятнинг асосий бурчи ана шу ҳуқуқни барча қонуний воситалар билан кафолатлашдир. Бу ҳуқуқни амалга ошириш давлат ва жамиятни демократлаштиришнинг энг муҳим шарти ҳисобланади.

Бугун мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар замирида аввало халқимизнинг туб манфаатлари мужассамдир. Юртбошимиз Ислон Каримов ибораси билан айтганда, "Ислохот – ислохот учун эмас, аввало инсон учун, унинг фаровон ҳаёти учун хизмат қилиши керак". Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар нафақат аҳолининг пул даромади кўпайишига, балки аҳоли умумий даромадининг ошиши ва халқнинг турмуш шароити яхшиланишига қаратилган. Бунинг мазмун-моҳиятида одамнинг омилкорлигини ва ички имкониятларини янада кўпроқ юзага чиқариш вазифаси мужассамдир. Айниқса, мамлакат ёшларининг маънавий ва жисмоний камолоти Ватан равнақи, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги ғояси орқали юксак фуқаролик масъулияти туйғуси билан уйғунлашуви буюк мақсадларимизнинг амалга ошишида мустаҳкам пойдевор бўлади.

Таълим-тарбия жараёнида замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш педагог тажрибасини оширибгина қолмай, ундан мазуну тўлиқ ёритишда тизимли, технологик, индивидуал, тадқиқий-иждоий ёндашувларни талаб этади. Бу талаб орқали эса инсонда режалилик ва илмийлик принципларини ривожлантириш, бошқарув ва раҳбарликка хос қобилиятни шакллантириш имконияти вужудга келади.

Турсунмурод МАМАТҚОБИЛОВ,

сиёсий фанлар номзоди

Ijtimoiylashuv bosqichlari

Инсон ижтимоий малакаларни жамиятда секин-аста ўзлаштириб боради. Табиийки, бу жараёнда мавжуд институтлар (оила, жамоа ва бошқалар) ҳамда омиллар (табиий муҳит, этник мансублик, иқтисодий ҳолат ва бошқалар) инсон учун бирламчи аҳамият касб этади. Назарий жиҳатдан буни инсоннинг ижтимоийлашув жараёни, деб тавсифлаш мумкин.

Ижтимоийлашув жараёни даврий табиатга эга. Унинг неча ва қандай босқичлардан иборатлиги борасида тадқиқотчилар ҳали яқдид тўхтама келмаган. Баъзи мутахассислар ижтимоийлашув болалик ва ўсмирлик даврини қамраб олиши, ундан эса

кейин шаклланган қўникмаларни мустаҳкамлаш жараёни бошланишини айтса, бошқалари ижтимоийлик инсон ҳаётига ҳамоҳанглигини, мазкур жараёнинг даврларга бўлиниши ёшнинг улғайиши билан эмас, балки шахснинг ҳар бир янги ижтимоий ғуруҳга қўшилиши билан ўзгара боришини таъкидлайди.

Жамияттаги мавжуд институтларнинг (боғча, мактаб, олий таълим тизими, ОАВ ва бошқалар) ҳар бири ўз муҳитига эга. Улар индивидлар, ғуруҳларнинг жамиятга мослашишига хизмат қиладди. Шунингдек, улар индивидларга жамияттаги мавжуд ахлоқий меъёрлар ва маданий қадриятларни ҳам сингдиради. Бироқ инсон камолга етишида мазкур

институтларгина роль ўйнаб қолмай, муҳит, турмуш тарзи, жамоатчилик шуури ва бошқа омиллар ҳам ўзига хос аҳамият касб этади. Масалан, ишсизлик муаммоси ёки урушни олайлик. Бу ҳар қандай одамнинг турмуш тарзига таъсир этиш баробарида унинг ҳаётга қарашларини ҳам тубдан ўзгартириб юборади.

Бугунги кунда мутахассислар "ижтимоийлашув агентлари" атамасини тез-тез истифода этмоқда (*Шестопал Е.Б. Политическая психология: Учебник для вузов. М., "ИНФРА-М", 2000, стр. 273*). Ижтимоийлашув агенти сифатида маълум бир "кумир" тушунилади, яъни шахс ўз ҳаётини "кумир" хатти-ҳаракатлари, турмуш тарзи асосида шакллантиришга ҳаракат қилади. Бизнингча, шахс ижтимоийлашувида "ижтимоийлашув агентлари"нинг ўрни бир ёқлама табиатга эга. Улар шахс камолида ижобий ёки салбий ҳолатни юзага келтириши мумкин. Шунингдек, "кумир"га интилиш барча шахсларга хос хусусият эмас.

Шахс ижтимоийлашув жараёнларининг маълум бир босқичида жамият сиёсий муҳити билан тўқнашиши табиий. Чунки инсон жамиятдаги ижтимоий малакаларни ўзлаштириш жараёнида сиёсий муносабатларга ҳам киришади ва айна шу палладан бошлаб сиёсий ижтимоийлашув шаклланади. Аниқроқ айтсак, агар сиёсий ижтимоийлашуви умумий ижтимоийлашув жараёнининг бир кўриниши деб қарасак, бу жараёни шахсининг сиёсий тизимга бевосита қўшилиши билан тавсифлаш мумкин.

Шахс сиёсий ижтимоийлашуви болаликдан бошланади, десак адашмаймиз. Бола илк бор оиладаги ҳукмронлик ва тобелик муносабатлари билан танишади. Уч-тўрт ёшидан оила ва айниқса, телевидение таъсирида сиёсатга доир тушунчалари шакллана бошлайди. Сўнгра боғчада болалар адабиёти намуналари билан танишиш, ҳар хил байрам тадбирларида иштирок этиш орқали расман сиёсий қадриятлар билан танишади. Бошлангич синфга ўтганида эса сиёсий ижтимоийлашувнинг янги даври бошланади. Ўсмирлик даврида унга юқоридаги омиллардан ташқари, "ижтимоийлашув агентлари" ҳам таъсир кўрсатади. Бунда норасмий гуруҳлар, турли рамзлар, қадриятларнинг таъсири кучайишини кузатиш мумкин.

Сиёсий ижтимоийлашув жараёни бутун умр давом этади, унинг кейинги босқичлари шахснинг нафақат ёши ўзгариши, балки жамият ҳаётидаги иштироки билан ҳам белгиланади.

Жамият аъзоси бўлган ҳар бир инсон доим сиёсат билан алоқада бўлади. Касбий фаолиятидан қатъи назар инсонда сиёсатга қизиқиш пайдо бўлиши ва у сиёсий фаолият билан бевосита, фаол шугулланиши ҳам табиий жараёндир. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ҳар қандай профессионал сиёсатчида бир вақтнинг ўзида биологик, физиологик, психологик ҳамда ижтимоий ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Бу омиллар шахснинг сиёсат

билан боғлиқ фаолиятига маълум бир кўринишда ўз таъсирини ўтказида.

Шундай қилиб, сиёсий шахс сиёсат ва ҳокимиятга мураккаб кўринишдаги қарамлиги билан тавсифланади. У қўйдаги механизмларга эга: "сиёсийлашмаган" шахс — у ҳокимиятни кундалик ҳаётдаги табиий воқелик сифатида қабул қилади ва уни одатда сиёсат ва қонунлар қизиқтирмайди; "сиёсийлашган шахс" — у ўз мақсади йўлида ҳокимият функциясини бажаришга фаол аралашушга ҳаракат қилади ва сиёсатга ҳокимиятни ташкил этувчи тузилма сифатида қарайди, унга қизиқади.

Шу ўринда шахс ва сиёсат ўртасидаги муносабатдан келиб чиқиб, шахсга қуйидагича тавсиф ҳам бериш мумкин:

— "ҳокимиятга эга бўлмаган сиёсатдан ташқари шахс" — муайян сабабларга кўра ҳокимиятга итоат қилади ва ҳокимият функцияларининг барча механизмлари ишлашини қўллаб-қувватлайди;

— "ҳокимиятга эга бўлмаган сиёсий шахс" — ҳокимиятнинг аҳамиятини англаган ҳолда мавжуд ҳокимиятга нисбатан ўз нуқтаи назарини шакллантиради ва ҳокимият тузилмасига ўзгартириш кирити олади;

— "ҳокимиятга эга сиёсий бўлмаган шахс" — давлатда сиёсий барқарорлик бўлмаган вазиятда қонунларни ўз мақсади йўлида ишга соладиган жинсий авторитет;

— "ҳокимиятга эга сиёсий шахс" — жамиятни бошқариш йўлида илмий изланиш натижаларига асосланиб ҳокимият қонунларини лойиҳалаштирувчи ва ҳаётга татбиқ этувчи давлат етакчиси.

Юқоридаги мулоҳазаларга асосланиб, шахснинг ижтимоийлашув жараёнини икки босқичга бўлиш мумкин. Биринчиси, инсоннинг шахс сифатида камол топиш даври деб олинса, иккинчи босқич, шахснинг бевосита фаолият субъекти бўлганидан кейинги даврига тўғри келади.

Ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичи жамият турмуш тарзининг сиёсийлашуви билан ажралиб туради. Ҳозир демократик жараёнлар аксарият давлатлар ҳаётини қамраб олаётганини кузатиш мумкин. Бундай шароитда халқ оммаси, жумладан, ёшларнинг давлат бошқарув тизимида ва умуман, жамият сиёсий ҳаётида фаол иштирок этиши учун кенг имкониятлар вужудга келади. Демак, жамиятнинг тадрижий ривожига билан бир вақтда шахснинг сиёсий роли ва ўрни ҳам ортиб бораверади. Шу тариқа сиёсий жараёнларда шахснинг ўрни ва ролига янгича қараш — унинг сиёсий мақоми билан боғлиқ жиҳатларни аниқлашга, ўрганишга эҳтиёж туғилади. Зеро, ҳар қандай шахснинг сиёсий мақоми унинг сиёсий ижтимоийлашуви билан боғлиқ жараёнлар ҳосиласидир.

Қаҳрамон ҚУРБОНОВ,

*Ўзбекистон давлат Жаҳон тиллари
университети тадқиқотчиси*

Xitoyning "yumshoq kuch"lari

"Юмшоқ куч" атамасини илк бор Фарб олимлари қўллаган бўлса-да, бу масала Шарқ фалсафасида ҳам эътибордан четда қолмаган. Чунончи, қадимий Шарқ халқларидан бўлмиш Хитой ижтимоий-фалсафий тафаккурида бу борада муҳим жиҳатлар кўзга ташланади. Хитойликлар "юмшоқ куч" ҳақида сўз юритганда, одатда, даосизм таълимоти асосчиси Лао Цзи сўзларини ёдга олади (*Лао Цзи – милоддан аввалги VI-V асрларда яшав ижод қилган хитой файласуфи, даосизм таълимоти асосчиларидан бири, "Дао Дэ Цзин" асари муаллифи – М.С.*). Ушбу таълимотда айтилишича, "Осмон остида юмшоқлик қаттиқликдан юқори ва афзалдир". Шунингдек, қадимги хитой ҳарбий мактаби асосчиси Сунь Цзининг "Душман қўшинини жангсиз маглуб этиш афзалдир", деган гапи ҳам унинг ажодлари "юмшоқ куч"дан фойдаланганини тасдиқлайди (*Сунь Цзи – милоддан аввалги VI, айрўм маълумотлар бўйича эса IV асрларда яшagan хитой стратеги, машхур "Уруш санъати" асари муаллифи – М.С.*).

Мутахассислар фикрича, хитойча "юмшоқ куч" куйидаги беш асосий соҳани ўз ичига олади: 1) маданият; 2) мафкура; 3) тараққиёт модели; 4) халқаро тизим; 5) халқаро образ ва имиж (*Мэн Хонгхуа. Хитойнинг халқаро стратегияси. Пекин, Чингхуа университети нашриёти, 2009, 66-бет*).

Хитойликлар маданият доирасидаги "юмшоқ куч"лар борасида ўзларини улкан афзалликларга эга деб билишади. Уларнинг таъкидлашича, бу айниқса Конфуций таълимоти асосидаги маданият ва унинг ён-атрофдаги давлатларга таъсири мисолида яққол кўринади (*Уша манба, 66-67 бетлар*). Бошқа давлатлар бир мамлакат маданиятига ҳавас қўйса ва унга ўхшашга ҳаракат қилса, ўша давлатнинг "юмшоқ куч"лари секин-аста улар ҳаётига таъсир кўрсата бошлайди. Шунга кўра, бугунги кунда Хитой дунё миқёсидаги турли муаммоларни бар-тариф этиш, ўз геосийсий манфаатларини ҳимоя қилиш учун "юмшоқ куч"ларини ишга солишга катта эътибор қаратмоқда.

Хитойлик мутахассислар жаҳондаги халқларнинг мафкура ва қарашларида муайян ўзгаришлар юзгага келишини "юмшоқ куч"лар таъсирини оширишга имкон берувчи омил деб билади (*Уша манба, 76-бет*). Неча минг йиллик анъанавий маданият тажассуми бўлган Хитой мафкураси учун замонавийлаштириш жараёнларини қабул қилиш

бирмунча қийин кечган. Шунинг учун хитойликлар онгида мафкура, тасаввур ва қарашларнинг ўзгариши Хитойнинг "юмшоқ куч"лари учун аҳамиятга молик ҳодиса ҳисобланади. Дунё маданий жараёнлари таъсирида ўтган асрнинг 40-йилларида Хитойда мафкуравий ўзгаришлар бошланган. Бу даврда анъанавий Шарқ маданияти ва Фарб маданияти ўзаро мувофиқлашган. Кейинроқ, 1978 йилга келиб эса Хитойда "ислохотлар ва ошқоралик" сиёсати амалга оширилиши ва унинг натижасида мафкуравий ўзгаришлар рўй бериши ХХРни замонавийлаштириш жараёнида муҳим аҳамият касб этди. ХХ асрнинг 70-йилларидан токи бугунги кунга қадар дунё ахлининг Хитой ҳақидаги фикри ҳам ўзгарди.

Хитойлик олимлар ўзига хос ривожланиш моделига эга бўлишни ҳам "юмшоқ куч"ни намён этувчи омил деб ҳисоблайди. Фарб оммавий ахборот воситаларининг Хитой тараққиёт модели ҳақида аксар ижобий фикрларни илгари сураётгани ҳам Хитой маданиятининг нақадар қуқур ҳамда бой асосга эга эканига ургу беради. Ҳозирда Лотин Америкаси ва Африка давлатлари Хитойнинг тараққиёт моделига қизиқиш қарамоқда, айниқса, Африка давлатларидан Хитойга келиб тажриба ўрганишга ҳаракат қилаётганлар кўплаб топилади. Бу эса мамлакатнинг халқаро майдондаги нуфузини оширишга хизмат қилади.

Мамлакат ичкарасидаги айрим номутаносибликлар Хитой "юмшоқ куч"ларида жиддий ҳавф солаётир. Шу боис "аҳил жамият" ва "аҳил дунё" мафкуралари Хитойнинг "юмшоқ куч"ларини янада мустаҳкамлаб, улар таъсирини оширишда аниқ йўналиш ҳисобланади. 2007 йил октябрь ойининг ўрталарида Пекинда бўлиб ўтган Хитой компартиясининг XVII съезида ХКП Марказий қўмитасининг ҳисоботида янги шioriлар – ички сиёсатда аҳил жамият, ташқи сиёсатда эса аҳил дунё сари бориш киритилди. Уч йилдаёқ аҳиллик ва ҳамжихатлик расмий гоёга ҳамда ХХР раиси Ху Цзинтао раҳбарлигидаги сиёсатнинг асосий тамойилига айланди (*Борох О., Ломанов А. Скромное обаяние Китая. Журнал "Pro et Contra", 2007, №6, М., Издательство Центра Карнеги, www.polit.ru*). Аҳил жамият қуришининг дастлабки режалари мамлакатнинг ички ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий муаммоларини ҳал этишга йўналтирилган.

Шу тариқа ташқи сиёсатдаги айрим мақсадларни амалга ошириш учун ҳам имкон яратилмоқда. Хитой "юмшоқ куч"лари "аҳиллик" дипломатиясини ўзи учун ҳаракат манбаига айлантиришга ҳаракат қилаётгани кузатилмоқда.

Халқаро ҳаётда фаол иштирок этиш мамлакатнинг "юмшоқ куч"лари ҳамда давлатнинг нуфузи учун ўта муҳимдир. Хитой глобал миқёсдаги халқаро ташкилотлардаги иштироки нуқтаи назаридан барча иштирокчи давлатлар орасида 27-ўринда туради; глобал миқёсдаги нодавлат ташкилотлар фаолиятидаги иштирокига кўра эса 31-ўринни эгаллайди (*ўша манба, 93-бет*). Бу кўрсаткичлар, дунё миқёсида олиб қаралса, ёмон эмас, лекин ривожланган давлатларга нисбатан анча паст. Хитойнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти доимий аъзоси сифатида фаолият кўрсатиши, 2001 йилнинг декабрь ойида Жаҳон савдо ташкилотига аъзо бўлиши унинг халқаро нуфузини бирмунча ошириди.

Хитой халқаро обрў-эътибори ва имижига ҳозирги кунда жуда катта эътибор қаратилмоқда. У ташкил топганидан буён ўзи ҳақида мустақил қудратли йирик давлат образини яратишга интилиб келмоқда. Бироқ, хитойлик мутахассислар фикрича, совуқ уруш даврида бу мамлакатнинг халқаро миқёсдаги образи унчалик ҳам ижобий эмас эди, "ён-атрофдаги кўпгина давлатлар, айниқса, Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари ХХР билан муносабат ўрнатилган ва унга қарам давлатга айланиб қолишдан қўрқар эди" (*Бу Джинпинг, Луо Хуйдзи. Давлат образи ва ҳозирги Хитой. АҚШ, Япония давлатларининг Жануби-шарқий Осиёдаги рақобати. // "Жануби-шарқий Осиё тадқиқоти" журнали, 2004, 3-сон, 36-41-бетлар*).

Маълумки, давлатнинг халқаро майдондаги имижини шакллантиришда ташқи маданий тарғибот бекиёс аҳамият касб этади. Фақат маданий ахборот узатиш йўли билан бошқа бирор мамлакат муайян давлат маданиятини тан олишига эришиш ва шу орқали ўша давлатда ташқи стратегияни амалга ошириш мумкин. Лекин олимпиадаси бўлиб ўтган 2008 йили бутун дунё эътибори Хитойга қаратилганидан бу мамлакат халқаро имижини оширишда унумли фойдаланди. Ёки 2010 йили Шанхайда ўтган Экспо кўргазмаси ҳам бу борада катта самара берди — дунёга Шанхай шаҳри ва Хитой давлатининг ҳозирги кундаги улкан имкониятларини намоён этди. 184 кун давом этган бу кўргазмани ёритиш учун дунёнинг барча нуфузли оммавий ахборот воситалари вакиллари Шанхайга йиғилди. Дунё аҳли интернет, радио, телевидение ва газеталар орқали нафақат Шанхай Экспо кўргазмаси, балки бутун Хитой ҳақида етарлича маълумотга эга бўлди. 12 мингдан ортиқ хитойлик ва халқаро журналистлар Экспо кўргазмаси ҳақида репортаж тайёрлади. Бундай йирик халқаро тадбирларнинг Хитойда кетма-кет ўтказилиши мамлакатнинг жаҳон жамоатчилиги ўртасидаги обрў-эътиборини кескин ошириб юборди.

Хулоса қилиб айтганда, юқорида зикр этилган омиллар натижасида Хитойнинг жадал ривожланиб бораётган давлат сифатидаги образи ҳамда халқаро муносабатлардаги фаол иштироки унинг нуфузи, таъсири ва обрўси ортиши учун замин яратилмоқда.

Марғуба СИДДИҚОВА,

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети тадқиқотчиси

"So'z siyosati"ning qudrati

Бугунги кунда оммавий ахборот воситалари нақадар катта куч экани ҳеч кимга сир эмас. Ахборот маконининг субъектлари — журналистлар, ёзувчилар, ноширлар, ўқувчилар, тингловчилар, томошабинлар матбуот минбари орқали ўзаро муносабатга киришар экан, албатта бир-бирига таъсир ўтказишади. Бу таъсирнинг характери ва даражаси борасида илмда турли фикрлар мавжуд. Баъзи олимлар оммавий ахборот воситалари яратган ахборот майдони сиёсий-ижтимоий онга кучли таъсир ўтказишади, дейди. Бу жиҳатдан америкалик тадқиқотчи Э.Деннингнинг мулоҳазалари эътиборга моликдир. Унга кўра, публицистика, оммавий ахбо-

рот воситалари тафаккуримизни шакллантиради, фикр ва қарашларимизга таъсир ўтказишади, бизни ҳаракатга, масалан, муайян номзодга, партияга овоз беришга ундайди.

Бошқа муаллифларнинг таъкидлашича, публицистика жамоатчилик фикрини уйғотиш ва шакллантириши орқали инсон хулқ-атворида таъсир кўрсатади. Улар қайд этишича, жамоатчилик фикрига оммавийлик тусини бера олиши билан оммавий ахборот воситалари онгни бошқаради ва ҳатто ўз измига солади.

Бундан ташқари, оммавий коммуникация соҳасининг айрим тадқиқотчилари, жумладан, кўпгина

сиёсатчи ва журналистлар ҳам оммавий ахборот воситалари ҳокимияти – “медиақратия” даври келаётгани, публицистика нафақат воқеликни акс эттириб, талқин қилаётгани, аини вақтда воқеликни ўз қоида ва тамойилларига кўра яратаядигани ҳақидаги фикрларни ҳам илгари сура бошлади-лар. Яна баъзи муаллифлар эса, П.Бурдьеннинг концепциясига асосланиб ҳолда, бутун бир халқнинг умумий кайфиятини ифода этадиган ягона фикр мавжуд эмаслигини таъкидлашади. Улар уқтиришича, матбуот фикрнинг ишлаб чиқилишида ҳам, тарқатилишида ҳам бевосита иштирок этади, яъни у ижтимоий фикрни ифода этмайди, балки уни яратади. У одамларнинг дунё ҳақидаги тасаввурини акс эттирмайди, бу тасаввурнинг ўзини шакллантиради, демакки кишилар дунёни матбуот кўзи билан кўради. Ижтимоий фикр номли “қурол”ни ишлаб чиқариш оммавий ахборот воситаларининг муҳим функциясидир.

Бугунги кунда “тўртинчи ҳокимият”, “салохият тизими” сингари иборалар тез-тез тилга олинаётгани бежиз эмас. Ҳақиқатан ҳам, “тарих шуни кўрсатадики, муайян даврларда оммавий ахборот воситаларининг сиёсий таъсир кучи давлат ҳокимиятининг кучига қийсланадиган даражага етади. Шундай қараш асосида оммавий ахборот воситалари фаолиятини ҳокимиятнинг ўзига хос шакли сифатида тушуниш мумкин”, деб таъкидлайди Фарб тадқиқотчилари.

Лекин ҳамма муаллифлар ҳам оммавий ахборот воситаларининг салохиятига бу қадар ишонавермайди. Масалан, Э.Денниснинг публицистика ҳақидаги фикрига унинг ҳаммаси Д.Меррилл қўшилмайди: “Эҳтимол, оммавий ахборот воситалари бизнинг эътиборимизни муайян нарсаларга қарата олар, аммо улар бизни ҳаракат қилишга мажбур эта олмайди”. Кейин у бирмунча вазмин хулосага келади: “Оммавий ахборот воситалари жамиятга нисбатан ҳақида ўйлашни айтади, аммо қандай ўйлашни буюра олмайди”. Бошқача айтганда, оммавий ахборот воситалари бугунги воқеликда “кун тартиби”ни белгилайди, ҳолос.

Ҳақиқатан ҳам, публицистика инсонларнинг сиёсий онги ва характерига сезиларли таъсир ўтказиши, бироқ унинг салохиятида чекланган жиҳатлар ҳам мавжуд. Биринчи чеклов шундаки, публицистика мавжуд воқеликнинг фақат бир қисми – уни акс эттиришнинг оммавий усулидир. Шунинг учун ахборот оқидами бир-бирини инкор этадиган ёки тўлдирадиган талқин ва шарҳлар кўп. Бундай ҳурфикрликнинг ижобий жиҳати шундаки, у муайян бир фикрнинг ҳукмрон бўлиб изчил қарор топишига имкон бермайди. Қисқача айтганда, ахборот маконидаги плюрализм, ахборот манбаини танлаш эркинлиги сиёсий онгнинг муайян оммавий ахбо-

рот воситаси таъсирига тушиб, боғланиб қолиш эҳтимолини камайтиради. Аксинча, агар оммавий ахборот воситаларининг аксарияти, барча публицистлар умумий мақсадлар йўлида ҳаракат қилса, уларнинг сиёсий онга таъсири кучли бўлади. Шундай қилиб, Э.Деннис таъкидлаганидек, таъсир алоҳида ахборотларнинг ўзи орқали эмас, балки уларнинг кумулятив эффе́кти орқали кечади”.

Айтиш лозимки, оммани ҳаддан зиёд манипуляция қилиш, яъни чалғитишга интилиш, қуруқ ваъз-хонлигу насихат одамларнинг эъсасини қотиради, шу тарзда публицистиканинг таъсири ҳам камаю-ди ёки у бутунлай тескари таъсир кўрсатади. Публицистик сўз – тирик сўз бўлмоғи керак, публицист нотик ўқувчи, аудитория билан уларнинг ҳурматини жойига қўйиб, тенг туриб сўзлашмоғи керак.

Бугунги кунда ёшлар сиёсий онги ва қарашларида миллийликни кучайтиришга эътибор қаратилмоқда. Миллий асосга эга бўлган сиёсий қараш шахс, жамият ва давлат манфаатларини уйғунлаштирмоғи зарур.

Миллийлик муаммосини, назаримизда, рус файласуфи И.Ильин 1932 йили ёзилган “Маънавий янгиланиш йўли” асарида яхши талқин қилиб берган. Унинг фикрича, “миллийлик – ўз халқи руҳиятини севишдан иборат”. Шундай экан, халқнинг ментал характери, руҳи ва фикрини чуқур ўрганиш лозим бўлади. Шу маънода, миллийлик – ватанни севиш, ватанга ишониш ва ватан учун фидойи бўлиш, десак, хато бўлмайди. Бундай сиёсий қараш шахсни сиёсий донишманд сифатида улғайтириши аниқ. Бизнинг жамиятимизда миллий ғоямизнинг асосий тамойиллари бўлган юрт тинчлиги, ватан равнақи ва халқ фаровонлиги каби тушунчалар бу борада муҳим аҳамият касб этади.

Ёшлар сиёсий онига таъсир кўрсатадиган механизмлардан бири оммавий ахборот воситалари ва журналистиканинг етакчи жанри бўлган публицистикадир. Публицистика сиёсат, илм-фан, адабиёт, маданият ва ҳаётий таърибга муштараклигидан ташкил топади. Публицистика асл маънода – айтилган гап, ёзилган матн, маълум бир кўринишдаги асар бўлиб, у матбуот саҳифаларига кўчган, радио, телевидение, интернетдан ўрин олган тақдирдагина ғоявий, сиёсий ва маънавий таъсирга молик кучга айланади, оммага етиб боради. Умумлаштириб айтганда, публицистика – сўз сиёсатидир. Унда муайян ижтимоий ва сиёсий муаммо, ғоя ва қарашлар таҳлил қилинади, ижтимоий жиҳатдан турлича аҳамиятга молик хулосалар чиқарилади. Айниқса, ҳозирги даврда публицистиканинг аҳамияти бекиёсдир. У жамоатчилик фикрига таъсир ўтказиши, уни керакли ёки керакис томонга ўзгартиради.

Публицистиканинг асосида ахборот ётади. Ахборот ҳамisha ҳоқимият ва бошқарув вазифаларини самарали амалга оширишдаги муҳим ресурслардан бири бўлиб келган. Ҳоқимият фуқароларга ўз иродасини ўтказида – уни бошқаради. Ахборот эса бу борада муқобил ва реал мақсадларни белгилаш, мақсадга эришиш учун қулай стратегия ва тактикани танлаш имконини беради. Аксинча, ахборотнинг тақчиллиги ёки объектив эмаслиги бошқарув ва сиёсатдаги хатоларга олиб келади.

Яқин даврларгача зарур ахборотлар маълум бир қобик ичида қолиб кетар, у қадар муҳим бўлмаган жузъий ахборотларгина ташқарига чиқарила эди, холос. Бугунги технологиялар, глобаллашув жараёнлари ахборотларнинг трансчегаравий оқимиға шиддатли тус берди. Бундай шароитда миллий ва маънавий қадриятларни асраш, мустақил сиёсат юритиш вазифаси жуда долзарб аҳамият касб этади. Бугунги кунда дунёда глобаллашув жараёнлари янада тезлашмоқда. Дунё халқлари ва давлатлар ўртасида ўзаро алоқалар кучаймоқда. Бундай муҳитда халқаро ахборот тизими, интернет, оммавий ахборот воситалари, реклама, турли кинофильмлар ёшлар маънавий ҳаётига таъсир кўрсатиб, улар онгио қалбига ҳар хил қадриятлар кириб келиши учун шароит ҳозирлайди. Буларнинг қайси жиҳатларидан фойдаланиш ёки фойдаланмаслики ёшлар яхши билиши лозим.

Маълумки, замонавий демократия учун куруқ ахборотнинг ўзи етарли эмас. Инсонда шу билан бирга юксак сиёсий маданият ва заковат бўлиши, у ахборотни тўғри қабул қила олиши ва баҳолаши, шу асосда ҳолисона ҳулоса чиқара билиши керак.

Сиёсат ва бошқарув соҳасида самарали фаолият юритиш учун катта ҳажмдаги ахборотни баҳолаш, таҳлил этиш, талқин қилиш керак бўлади.

Бунда инсонга янги ахборот технологиялари кўмак беради. Аммо, иккинчи томондан, бу маълумотлар “уммонига ғарқ бўлган” сиёсатчи, бошқарувчи, фуқаро учун олинаётган ахборотни текшириш ва баҳолаш бирмунча мушкул, шунинг учун улар осонгина йўл тутиб, ҳар қандай ахборотни тўғри, деб қабул қилиб қўяқолади. Ахборотнинг қўпчилиги инсонни ундан бездиради, бегоналаштиради, узоклаштиради.

Ёшлар сиёсий онгини аниқ мақсад асосида шакллантириш уларда талаб даражасидаги сиёсий қарашларнинг таркиб топишига олиб келади. Сиёсий қараш – шахснинг ўз даври, жамияти ва давлатининг стратегик мақсадларини ўзлаштириши, мазкур масалаларда мустақил фикрга эга бўлишидир. Бунда шахс ва давлат муносабатлари муҳим ўрин тутди. Унга кўра, шахс давлат сиёсати, стратегик мақсади ва истиқболини идрок этиши, бу ишда ўзининг иштирокини англаб олиши керак. Россиялик профессор В.Барулин бундай муносабатнинг икки жиҳатини қайд этади: давлатнинг шахсга муносабати ҳамда шахснинг давлатга муносабати. Аммо, бу муносабатлар асосини охир-оқибатда шахснинг фикри ташкил қилади. Шахс мустақил сиёсий фикр ва қарашга эга бўлса, шахс ва давлат ҳамда давлат ва шахс қарашлари инсоний мезонлар асосида таркиб топади.

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда Ўзбекистонда кечаётган демократик жараёнларда ёшларнинг иштирокини фаоллаштириш, уларнинг сиёсий онги ва қарашларини шакллантириш ҳамда ўстиришда публицистиканинг ўрни, таъсири беқийсдир.

Зилола ХЎЖАНИЁЗОВА,

*Давлат ва жамият қурилиши
академияси тадқиқотчиси*

“Jekem desam, jonga tutash...”

Сўз зарғари Ғафур Ғулум ижодида энг кўп қаламга олинган мавзу – Ер юзидagi миллатлар бирдамлиги, тотувлиги, дўстлиги десак муболаға бўлмайди. У ушбу мавзуни тараннум этиш билангина чекланиб қолмаган, бу тушунчалар шоирнинг умри мазмунини ҳам бўлган. Унинг озарбайжон Самад Вургун, туркман Берди Кербобоев, тожик Мирзо Турсунзода ва Лоҳутий, кирғиз Али Тўқонбоев ва

Чингиз Айтматов, қозоқ Мухтор Авезов, покистонлик Файз Аҳмад Файзлар билан дўстона адабий алоқалари фикримизнинг далилидир. Айниқса, қозоқ халқининг машҳур ёзувчиси Собит Муқонов билан Ғафур Ғулум ўртасидаги дўстлик тилларда дoston бўлган. Бу икки ижодкор ҳам сирдош дўст, ҳам ижодий мусобақадosh бўлган. Шунинг учун Ғафур Ғулум бир шеърида:

Мақтанмайман, чин айтганда,
Бир чамалаб қарайман,
Айтисувда Собит билан
Торттишувга ярайман.
Ўзбек эли донг қозонган
Манасдай оқинчман,
Жон қозқнинг оқинларин
Дўстиман – яқинчман,

деган эди.

Собит Муқонов билан Ғафур Ғулом умрининг сўнгги дамларигача қадрдон дўст бўлиб қолган. Тез-тез бўлиб турадиган халқаро анжуманлар, адабий кечаларда икки ошна икки халқ ўртасидаги дўстлик алоқаларини янада мустаҳкамлади.

Икки ижодкор дўстнинг бир-бирига ёзган хатлари, шеърларини кўздан кечирар эканмиз, улар орасидаги самимий дўстлик туйғуларини биродарлик сирларини янада чуқурроқ англагандек бўламиз. Улар сўнгги бор 1966 йилнинг июнь ойида Қозон шаҳрида учрашишади. Ўша вақтда татар адабиётининг улкан намояндаси Абдулла Тўқайнинг 80 йиллик юбилеи ўтказилаётган эди. Ҳар гал учрашганда ҳазил-мутуйба, аския ва шеърхонлик билан бир-бирининг кўнглини кўтариб юрган ижодкорлар бу сафар қандайдир ғамгин, камгап эдилар. Ўша кезлари Тошкент кучли zilзиладан қарийб вайрон бўлганда. Ҳамиша халқ дарду ҳасрати, қайғу-кувончига ҳамнафас бўлган Ғафур Ғуломга бу фожиа қаттиқ таъсир қилганини Собит Муқонов фахмалаб турар, дўстнинг кўнглини кўтаришга уринар эди. Юбилей тантаналари ниҳоясига етгач, икки дўст аэропордда маънос хайрлашишди.

Ғафур Ғуломнинг вафот этганини Олмаотага келиб эшитган Собит Муқонов дўсти билан видолашгани дарҳол Тошкентга етиб келади. Дафн маросимига қатнашиб, дўстини ўз кўли билан қабрга қўяди. Собит Муқонов абадиятга рихлат қилганида эса ёзувчи Носир Фозилов қозоқ адиби қабрига сочмоқ учун Олмаотага Ғафур Ғулом қабридан бир сиким тупроқ олиб борган экан. Шунда қозоқ оқсоқоллари "Улар қиёматлик дўст эдилар, тупроқлари ҳам қўшилиб кетсин..." дея тупроқ солинган халтачани Собит Муқоновнинг бошига қўйишади.

Ғафур Ғулом билан Собит Муқоновнинг самимий дўстлиги қардош қозоқ ва ўзбек халқлари ўртасидаги азалий яқинлиқни янада ривожлантиришда, ўзаро маданий алоқаларнинг янги-янги саҳифаларини очишда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Икки биродар нечоғлиқ мустаҳкам дўстлик риштасини боғлаб кетганини Тошкентдаги Ғафур Ғулом ва Олмаотадаги Собит Муқонов уй-музейларининг бугунги кунда ҳам давом этаётган алоқалари исботлайди.

Ғафур Ғулом бир шеърда ўзбек ва қозоқ халқлари ўртасидаги азалий дўстлик, қон-қардошлик туйғуларини авж пардаларда мана бундай улғулайди:

Бир томирмиз, бир чорвамиз,
Бир қозонмиз, бир олов.
Уртамизда неъмат тўла
Дастурхондай кенг айлов.
Ўзбек эли – ўз оғам, деб
Ўтрик сўзламас қозоқ.
Жекам десам, жонга туташ,
Иним десам яқинроқ.

Ўз-ўзидан аёнки, Собит Муқонов "ўтов"ида бот-бот кўноқ бўлиш Ғафур Ғуломга бепойн қозоқ даштлари табиатига суқланиб боқишу ушбу даштларни ошиён этган қардош халқ руҳиятини дилдан туйишга имкон яратган. Бу қалб кечинмалари эса сўнгра бадийи образларга айланиб, ҳароратли шеърларни дунёга келтирган. Қолаверса, шоир "Мен Қозоғистонни кўп вақтдан буён яхши биламан. Ёшлигимда Чимкент областидаги "Қоплонбек" совхозида бир қанча вақт турганман. Чимкент, Сайрам, Жамбул, Тулкибосда бир неча бор бўлдим. Қозоғистоннинг маркази Олмаотага ўндан ортиқ келиб кетдим", деган эди.

1962 йил май ойида Қозоғистонда ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўлиб ўтган. Бу икки халқ маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлган мазкур анжуманга Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Зулфия, Асқад Мухтор ва бошқа адибу шоирлар қатори устоз Ғафур Ғулом ҳам бош бўлиб иштирок этади. Қозоғистон томонидан меҳмонларни Собит Муқонов, Ғабит Мусрепов, Ғабиден Мустафин, Иван Шуховлар қутиб олади. Декадада қатнашган рассом Н.Казанцев "Ўртоқлик ҳазили" рукида бир расм чизади. Суратда ўзбек адабиёти ва санъати декадаси қатнашчилари қозоғистонлик ижодкор дўстлари билан бир даврада ўтирибди. Ўртада – нозу неъмат тўла катта дастурхон, Ғафур Ғулом дастурхон тўрида. Собит Муқонов эса қозоқ халқининг урф-одатига кўра энг ҳурматли меҳмонга қўйнинг калла-поча гўштини узатмоқда. Ана шу тасвири кўрибди икки миллат вакилининг бир-бирига бўлган чексиз ҳурмати ва эҳтиромини англаш қийин эмас. Қозоқ адабиётининг яқин ҳамкори, бу ўлканинг чин мафтуни бўлган Ғафур Ғулом қозоқ халқи орасида кенг шухрат қозонган эди.

Лутфулла ИЛҲОМЖОНОВ,

Тошкент давлат Иқтисодиёт
университети катта ўқитувчиси

Muzey – ma'rifat dargohi

"Музей" тушунчаси икки ярим минг йил бурун пайдо бўлган. Бугунги кунга келиб эса унинг мазмуни тубдан ўзгарди. Қадимги юнонлар дастлаб "музейон" деганда музаларни угуллаш мақсадида қурилган ибодатхоналарни назарда тутган. Музалар санъат, илм-фан ҳомийлари маъбудалари ҳисобланган. Геликон тоғ ёнбағрида жойлашган Феспий ибодатхонасида юнонларнинг музаларга аталган байрамлари тез-тез ўтказиб турилган. Бора-бора бу ибодатхона ўзига хос адабий уюшмага айланган.

Юнонлар маданиятини ўзлаштириш асосида римликлар тилига "музейон" атамаси кириб келган, у латин транскрипциясида "museums" тарзида ифодаланган. Римлик асқодлар дала ҳовлини музей деб атаган. Дала ҳовлиларнинг пухта ўйланган меъморий ечими ва улардаги амалий безаклар, ҳайкалчалар ва бошқа буюмлар маъбудлар, қаҳрамонлар, файласуфлар, шоирларнинг иккинчи ҳақиқий уйи деган тасаввур ҳосил қилган. Бу ерда ижод қилиш, ҳаёт ҳақида мушоҳада юритиш, фалсафий суҳбатлар, адабий машғулотлар олиб бориш учун қулай муҳит яратилган. Антик даврда "музейон" ибораси ҳеч қачон буюмлар тўпламига нисбатан қўлланмаган.

Ўрта асрларда бу сўз антик аъёналар билан бирга унутилган бўлса, Уйғониш даврига келиб янгича маънода яна истеъмолга қайтди. Агар илгари "музей" деганда антик ёдгорликлар тўплами ва санъат асарлари, кейинчалик табиат оламининг намуналари ва барча ноёб нарсалар тушунилган бўлса, XVI асрнинг иккинчи ярмига келиб "музей" атамаси нафақат буюмлар тўпламига, балки улар сақланадиган, илмий асосда ўрганиладиган ва намойиш этиладиган бинога нисбатан ҳам қўлланила бошлади.

Маърифатчилик даврида эса инсонларнинг билим олиш, ақл-заковатини ошириш, илм-фанни тарғиб қилиш борасидаги имкониятларига ургу берилиши "музей" тушунчасини ҳам янгича талқин этишга олиб келди. XX асрнинг бошида юз берган қонли инқилоблар бу масалада ҳам муайян ўзгаришларга сабаб бўлди. Дастлаб музейлар фақат нозиктаъб кишиларга мўлжалланган бўлса, шўролар даврида мафкуравий тарғибот маркази сифатида оммавий максагга айланди.

1946 йил музей оламида муҳим воқеа юз берди. Америка музейлари ассоциацияси президенти Чонси Хэмлиннинг ташаббуси билан Парижда ИКОМ (International Council of Museums – Музейлар халқаро кенгаши) тузилди. Давлатимиз ушбу ташкилотга 1993 йили аъзо бўлди. 1977 йилнинг 18 майдан буён ҳар йили Халқаро музейлар кун

нишонланиб, ушбу айёмда бутун жаҳонда музей ва бадий галереяларга кириш бепул бўлади.

ИКОМнинг 1974 йили қабул қилган низомидан "Музей бу – нотижкорий очик муассаса бўлиб, жамият ва унинг ривожига хизмат қиладиган, инсон ва уни ўраб турган атроф-муҳитнинг моддий-маънавий бойликларини маърифий ва кўнгилли дам олиш мақсадида тўплаб, сақлаб, оммалаштириб экспозицияга қўйиб кўрсатадиган муассаса", дея таъкидланган. Кўп йиллик ҳаёт тажрибасидан келиб чиқиб айтилганига қарамай, бу таъриф эътироз уйотмай ҳам қолмайди. Масалан, ҳайвонот ва ботаника боғларини музей деб ҳисоблаш мумкинми? Ахир, улардаги ҳайвонот ва наботот намуналари ҳам жамиятнинг маданий-маърифий ва кўнгилли дам олиш борасидаги талабларини қондириш мақсадида сақланади ва намойиш қилинади. Лекин бу шунчаки кўргазма эмас, балки жонли табиатнинг бир бўлагидир. Айни масалада мутахассислар ўртасида икки хил қараш мавжуд. Биринчи гуруҳнинг фикрига кўра, фақат илмий, тарихий ва бадий аҳамиятга молик ноёб материаллар асосида фаолият кўрсатадиган муассасаларни музей деб аташ мумкин. Ҳайвонот, ботаника боғлари, кўплаб илмий музейлар, планитарийлар, тарихий ва диққатга сазовор жойлар, ёдгорликлар эса музей ҳисобланмайди. Иккинчи гуруҳнинг ёндашуви эса анча кенг. Улар инсонни ўраб турган барча табиий, маданий, ижтимоий муҳитни музей деб ҳисоблайди.

1988 йил Францияда "Музей ва ногиронлар" мавзусида биринчи халқаро конференция уюштирилди. Унда имконияти чекланган томошабинларга ногиронлар арачасида бемалол юришлари учун заллар, юқори қаватларга кўтарилишга ёрдам берувчи лифтлар, кар томошабинларга белги ва ҳаракатлар орқали изох берадиган махсус ходимлар, кўрлар учун предметларни ҳис қилиш усулини қўллаш ҳамда Брайл шрифтида ахборотни тақдим этиш ва шунга ўхшаш баъзи қулайликлар яратиш зарурлиги таъкидланди.

1984 йили Афинда илк тажрибалар асосида кўрлар учун махсус музей очилган. Шунингдек, жоникчи, ногиронларни маданий бойликларга "ақиллаштириш" муаммоси тўлиқ ечимини топадиган йўқ. Бу борада Фарбий Европа мамлакатлари ва АҚШнинг махсус музейларида бир қанча ижобий тажрибалар кўлланилмоқда.

Ўзбекистон ҳам инсоният тарихининг турли давралига оид кўплаб ноёб музей экспонатлари сақланаётган мамлакатлардандир. Биргина Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тизимида бугунги

кунда 98 та музей фаолият кўрсатмоқда. Уларда 2000 дан зиёд музей ходими самарали фаолият юрляпти. Республикамизда 3 та музей-қўриқхона – Самарқанд давлат бирлашган тарихий-меъморий ва бадиий музей-қўриқхонаси, Бухоро давлат бадиий-меъморий музей-қўриқхонаси ва Хивада “Ичан-Қалъа” давлат музей-қўриқхоналари мавжуд бўлиб, улар мамлакатимизга келаётган сайёҳлар ва хорижий делегацияларда катта қизиқиш уйғотмоқда, туристлар оқимининг йил сайин кўпайиб боришини таъминламоқда.

Бундан ташқари, тасвирий ва халқ амалий санъатининг нодир намуналари сақланаётган Ўзбекистон давлат Санъат музейи, Ўзбекистон Амалий санъати музейи ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси давлат Санъат музейи, шунингдек, бу йил 135 йиллик тўйини нишонлайдиган Ўзбекистон давлат Табиат музейи ҳам тизимдаги йирик масканлардан ҳисобланади.

Истиқлол йилларида республикамизда ўндан зиёд янги замонавий музейлар ташкил этилди. Натижада узоқ ва яқин тарихимизнинг ноёб саҳифалари миллий анъаналаримизга мос равишда қайта тикланди. Темурийлар тарихи давлат музейи, Қатағон қурбонлари хотираси музейи, Олимпия шон-шухрати музейи, Термиз шаҳридаги Археология музейининг ташкил этилгани фикримизнинг ёрқин далилидир.

Мамлакатимиз музейларида сақланаётган асори-атиқалар, ноёб экспонатлар нафақат юртимизда, балки АҚШ, Ҳиндистон, Франция, Германия, Италия сингари мамлакатларда ҳам намойиш этилиб, томошабинларни ҳайратга солиб келаётганини фахр билан қайд этиш жоиз. Кўпгина йирик музейларимиз Япония, Корея, Германия, Италия элчионалари ва маданият марказлари билан амалий ҳамкорлик ўрнатиб, кўргазмалар уюштиришни кенг ривожлантириб бормоқда. Бир неча йиллардан буён Маданият ва спорт ишлари вазирлиги ЮНЕСКОнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси ҳамкорлигида санъат, маданият, музейшунослик соҳасида кўплаб лойиҳаларни амалга ошираётир. Мазкур тренингларга жаҳоннинг машҳур мутахассислари жалб эти-

либ, уларнинг тажрибалари республика музейларида муваффақият билан қўлланилмоқда.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда, шунингдек, музейларни замон талабларига мос юқори малакали мутахассислар билан таъминлаш тизими вужудга келди. Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институтида очилган “Музейшунослик кафедраси” мутахассислар тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш борасида таянч илмий марказ вазифасини бажармоқда.

Музейларни қўллаб-қувватлаш мақсадида таъсис этилган республика “Ўзбекмузей” жамғармаси мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган барча турдаги музейлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва уларга зарур илмий-услубий ёрдам кўрсатиш, музейларда сақланаётган ҳар бир ашё ва коллекция тўғрисида асосий маълумотлар манбаи – Давлат каталогини олиб бориш сингари салмоқли ишга киришди. Давлат каталогини яратиш жараёни мамлакатимизда фаолият кўрсатаётган музейларни тоифалаш, уларларда сақланаётган ашё ва коллекцияларни қайта рўйхатдан ўтказиш, музей ходимларининг малакасини ошириш каби тадбирларни ўз ичига олади.

Кейинги даврдаги йирик тадбирлардан бири мамлакатимиздаги барча музейларда мустақилликнинг йигирма йиллигига бағишланган кўргазмали экспозициялар ташкил этилгани бўлди. Мазкур экспозицияларда тарихан қисқа бир даврда эл-юртимиз хоҳиш-иродаси, куч-қудрати, машаққатли ва бунёдкорона меҳнати эвазига жаҳон харитасида янги, ўз кучи ва салоҳиятига таянган, бугунги тараққиёт йўлидан барқарор суръатлар билан ривожланиб бораётган мустақил, суверен Ўзбекистон давлатининг босиб ўтган шарафли йўли ўз аксини топди.

Музей – нафақат қимматбаҳо санъат асарлари ва тарихий экспонатлар жамланган жой, шу билан бирга у маърифат маскани ҳамдир. Ушбу маскандан зиё олиш ҳар бир инсоннинг маънавий заруратига айланмоғи лозим.

Камола НИШОНОВА,
“Ўзбекмузей” жамғармаси
бўлим мудир

“Jum’ong” eposi: ruhiy tahlil tajribasi

“Жумўнг” – корейс халқининг энг қадимий, йирик ҳақрамонлик эпосидир. Достон Корея тарихида буким империя ҳисобланган Гүгурё давлати (милoddан аввалги 37 – милoddий 668-йиллар)

бунёдкори Жумўнг ҳақидадир. Биз ушбу мўъжаз мақоламизда достон бош қаҳрамони Жумўнг фаолиятига сингдирилган моҳиятни руҳий таҳлил методи асосида талқин қилмоқчимиз. Яратилиш

тарихига кўра кўп қадимий экани боис, бу эпик асар корейс миллатининг руҳий оламига хос етакчи хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган. Асарга руҳий таҳлил нуктаи назаридан ёндашганда, дoston қаҳрамонлари тақдирига уларнинг болалик даври билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар гоёат кучли ва жиддий таъсир кўрсатгани аяққол англашмалади. Маълумки, боланинг ота-онаси, эна-гаси, яқинлари ҳақидаги илк таассуротлари, ёки дейлик, улардан ранжигани бир умр унинг эсида кундай равшан сақланиб қолади. Бу руҳий "яра-ланиш" бутун ҳаёти давомида унинг руҳиятига таъсир кўрсатади (қаранг: *Freud Sigmund. Three Essays on the Theory of Sexuality. S.E. Vol. 7. 1905*). Айни шундай ҳолат эпос қаҳрамонининг табиатига ҳам хосдир. Жаҳон халқлари фольклорининг аксарият дostonларида ҳам қаҳрамонни кўпинча ота-онаси ташлаб кетган бўлади, бунинг оқибатида у руҳан азобланиб яшайди. Бу азоб – руҳий жароҳатлар унутилмаса ёки ўрни бошқа бирор нима билан тўлдирилмаса, қаҳрамоннинг ҳаёти издан чиқиб кетиши мумкин.

Инсоннинг руҳият тизими асосан болалик даврида шаклланади. Шунинг учун ҳам болалик – шахсининг ўзарувчан, камол топадиган даври ҳисобланади. Шунингдек, бу давр шахсининг жинсий тақомиллашish даври ҳамдир. Бу паллада бола онасидан ажралиб, жамиятнинг урф-одат ва қонун-қоидаларини ўргана бошлайди. Дoston қаҳрамони ҳам айни шу паллада "ота дунёси" деган ҳақиқий дунёни қабул қилиши лозим бўлади. Лекин бу даврда отанинг таъсири кучсиз ёки ноаниқ бўлса, бола "ота дунёси"ни қабул қилишга қийналади.

"Жумўн" дostonида қаҳрамоннинг дунёга келиши ғайритабиий мотив асосида тасвирланган. Жумўннинг онаси Юхва Осмондан тушган Ҳемосу билан жинсий алоқада бўлгач, отаси уни уйдан ҳайдаб юборди. Ҳемосу эса келган жойига равона бўлади. Уйдан ҳайдалган, маъшуқи ташлаб кетган, бошпанасиз, ёлғиз қолган Юхвани шoҳ Гимва саройига олиб кетади ва у билан яшай бошлайди. Саройда Гимванинг хотини ва ўғиллари унга нафрат билан боқади. Юхва Гимвага бир тухум тугиб беради. Гимва тухумни овлоқ тоққа элтиб ташлатади. Бироқ тухумни жониворлар асраб қолади ва у яна саройга келтирилади. Ана шу тухумдан Жумўн дунёга келади. Шу тарика Жумўннинг отаси ким экани номаълум бўлиб қолади. У жамоа олдида Гимвани "ота" дейиши мумкин эмас. Чунки Гимва боланинг чин отаси эмас, унинг онасини қаромоғига олган, холос. Гимва ҳам Жумўнни жамоа орасида ўз болалари қаторида тан олиб, "фарзандим" деб атай олмайди. Унинг етти ўғли шахзода сифатида эъзозланиб, салтанат имтиёзларидан фойдаланиб улғаяди. Жумўн эса на шахзода деб эътироф

этилади ва на саройда ўсган оддий бола сифатида ҳақ-ҳуқуққа эга бўлади. Мавқеи ноаён бўлган бундай шароитда бола жамият урф-одатлари ва қонун-қоидаларини ижобий баҳолаши мумкин эмас, албатта. Чунки у ҳар доим ўз ҳаёти, турмуш тарзи ва саройдаги мавқеини бошқаларники билан таққослайди. Назаримизда, болалик – яъни шахсияти шаклланаётган даврда (Бола онасидан ажраб реал дунё – "ота дунёси"га кириши чоғида "ота(жамият) қонуни" билан юзма-юз келади.) Жумўннинг "ота (жамият) қонуни" билан боғлиқ қарашлари мураккаблашиб кетган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Натижада у отасига ўзини яқин олмай, жамоада мавқега эга бўлмай, саройдаги анъана ва урф-одатларга кўниқолмай яшаган. Зотан, "Эдип комплекси"ни енгиб ўта олмаган шахс отасининг (жамият) куч-қудратини ва шу тизимнинг қонун-қоидаларини на қабул қила, на инкор эта олади. Бундай хатарли ҳолатдан қутилиш учун бола "ота қонуни"дан кўра ўзига янги бир қонун яратиб олишни афзал билади. Агар ўзи яратган қонунни амалга татбиқ эта олса, у албатта қаҳрамон бўлади. Орзу-истагини амалга оширолмаса, мавжуд ҳаёт шароитига кўниқолмай, асаби хаста одамга айланади.

Ижтимоий-ахлоқий меъёрларга кўра, никоҳсиз туғилган, яъни отасиз дунёга келган болани жамият тан олмайди, унинг жамоа олдиди ҳам ҳурмати бўлмайди. Жумўн ўзини шундай бола деб билади. У "рамзий" отаси – шoҳ Гимвага урф-одатлар доирасида ўзининг мавжудлиги ва қобилиятини кўрсата олмайди.

Маълумки, хоҳ шахс, хоҳ гуруҳ бўлсин, агар ота ҳақида ижобий фикр ва тажрибага эга бўлмаса, у мавжуд урф-одатларга доим шубҳа билан қарайди ва оқибатда мудом "невро" (neurosis) ҳолатида азоб чекади. Неврозга учраган одам ҳамма каби бемалол, ҳаётдан баҳра олиб яшай олмайди, ҳаётнинг гўзал томонларини руҳан қабул қилолмайди. У ҳаётдан рози эканини кўрсатиш учун ўзига хос янги дунёни яратиши лозим бўлади. Юқоридаги мухтасар таҳлил шуни кўрсатадики, Жумўн ҳам отаси кимлигини аниқ билмагани боис "ота"сизликни ҳис этиб улғаяди. Ана шу "ота комплекси" уни ўз ҳаёти моҳиятини очиб берадиган янги бир дунё, яъни янги империя бунёд этишга ундайди. Буни амалга оширгандан кейин эса у қаҳрамонга айланиб, янги ҳаётга эга бўлади.

Жаҳон халқлари қаҳрамонлик эпосларининг асосий персонажлари сингари ғайритабиий тарзда туғилган Жумўн айни чоқда ғаройиб қобилиятга ҳам эга. Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси – "Алпомиш"да Бойбўрининг ўғли Ҳакимбек Олпинбий бобосидан қолган "ун тўт ботмон биринждан" ясалган улкан камондан ўқ отиб, алп аталгани ва "Алпомиш" номини олгани сингари,

Жумўнг ҳам камондан маҳорат билан ўқ отиши ва мерганлиги туфайли “Жумўнг”, яъни алп деб аталади. У бир ёшлигида учиб кетаётган пашшани камонда нишонга олади. Ёшлигида овга чиққанида ҳаммани ортда қолдириб, тирандозлик мусобақасида голиб бўлади. Шу сабабли Гимванинг етти ўғли унга доим ҳасад қилади. Улар бир кун овдан ўлжасиз қайтаётганига Жумўнгни айбдор санаб, уни дарахтга боғлаб ўрмонда қолдириб кетишади. Шунга ўхшаш кўп қийин вазиятларга чора топган Жумўнг кейинчалик ака-укаларидан юксакроқ мавқега эга инсон бўлиб етишади. Достонда қаҳрамоннинг ака-укаларидан кўра қудратли инсон бўлиб етишгани таъсирчан тасвирланган. Оиладаги хўрланишлар, камситилишлардан зада бўлган Жумўнг ўзини бошқа нарса билан чалғитади: камон отишга, жанг санъатини машқ қилишга шўнғиб кетади. Бу ҳам унинг

атрофидагиларни чўчитади, ҳаётида муаммою қийинчиликлар юзга келишига сабаб бўлади.

Ҳаётда отаси ноҳақ ташлаб кетган боланинг руҳияти ярланади. Шу боис у газабланганда, жажли чиққанда ташқи дунё билан алоқа қилишга қийналади. Атрофидагилардан доимо шубҳаланади, чўчиб яшайди. Ҳаёти нотинч кечади, бадфёъл бўлади. Жумўнг эса, гарчи унда “ота ва ака-ука комплекси” бўлса-да, меҳрибон ва оқила онасининг руҳий мадади туфайли азоб-уқубатлар гидобига кўмилиб қолмай, қаҳрамонлик кўрсата оладиган буюк шахс сифатида камол топади.

ЫНКЕНГ О,

Жанубий Кореядаги Дондоқ хотин-қизлар университети профессори, Низомий номидаги Тошкент давлат Педагогика университети ўқитувчиси

Nurli rishta

Ёзувчи ижодий изланишлари маҳсули бўлган бадий асарда унинг руҳий-маънавий олами акс этиши табиий ҳол. Бу эса психологизм нуктаи назаридан, асар қаҳрамони ва ёзувчи руҳий оламини ўзаро уйғунлиқда англашни тақозо этади. Атоқли болалар ёзувчиси Худойберди Тўхтабоев романлари ўзига хос ҳикоя усули билан ажралиб туради. Адибнинг аксарият асарлари қаҳрамон тилидан баён этилади ва бунинг натижасида ёзувчининг кечинмалари қаҳрамон маънавий оламида акс этади.

Худойберди Тўхтабоев асарларида кексалар – чол-кампи́рлар алоҳида меҳр билан тасвирланади. Ҳошимжон бувисини, Ақром сартарошни, полковник Салимжон Отажоновни ниҳоятда ҳурмат қилади. “Шири қовунлар мамлакати” да Ақром билан Дар Даражадек устоз-суянчик топиб олганидан бехад қувонади. “Беш болали йигитча” да Парпи бобо, Тўти хола, Пакана бобо, Абзий сингари қариялар етимлар бошини силайди. “Жаннат одамлар” да эса Эрка бобо, Матмуса бобо сингари диёнатли, илмли кишилар тимсоли меҳр билан тасвирланади. Бу ҳолни ёзувчининг маънавий камол топишида бобоси ва бувиси катта таъсир кўрсатгани билан изоҳлаш мумкин.

Худойберди Тўхтабоев отадан жуда эрта етим қолган. Унинг болалиги бобоси Эрқабой ва энаси Робиябиби хонадониди ўтган. Бобоси етим набирасига меҳр берган, меҳнатга ўргатган, диёнатли бўлишга ундаган. Кексалардан олган тарбиянинг ижобий таъсири адибнинг барча асарларида кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам унинг қисса ва

ҳикояларида кексалар образи болаларча бегубор, қалби пок, инсонпарвар қилиб тасвирланади.

Адибнинг “Сарик девни миниб” асаридаги Ҳошимжонга бувисининг меҳри бўлачқа. Тўғри, Ҳошимнинг ўзи буни ҳали тушуниб етмаса-да, “Ахир бу бувижонимнинг овози-ку!”, деган ёниқ хитоби у ҳам бувисини жуда яхши кўриши, уни соғиниб яшашини аён кўрсатади. Ҳошимжоннинг бувиси милиция идорасига келади ва неварасини ишдан олиб кетмоқчи бўлади. Содда кампи́р қўшнларининг “Ҳошимжон шаҳарда иш тополмай милицияда ишлайдиганларнинг соч-соқолини олиб юрганмиш”, деган гапига ишониб, “Милицияда бўлса, тўппонча тақиб келмасмиди!” деган ўй-хаёлда шаҳарга етиб келган. Бу гапни у Ҳошимнинг бошлиқларига – полковник укапитанларга тап тортмай, дўқ қилиб айтади. Кампи́р учун Ҳошимнинг бошлиғи ким экани аҳамиятсиз, унинг учун энг муҳими – неварасининг камоли.

– “Ҳошим, Ҳошим-у-у-у-у!” – деган овоз эшитилиб қолди тўсатдан қулоғимга.

Бир сатпчи тушдим, юрагим уриб кетди, ахир, бу бувижонимнинг овози-ку! Ҳа, бувижонимники!!! У ёқ-бу ёққа ўйнагани кетсам, томга чиқиб, кафтини озгига қўвача қилиб, ана шундай овоз билан чақирарди...

– Ҳошим-у-у-у-у! – деган овоз келди яна.

– Бувижоним! – деб ўрнимдан туриб югуриб қоридорга чиқсам, ҳа-ҳа, бувижоним, белини оқ дока билан маҳкам боғлаб, бошига лаксини ўраб олибди. Қўлида сафарга чиққанда олиб юрадиган иргай ҳассаси! Йўлакдаги скамейканинг устига чиқиб,

қўлини оғзига қўвача қилиб, тинмай қақиряпти. Бир милиционер “Холажон, бу ер унақа шовқин соладиган жой эмас”, деса ҳам, “Нари тур, ҳамма жой худонинг жойи!”, деб силтаб ташлаб яна қақирди...” (Тўхтабоев Х. *Сариқ девни миниб. Т., “Ёш гвардия”, 1982, 358-бет*).

Адибнинг “Беш болали йигитча” романида кексалар образи бир қанча. Лекин уларнинг ҳар бири ўзига хос табиати, феъл-атвори, гап-сўзи билан китебхоннинг ёдида қолади. Улардан бири – болаларнинг қўшниси, уч ўғли урушга кетиб, уйи ҳувиллаб қолган Парли бува ва унинг кампири Тўхта хола. Болаларнинг бошига кетма-кет кулфат тушганда шу икки қария уларга сунячиқ бўлади. Отаси урушга кетган, онаси трактор тагида қолиб ўлган болаларга Парли бобонинг насихатлари, Тўхта холанинг қотирмалари нажот бўлади. Уларнинг ўзи далдага, кўмакка муҳтож бўлатуриб, шу етим болаларга дармон бўлишга, уларнинг кўнглини кўтаришга куч толади.

“Беш болали йигитча” асарида бетақдор характер эгаси бўлган яна бир қария образи бор, бу – па-кана бува. Болалар йўлда каттақон эшак миниб ке-

таётган пак-пакана бир чолни учратиб қолишади. У билан танишгач, чолнинг нақадар ажойиб одам эканидан севианидади. Пакана бува болаларнинг ким-сасиз етим эканини эшитиб, юрак дардини очди:

*Бузун бозорга ўхшайдир,
Етимлар зор-зор қақшайдир.
Аларнинг ҳолига боқсанг,
Ота-онаси йўққа ўхшайдир.*

Чол шу сатрларни айтиб, тўсатдан пиқ-пиқ йиғлай бошлайди.

Таъкидлаш жоизки, кекса одамлар образини ёзувчи қандай муҳаббат билан тасвирлаган бўлса, улар адиб асарларининг ёш қаҳрамонлари қалбида ҳам шундай меҳр-муҳаббат уйғотгани сезилиб туради. Кексалар болаларнинг бошини силайди, уларга яхшилиқлар қилади, ҳаётнинг пасту баландини ўргатади. Хулоса қилиб айтганда, ёзувчининг руҳий-маънавий олами унинг ёш қаҳрамонларида ўзига хос тарзда акс этади.

Рухсора ТЎЛАБОЕВА,

ЎзМУ тадқиқотчиси

Qo'sh porloq yulduz

Бухоро – Шарқнинг жаҳон маданияти ва тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб келаётган қадимий шаҳарларидандир. Бу замин довруғини оламга таратган машҳур инсонлар, олиму фузаларни санаб адоғига етиш қийин. Улар орасида шундай қомусий билим эгалари, мутафаккир зотлар ҳам борки, тоабод бу шариф шаҳар тожидаги олмос каби порлаб туради. Ибн Сино ва Абдурауф Фитрат ана шундай алломалар сирасига киради.

Ибн Сино Х асрда яшаб ўтган қомусий аллома бўлса, Фитрат XX аср маърифат фидойисидир. Ўн асрлик фарқ боис бу икки исми ёнма-ён қўйиш дастлаб бир оз ғалати туюлиши мумкин. Лекин бир қанча сабаблар борки, улар бу икки улуг ватандошимиз номини биргаликда зикр этишга имкон беради.

Фитрат буюк мутафаккир Ибн Сино ижоди билан яқиндан таниш бўлган, унинг номини ўз асарларида кўп бор тилга олган. Жумладан, “Раҳбари нажот” асарида қомусий олим қаламига мансуб китобларнинг аксарияти тиб ва фалсафа илмига оид эканини таъкидлар экан, Ибн Синони “номи билан қиёматгача фахрланасак арзийдиган буюк табиб”, дея таъриф ва тавсиф этади.

Дарҳақиқат, Шарқ уйғониш даврининг энг йирик намояндаларидан бири, буюк табиб, файласуф, фалакиётчи, табиатшунос, мусиқашунос, ёзувчи ва

шоир Ибн Сино (980-1037) тиббиётга доир 40 дан зиёд, фалсафа, мантик, илоҳиёт, ахлоқшуносликка оид 185 та асар яратган (Бухоро – Шарқ дурдонаси. Т., “Шарқ”, 1997, 84-бет).

Фитрат (1886-1938) эса сиёсатчи, давлат арбоби, маорифчи, ношир, файласуф, шоир, носир, драматург, адабий танқидчи, адабиёт тарихчиси, тилшунос, мусиқа тарихчиси, фольклор тадқиқотчиси бўлган. Булар қаторига публицистика, таржима, жуғрофия, риёзиёт, илми нуҷум, табобат, тафсир ва тасаввуф илмига оид тадқиқоту асарларини қўшсак, аллома машғул бўлган соҳаларнигина санаган бўламиз (Болтабоев Ҳ. *Фитратнинг кўп жилдли асарлар мажмуаси ва унинг нашр тамойиллари. Т., 2008*).

Фитрат 17 ёшидан бошлаб жиддий илмий-ижодий иш билан шуғуллана бошлаган. Унинг асарлари 260 босма тобоқдан зиёд илмий меросни ташкил этиши (Фалсафа қомусий лугати. Т., “Шарқ”, 2004, 428-бет). Бу Фитратнинг Ибн Сино каби қомусий тафаккур эгаси бўлганидан дарак беради. У Шарқ адабиёти, фалсафаси, фанлар таснифи ҳамда тасаввуф тарихига оид манбаларни аслиятда мутолаа қилган. Қалби Қуръони карим ва Ҳадиси шариф билан лиммо-лим баркамол шахс бўлган. Фитрат Британия энциклопедияси саҳифаларида файласуф олим сифатида қайд

этилганки, бу унинг Ибн Сино бобомиз билан ўхшаш фазилатларидан биридир.

Шуниси ҳайратланарлики, бир неча соҳани мукаммал эгаллаган ва қомусий руҳда асарлар ёзган бу икки аллома ижодида наинки ботиний, балки зоҳирий ўхшашликлар ҳам мавжуд. Чунончи, Ибн Сино ўз асарларидан бирини "Китоб ун-нажот" деб, Фитрат эса "Нажот йўли" деб номлаган. Фитратнинг Ибн Сино изидан бориб, асари "Нажот йўли" деб ном беришига сабаб шунки, унда адиб ўз замонасида ягона гоя мақомини олган ислом динига мурожаат қилади ва Қуръонни нажот йўли сифатида кўради. Унинг фикрича, Қуръон – илм ва маърифатдир. Шу боис ота-боболаримиз илм ва маърифатда олам аҳлига ибрат ва намуна бўлган, улар ҳар бир илмнинг фойдасини чуқур англаб, ундан яхшигина истифода қилган. Асарда Қуръони қаримни мутолаа этиш, унинг аҳкомларига амал қилиш икки дунё саодатини бериши ўқтирилади.

Ибн Синонинг "Ахлоқ илмига доир рисола", "Бурч тўғрисида рисола", "Нафси покиза тутуш тўғрисида рисола", "Адолат ҳақида китоб", "Турар ҳайлардаги тадбирлар" каби асарларида муаллифнинг ижтимоий-ахлоқий қарашлари акс этган. Аллома ахлоқий тушунчаларнинг ақлий билимга асосланиши масаласига катта аҳамият беради ва инсон қанчалик билимдон, олим бўлмасин, ахлоқий қоидаларга таянмаса, одобсизликка, ёмонликка юз бурди, деган фикрга келади. Фитрат ҳам "Оила" рисоласида ахлоқий тарбиянинг инсон ҳаёти учун муҳимлигини айтиб, яхшилик, ғурур, олийжаноблик, адолат, жасурлик каби ахлоқий категорияларга тўхталиб ўтади ва агар ахлоқий тарбия талаб даражасида бўлмаса, бола ақли ҳамда жисмоний кучини ўзи ёки атрофдагилар зарарига ишлатади, деб ҳулоса чиқаради (Абдурауф Фитрат. *Оила ёки оила бошқариш тартиблари. Танланган асарлар. 4-жилд, Т., "Маънавият", 2006, 214-317-бетлар*).

Ибн Сино фикрича, энг катта бойлик, бу – адолат. Аллома "Адолат – инсон хатти-ҳаракатининг энг яхши беағдидир", "Инсон жамиятдан ташқарида яшай олмайди, жамиятда ўзаро муносабатлар адолат талабларига мос бўлиши зарур", "Адолатли ҳукмдор инсонпарварлик муносабатларини адолат талабларига мослаштириб туриши керак" каби ўғитларида кишиларни ўзаро адолатли бўлишга чақиради. Фитратнинг ҳам адолат тўғрисидаги қарашлари эътиборга молик бўлиб, унинг "Ахлоқий фазилатлар тўрт аркондан: (ҳикмат, ифрат, шижоат ва адолатдан иборат"; "Адл бу – жамики ахлоқий фазилатлар орасидан ифроту (ҳаддан ортомқлик, чегарадан чиқмоқлик) ва тафритни (каптабинлик, бепарволик) тарк қилиб, доимо мўътадил чегарани сақлаб туришдир" сингари фикрлари ҳали-ҳануз қийматини йўқотмаган.

Оилавий муносабат масалаларига Ибн Сино ҳам, Фитрат ҳам инсонпарварлик нуқтаи назаридан ёндашади. Ибн Синонинг фикрича, "Эркак – оила бошлиғи, оиланинг барча талабларини қондириш унинг биринчи бурчидир. Аёл эса эркакнинг энг яқин йўлдоши ва бола тарбиясида ёрдамчи ҳамда меросхўри"дир. Фитратнинг бу борадаги қарашлари Ибн Сино фикрларига ҳамоҳанг: "Эркаклар бор куч-қудратини ишга солиб, учун топиб, бир қисмини аҳли аёллари эҳтиёжи учун асф қилишлари лозим"; "Хотин – эрнинг завжаси, уйнинг идорачиси ва болалар тарбиячиси, фарзандини меҳр билан ўстириш мажбуриятининг бир қисми унинг бўйнига тушади... Эр ҳам хотинига мушкул ва оғир ишларни таклиф қилмаслиги лозим. Аёл тонфассининг заифлиги ва нозиклигини эътиборга олиши ва шунга кўра муомала қилиши керак, имкон қадар уй ишларида ёрдам бериши жоиз" (*ўша асар, 39-40-бетлар*).

Ибн Сино тасаввуфга доир кўплаб асарлар яратгани маълум. Бу борада алломанинг машҳур "Ишқ рисоласи" диққатга молик. Ибн Сино фикрича, Яратганга муҳаббат одамни инсон эоти қобил бўлган даражада қомиллик миқёсига олиб чиқади. Яъни, руҳнинг ботиний интилишлари унинг олий ва улғувор интилишлари билан йўғун бўлиши натижасида инсон фазилат касб этади. Бундай қараш Оллоҳга муҳаббат фақат таркидунёчилик орқали эмас, балки расмон дунёвий ҳаёт негизида ҳам рўёбга чиқиши мумкинлигини англатади.

Абдурауф Фитрат ҳам ислом динига, тасаввуф таълимотига катта муҳаббат билан қараган, унинг беш жилдлик танланган асарларининг иккинчи жилди тўлиқ тасаввуф адабиётига бағишланган. Фитрат бу дунё деб охиратни ва охиратни деб бу дунёни қурбон қилманглар, деган фикрни илгари суради. У "Ҳар ким ўз амалига, саъй-ҳаракатига муносиб насиба оладур", деб ёзади ва боқимандалик кайфияти билан фақат дуо қилиб ўтиргандан ҳеч наф йўқ эканини айтиб, одамларни ҳаракатга, билим ва касб-хунар эгаллашга даъват этади. Масалан: "Фалон бир деҳқоннинг икки таноб ери бор. У доим яхши ҳосил олсам дейди. Агарда бу киши баҳордан ҳўкизларни, қўш, омон, уруғ ва бошқа асбобларини экишга тайёр этмай, фалон бир масжиднинг бурчагида ётиб: "Эй худо, шу еримдан эппик ман бугдой ҳосил бергин", деса, бу дуо қабул бўлмайди, яъни унинг еридан ўзидан ўзи бугдой кўқариб чиқмайди. Лекин экин асбоб-анжомларини тайёр қилиб, ерни яхши ҳайдаб, уруғни экса ҳам, деҳқоннинг иши шу билан тамом бўлди, энди у албатта яхши ҳосил етиштириб олади, деб ўйламанг. Бундай бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, сел келиб ерни бузиши ёки чигиртка келиб кўқарган бугдойни еб кетиши эҳтимолдан

холи эмасдир. Шунинг учун деҳқон самодан келадиган бало ва офатларнинг олдини олиш учун дуо қилади, ҳазрати Воҳиб ал-аътоё (Оллоҳнинг сифатларидан бири) унинг дуосини қабул қилиши ҳам мумкин (Абдурауф Фитрат. *Нажот йўли*. Т., 2000, 88-бет).

Фитрат янгилик тарафдори бўлгани учун эскича қолигга тушиб қолган, схоластика тарафдори бўлган мутаассиб мулалар томонидан сиқува олинган; уни "кофир", "демона", "атеист" дейишган. Фитратшунос олим Ҳамидулла Болтабоев айтмоқчи, "Бухоро ва Истанбул олий мадрасаларини хатм қилган, "Мухтасар ислом тарихи" номли китоб ёзган диншунос олимга нисбатан "атеист" деган юзаки тамгани босиш ҳам илм, ҳам инсоф жиҳатидан номатлубдир" (Болтабоев Ҳ. Фитрат ва жадидчилик. Т., Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007, 9-бет). Шунинг учун ҳам Фитрат Ибн Сино изтиробини дилдан ҳис этади, шундай комил мусулмон, фазилатларга бой инсонни кофирликка айблаганларидан ғазабланади, бу ҳақда ёзар экан, алломанинг уларга жавобан айтган шеърини ҳам келтириб ўтади:

*Мени куфрда айблагша муҳаққак сизда имкон йўқ,
Бу оламда менинг покиза йўмонимдек йўмон йўқ,
Замон аҳллари танҳо мусулмон мен эдим, зеоҳ,
Агар кофир эрсам мен ҳам, бу дунёда мусулмон йўқ.*

Фитрат бундай деб ёзади: "Мен бу бўҳтон, ёлгон ва бемағиз гапларга парво қилмайман, зеро, бу халқ хизмати йўлида қилаётган ҳаракатларим мадҳу сано, ҳурмат-эҳтиром, салла-чопон, дав-

лат, ортиқча эътибор учун эмас! Балки менинг мақсадим ягона бир нарса, мен уни дунёдаги барча нарсадан азиз ва муқаддас деб биламан. У нарса эса Оллоҳ розилиги ва инсоният олдида турган вазифамдир".

Дарҳақиқат, иймон-эътиқоднинг кучлилиги, одамларга икки дунё саодатига эришиш йўлларини кўрсатиши билан бу икки аллома салафлари ва замондошлари орасида алоҳида макомда тургандек туюлади... Ҳар икки зот ҳам халқнинг ақлий ва маънавий даражасини юксалтириш, ёшларга диний ва дунёвий билим бериш, халқни ҳам жисмонан, ҳам ахлоқан соғломлаштириш йўлида бутун ҳаётини бахшида этганлар.

Бизнинг бугунги кундаги асосий мақсадимиз — озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш экан, бу мақсадга эришишимизда мустақил фикрлайдиган, ҳар томонлама баркамол инсонларни тарбиялаш муҳим вазифа ҳисобланади. Ибн Сино ва Абдурауф Фитратнинг бой илмий мероси, ахлоқий-фалсафий қарашлари ёшларни комиллик сари етаклашда жуда катта аҳамиятга эга. Чунки келажаги буюк давлатни комил инсонларгина кура олади. Шу нуктаи назардан, миллий маънавиятимизни бойитишда, миллий гурурни юксалтиришда, ўзлгимизни англашда бу икки буюк аждодимизнинг илмий меросини ўрганиш тобора долзарб аҳамият касб этаверади.

Мавлуда РАҲМОНОВА,

*Бухоро Озиқ-овқат ва енгил саноат техноло-
гияси институти катта ўқитувачиси*

Mayda jilvalangan ma'nolar

Мумтоз шеъриятимизда май мавзуси кўп ва ҳўб таранум этилган. Май билан боғлиқ образ ҳамда тушунчалар моддий ҳаётдан олиниб, шoir фикр-қарашлари, ҳис-туйғулари, сезги-кечинмаларини юзага чиқаришга хизмат қилган. Шеъриятда майнинг энг кўп учрайдиган тури — узум майидир. Маълум бўлишича, узумнинг ўзидан ҳам бир неча хил май тайёрланган. Шунингдек, мумтоз адабиётда майнинг узумдан ташқари, хурмо, гуруч, арпа, бугдой, гул ва турли гиёҳлардан тайёрланадиган турлари ҳақида ҳам қайдлар учрайди. Шундай ичимликлардан бири — бўза саналади. Бўза асосан гуруч ва арпанинг (ёки бугдой) сувини аралаштириб, уни ачитиш йўли билан тайёрланган (қаранг: *Ridvan Canim. Turk edebiyatinda sakina neler ve isretname. Ankara, 1998, 17 sayfa*). Ўзбек шеър-

ида бўза ва бўзахўрлик кайфиятига бағишланган шеърлар асосан халқ оғзаки ижодида учрайди.

Турли гиёҳ ва сабзавотлардан тайёрланган яна бир май тури руҳ деб юритилган. Аслида руҳ жонсиз танага ҳаёт бағишлайдиган тириклик манбаидир. У жисми ҳаракатга келтиради ва уни такомиллаштиради (*Азизиддин Насафий. Зубдатул ҳақойик. // Комил инсон ҳақида тўрт рисола. Т. "Маънавият", 1997, 115-бет*). Алишер Навоийнинг мана бу байтида унинг ҳар иккала маъноси ҳам ифодаланган:

*Бергил, тутиб пиёла Навоийга руҳим,
Жонин етурсан оғзига лаълинг хуморидур*

Шунингдек, мумтоз шеъриятда гулранг ёки аргувоний (қизил), гулгун ёки гулфом (гул ранг-

ли, кизгиш), ноб (соф, тиник), соф (тиник, зи-пол), сахбо (олий сифатли, қизил), мураввақ (сузиб софланган, тиник), роҳ (хуштаъм, ичими қулай), сабуҳий (мастлики тарқатиш учун тонгда ичиладиган), кофургун (оқ), афсар (сарик), райхоний (кўк) майлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган. Улар орасида энг кўп учрайдигани аргувоний (қизил) ва гулфом, гулгун (гул рангли, кизгиш) шароблардир. Бундай майлар шеър-иятда, чунончи, Навоий ғазалиётида ақсарият ғам-қайғуни унутиш, узоқ умр ҳосили, ёшлик ва жўшқинлик, ишқ-муҳаббат каби мазмунларни ифодалаб келади:

*Бир қадах гулгун май, эй соқий, тўла тутким кўнгул,
Ул бутти гулгунқабо бедодидин ғамгин эрур*

Яъни, эй соқий, бир қадах тўла гулгун – кизгиш май бергин, кўнглим қизил киёган у айёр-нинг (маъшуқа) адолатсизлигидан ғамгиндир.

Ноб – соф, тиник май (*Мумтоз шеър-иятда ноб кўпича маърифий-ирфоний маъноларни билдирувчи тимсол сифатида келтирилади. Машҳур рус шарқшуноси Е. Бертельс қайд этган номмаълум муаллифнинг "Миръотул ушшоқ" номли асарида ҳам унга шундай изоҳ берилган: "Шароби ноб – тоза, холис, соф, бегубор шароб-дир. Соф май дил кўзгусидан мавжуд суратлар-нинг кудуратини (хиралик, ғашлик) тозалайдиган сифотли тажаллиётдир". Қаранг: Миръотул ушшоқ. // Бертельс Е.Э. Избранные труды. Су-физм и суфийская литература. М., "Наука", 1965, стр.173*) шеър-иятда асосан кўтаринкилик, хуш-кайфият, шунингдек, оламнинг ўткинчилигини ўқ-тириш мазмунларини ифодалайди. Гадоий ёр ви-соли, баҳор фасли ва шароби нобни бу ҳаётнинг шодлиги, оламнинг бетакрор гўзаллиги сифатида ҳам таърифлайди:

*Васли нигору фасли баҳору шароби ноб,
Ҳар кимга даст берса, зиҳи бахти камёб.*

Мураввақ – сузиб софланган, тиник ша-роб. Шеър-иятда таъсири кучли, ўткир май дея шарҳланган. Шоир Гадоий унинг ана шу хусусияти-ни маъшуқа лабларига қиёслайди:

*Лаълинг майини кўрса ўзидин кетар киши,
Топмас хирадким, ул не мураввақ шароб эрур.*

Яъни, маъшуқанинг лабларини кўрган кишига у мураввақ май каби таъсир қиладики, киши ақлу хушини буткул йўқотади.

Путфий эса бундай шаробни оби зиндагоний – тириклик сувига тенглаштирган:

*Қадахе кетурки сендек Хизру Масиҳ элидин
Кишига майи мураввақ эрур оби зиндагоний.*

Афсоналарда Хизр оби ҳаёт, яъни тириклик сувини топган деб айтилади. Мумтоз шеър-иятда у умрбоқийлик тимсолидир. Масиҳ – жон ато этувчи, тирилтирувчи. Яъни, сен бизга ҳаёт бахш этувчи, боқий умр берувчи қадах келтиргин, киши учун ҳаёт суви – сузиб олинган, соф, тиник майдир.

Роҳ – хуштаъм, ютими энгил шароб. Мумтоз шеър-иятда роҳ ҳаёт гўзаллиқларидан завқланиш мазмунини ифода этган. Шунингдек, ишқий мавзу-даги шеърларда ёр гўзаллигини тасвирлаш восита-си ҳамдир. Атоийга кўра, бундай майнинг наъъаси-дан ошиқлар роҳат топади. Шунинг учун ҳам "араб нозуклари" уни "роҳ" дейишган:

*Бўлмаса ушшоқ учун майдин агар жон роҳати,
Демас эрдилар араб нозуклари отини роҳ.*

Сабуҳий – мастлики тарқатиш учун тонгда ичиладиган бода бўлиб, у таърифу тавсиф этил-ган байтларда фақатгина хушчаққақлик, кўтарин-лик руҳ, ҳаёт лаззатларидан хузувланиш каби юксак ҳаётсеварлик туйғулари ўз ифодасини топган. Маъ-рифий адабиётда эса сабуҳ деганда, ғайб оламида Ҳақ жамолининг нурланиб ошиқ дилидан борлик, мавжудот зулматини аритиши ҳам тушунилган. Яъни сабуҳ – ваҳдат нури ҳамдир. Сабуҳий бода эса илоҳий, ирфоний лаззатларни билдиради. Алишер Навоий шеър-иятида унинг ҳар иккала маъноси ҳам ифодаланган:

*Гар сабуҳ этсам не тонгим, софу содиқ хайлидин,
Бодадек бир ҳамдамим йўқ, сабуҳдек бир ҳамнафас*

Алишер Навоийнинг қуйидаги байтида афсар – сарик май воситасида шоирнинг ҳаётий фикр-қарашлари ўз ифодасини топган:

*Қатрае томизма бизга тутқан афсар бодадин,
Шамъ ўтидин, соқиб, ҳаргиз шарар айрилмади*

Яъни, соқий, сен бизга тутмоқчи бўлган сарик рангли шаробдан ерга бир томчи ҳам тўкма, чунки ёнаётган шамнинг учқуни ҳеч қачон ундан айрил-майди.

Байтдаги май илоҳий файз маъносиди ишла-тилган ва бу билан шоир илоҳий файзнинг нафақат инсонга, балки жонли-жонсиз барча мавжудотларга бирдай таъсир ўтказишини бадиий ифодалаган.

Шунингдек, шеър-иятда турли мева шарбатла-ри, гулоб, тарёк, афюн кўшиб тайёрланадиган май-лар ҳам тиббиёт мақсадларида кенг истеъмолда бўлгани айтилади. Бобур ҳам "Бобурнома"да мана бундай маълумотни келтирган: "Одина кун ийнинг йигирма тўққизиди баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олшу, гоҳи икки кун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда фарқи арақ бўлмағунча иситма қўймак эди. Ўн-ўн икки кун-

дан кейин, мулло Хожога мамзуж чоғирни наргис била берди. Бир-икки қатла ичтим" (*Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989, 215-бет*).

Хуллас, май мавзусидаги шеърий парчалар ва соқийнома характеридаги байтлар ўзининг бадиий-эстетик хусусиятлари билан ўзбек мумтоз шеърлигида алоҳида мавқе эгаллайди. Бинобарин,

майнинг хилма-хил турлари, ранглари ижодкорнинг мақсадини юзага чиқаришга хизмат қилади. Шунингдек, улар ўқувчини янада завқлантирувчи бетактор бир восита экани билан эътиборга лойиқдир.

Мақсуд АСАДОВ,

ЎзР ФА Тил ва адабиёт
институтини илмий ходими

Besh asrlik bebaho meros

Мовароуннахрда Мирзо Улуғбек бошчилигида илм-фан соҳасида кўп ишлар амалга оширилган бўлса, XV асрнинг охириги чорагида Алишер Навоийнинг рағбати билан Хуросон маданий ҳаётида катта ўзгаришлар рўй берди. Хусусан, мумтоз маданиятнинг бошқа соҳалари қатори миниатюра санъати юксак ривож топди.

Тарихдан аёнки, маънавият ва маърифат ҳомийси бўлган Амир Темур Самарқандга турли давлатлардан кўплаб кўлэмаларни олиб келган, натижада у ерда жуда бой кутубхона вужудга келган. Ўша даврдаги анъанага кўра, кутубхонада қимматбаҳо китоблар тайёрлаш ва уларга бадиий безак беришга ихтисослашган устахона ташкил этилган. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Амир Темурнинг махсус ажойибхонасидаги (кунсткамера) ноёб ашёлар сақланадиган жойда Монийнинг бир неча нусхадаги "Аржанг" номли машҳур расмлар альбоми ҳам бўлган. XV асрда яшаган Самарқанд мусаввирлари кўҳна маниҳей тасвирий санъатининг ана шу мумтоз намуналари билан таниш бўлган. Ўрта Шарқда "Аржанг" суратлари рассомлик санъатининг юксак намунаси сифатида Самарқанд усталари томонидан атрофлича ўрганилган.

Темурийлар даври тасвирий санъати деворий монументал рассомлик ва китоб миниатюраси йўналишида ривож топади. Ушбу тасвирий санъат ўзига хос деворий суратларда, амалий санъат жанрларида ўз аксини топган қадимий анъаналарга эга эди. Сохибқирон марказлашган давлат барпо этганидан сўнг Самарқанд, Ҳирот, Шероз ва Бағдод тасвирий санъат мактаблари орасида алоқалар ривожланиши, XV асрнинг биринчи ярми ва XVI асрда миниатюра соҳасида бадиий воситаларнинг юксалишига замин ҳозирлади. Самарқанд китобчилик ва миниатюра соҳасида Мовароуннахрдаги йирик маданий марказлардан бирига айланди.

Ҳиротда эса Султон Ҳусайн Мирзо даврида янги миниатюра мактаблари ривожланган. Рассомлик мактаблари ўзроқ алоқада бўлиб, Ўрта Шарқ минтаюрасининг нодир намуналарини яратишда ҳар бир рассом ўз улушини қўшган. Кўлэзма китоб хаттот, наққош, рассом ва саҳхоф сингари қатор усталар ижодининг маҳсули сифатида вужудга келган.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳиротда миниатюра санъати янги босқичга кўтарилди. Бу даврда забардаст уста – Мирак Наққош, Камолиддин Беҳзод, Муҳаммад Наққош, Шоҳ Музаффар, Қосим Али сингари истеъдодли мусаввирлар фаолият олиб борган. Айниқса, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийнинг "Ҳамса" асарлари ҳамда Саъдийнинг "Ғулистон", "Бўстон" китоблариға ишланган расмлар эътиборга лойиқдир. Алишер Навоийнинг "Ҳамса"сидан миниатюра санъати учун турли сюжетлар танлаб олинган. Жумладан, "Лайли ва Мажнун саҳрода", "Лайли ва Мажнун мактабда" каби миниатюралар фикримизнинг далилидир. Буюк Шарқ мусаввири Камолиддин Беҳзод миниатюра санъати ривожига улкан ҳисса қўшди. Мумтоз тарихчи Хондамир Беҳзод 23 ёшидаёқ устози Мирак Наққош ишининг давомчиси, моҳир миниатюрачи рассом бўлиб етишганини таъкидлайди. У саройда кўлэмаларни безатадиган бадиий устахонага раҳбарлик қилган. Беҳзоднинг бадиий мероси жуда бой. Замондошлари атоқли мусаввир доим ўзи билан ажойиб расмлар олиб юганини қайд этган. Ҳиротдаги барча мусаввирлар каби Беҳзод ҳам турли жанрларда – лирик, ҳаётий, ҳарбий, маиший ва ҳатто портрет жанрида ижод қилган.

XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот мусаввирлари миниатюра санъатиға баъзи янгиликлар олиб қиради. Улар миниатюранинг шартли мезонлари доирасида маконнинг ҳаёлий теранлиги ва

миқёсини ривожлантиришга интилади. Миниатюра санъатининг афзаллиги асосан пейзаж жанрида моҳирона кўрсатилган, унда табиат гўзаллиги жозибador қилиб тасвирланган. Пейзажнинг хусусияти асарнинг мазмунига қараб ўзгариб боради: фоҳишали лавҳаларда қуриган дарaxтнинг яланғоч танаси, кесилган дарaxт тўнkalари тасвири пайдо бўлади. Лирик лавҳаларда эса гўзал буталар ёки нафис рангли манзаралар ўз аксини топган. Умуман, Беҳзод ижоди – ақлий, шахсий, ҳаётий тажриба, дунёқараш ва давр нафасининг маҳсулидир.

Беҳзод асарлари Қоҳирадаги миллий кутубхона, Нью-Йоркдаги Метрополитен музейи, Санкт-Петербургдаги оммавий кутубхоналарда ва бошқа маданий марказларда ҳануз томошабинлар эътиборини жалб этиб келмоқда.

Қуйида Алишер Навоий асарларига Беҳзод ва унинг шогирдлари ишлаган, бугун хорижий музей ва кутубхоналарда сақланаётган айрим миниатюралар ва уларда тасвирланган манзаралар хусусида тўхталиб ўтамыз.

Британия кутубхонасида сақланаётган миниатюра Камолитдин Беҳзод томонидан Алишер Навоийнинг “Ҳайрат ул-аброр” асарига атаб чизилган. Ўлчами: 15.7х10.4 см.

“Искандар ва етти донишманд” миниатюраси Беҳзоднинг энг сара ишларидан ҳисобланади. Ўлчами: 20х14см. Асарда Искандар ва етти донишманд дунёнинг сирлари, унинг ажойиботла-

ри тўғрисида сўзлашаётгани тасвирланган. Искандарнинг ўнг томонидан Арасту жой олган. Тасвирда астрономик асбоб – устурлоб ҳам бор. Барча олимлар айлана шаклида давра қуриб ўтиришибди – ўртада иморат макети. Ушбу асарга табиат манзараси – панжара ортидан кўриниб турган дов-дарaxтлар, гуллар ўзига хос кўрк бахш этган.

Нью-Йоркдаги Метрополитен музейида сақланаётган Навоийнинг “Хамса” асарига ишланган “Лайли ва Мажнун мактабда” деб номланган миниатюрада мадрасадаги дарс жараёни кўрсатилган. Ўлчами: 30х20 см. Мадраса мовий гумбазли, минорали, деворлари пушти рангли гишдан қурилган. Ўртада домла турибди. У диққат билан бир талабанинг жавобини тинглапти. Орқа томонда эса Лайли ва Мажнун ўтирибди. Асарга диққат билан қаралса, бир талаба дарсга кечикиб келганини пайқаш мумкин. Ушбу миниатюра расом Мир Халил томонидан Бойсункур Мирзо учун кўчириб чизилган.

Темурийлар даври тасвирий санъати мукамалликка интилган истеъодли ва моҳир мусаввирлар томонидан яратилган миниатюра асарлари билан жаҳон мумтоз санъатининг олтин хазинасидан муносиб ўрин эгаллади.

Дилафрўз ҚУРБОНОВА,

тарих фанлари номзоди

SUMMARY

The history and culture of Karakalpak people have been developing along those of Uzbek people for centuries. In the interview with Urozboy Abdurakhmonov, Writer of the Nation of Karakalpakistan, the issues of contemporary karakalpak literature and culture, and problems of Aral Sea and its influence on life of karakalpak people, distinct and similar features of Uzbek and Karakalpak literature are discussed. He shares his views on Aral Sea and current and future life of Karakalpak people.

Globalisation and dominance of material interests of humanity brought about such problems, in this situation the necessity of spiritual values is increasing continuously over time. What solutions can philosophy as a science of wisdom offer to these problems? Shakhnoza Qahhorova in her article 'Humane worldview is a saviour' discusses the importance of philosophical thinking in nurturing morally and spiritually perfect person. In conclusion, she stresses that in the period of spiritual crises philosophers should give up their materialistic views, learn genuine science of wisdom and promote them within society. The author entirely denies materialism and shows idealism and anti-scientism as a single remedy for our current problems.

The main cause of confusion and misunderstanding is vague and inconsistent definitions of concepts by which we explain our ideas and opinions. Abdulla Sher in his article entitled 'Are virtue and vice goodness and badness?' draws particular attention to the problem focusing upon concepts virtue and vice in ethics. What makes virtue and vice different from goodness and badness. He argues that virtue and vice are not synonyms of goodness and badness; they have to be studied and understood as distinct concepts by their meaning and as such that have different metaphysical essence in ethics.

The brief autobiography of Ali Qushchi, disciple and companion of Mirzo Ulugbek, entitled 'Beloved son of Mirzo Ulugbek' by Mikhli Safarov makes detailed narration about his activity in Ulugbek madrasah and observatory, his contribution to the development of astronomy. The author examines his works and life after death of Ulugbek.

Waves of the time threw out sons and grandsons of Amir of Bukhara to distant corners of the world. One of them is the hero of the article 'Georgian Grandson of Amir of Bukhara' by Naim Karimov. For the author, Nikolay Mikhailovich Ceretelli is not only one of founders of Musical Theatre of Moscow, but grandson of Amir of Bukhara. The author tells about birthplace of Ceretelli, why his name was changed and how he became actor.

Is there difference between democracies of the East and the West? What does the clash of cultures mean? Bakhodir Zokir supports the view that culture and values of the East can't accept whole Western democracy and tries to emphasize the importance of equality and tolerance in international relations. In his view, every nation has the right to choose its national state policy and governance taking into account of its historical and cultural development and values. Attempts to impose western democracy from outside may produce negative effects. The author criticises narrow and one-sided approaches maintained by Huntington and Francis Fukuyama who argues that western liberal democracy is a single, true way of democracy.

Рисови Ольга ЖОЛДАСОВА ижодида: 1. "Дугоналар" (фрагмент)

2. "Онасига ерданчи" (4-муҳовада)

ноф 61601

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси қилишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 1/2012

